

DHIMITËR S. SHUTERIQI

BIBLIOTEKA

E

85H.

549

SHTETI

GJIROKASTËR

NAIM FRASHËRI

10.10.1971

Redaktore: ELENA KADARE

10.10.1971

10.10.1971

O. Paskali, Busti i Naimit (Tiranë)

H y r j e

Të vihesh e të shkruash një libër për Naimin, është një kënaqësi e madhe, por edhe një ndërmarrje që mund të të trembë.

Për Naim Frashërin është shkruar shumë dhe, pavarësisht nga ndonjë ndërkryerje e kritikës, ai e bashkoi gjithmonë rreth vetes opinionin admirues e mirënjohës. Prapë, ai ka mbetur një nga autorët, që po i quaj «fatkeqë» të letërsisë shqiptare. Zor së është zbuluar ndonjë gjë e panjohur e tij ose mbi të, që të tërheqë sa duhet vëmendjen, këto 80 vjet pas vdekjes së shkrimtarit. Ndryshe ka ngjarë, bie fjala, për Kristoforidhin, De Radën, Seremben, Çajupin e Mjedën, për të mos përmendur dhe të tjerë.

U zhdukën si kripa në ujë dorëshkrimet e rilindësit të madh? Nuk mbeti asgjë nga dora e tij prej atyre dhjetëra mijëra vargjeve që shkroi? Dhe nuk mbeti asgjë e pabotuar? Ç'u bë gjithë ai letërkëmbim që duhet të ketë pasur? Prej tij dhe prej të vëllezërve nuk kemi veçse

10-12 letra, që ata këmbyen midis tyre e me ndonjë tjetër, si fjala vjen ato që Samiu dhe Naimi i dërguan Visar Dodanit në Bukuresht. Po ky fat ndoqi tërë letërkëmbimin e Vëllezërve Frashëri, të cilët nuk ishin një e dy dhe të gjithë njerëz të kulturës e të veprimit politik e shoqëror, të lidhur fort në mes tyre nga idetë e idealet. Ndarjet e shpeshita dhe tallazet e jetës i kanë detyruar të shqetësohen për njëri-tjetrin e të lidhen vazhdimisht me letra, sikundër e vëmë re në një rast, në vitet 1875-77.

Burimet arkivale gati s'po na japin gjë për Naimin. Kërkimet e bëra në Rumani, për dorëshkrimet që ai pati dërguar të botonte atje dhe që shpresohet të ruheshin nëpër familjet e patriotëve shqiptarë, nuk dhanë gjë. Nuk u gjetën as edhe dorëshkrimet e letrave që na thotë Dodani se i ruante. Në Stamboll, a thua se arkivat nuk do të zbulojnë gjë të poetit dhe mbi të? Po arkivat arbëreshe? Po arkiva të tjera, që ruajnë letërkëmbimin e shqiptarëve e veçanërisht të miqve të Vëllezërve Frashëri nëpër botë? Naimi jetoi gati njëzet vjet nëpunës në Stamboll, miqtë i pati të shumtë dhe që e çmuan; ata qenë gjithfarësh, shqiptarë e të vendit, një numër i madh intelektualë, të cilët edhe e kanë për zakon të mos i zhdukin shkrimet. Në Stamboll, për Naimin gati s'ka punuar njeri. Pra, kemi një burim prej të cilit presim shumë. Ndërkohë, kemi mësuar se ai hartoi turqisht një gramatikë të persishtes, që, ishte i pari botim i tij (1871) dhe që pat edhe një ribotim (1887); përktheu turqisht edhe këngën I të «Iliadës» (1886), siç bëri dhe shqip dhe e botoi pas një dhjetëvjeçari (1896). Por ato libra nuk i njohim dhe nuk besohet t'i shtojnë gjë me rëndësi zbulimit të mendimit të autorit.

Është e domosdoshme që në arkivat e bibliotekat turke të bëhet një punë kërkimore jo vetëm për Naimin, por edhe për vëllezërit e tij. Për Samiun diçka është bërë, por ende pak; për Abdylin, më pak; për Tahsinin e Mehmetin gati asgjë. Për Sherifin fare. Po s'ka dyshim se, duke kërkuar për ta, do të gjej-

më edhe për Naimin ose mbi të. Çdo gjë që të gjendet për ta, për Naimin s'ka për të qenë vërtet e huaj. Kur është fjala për poetin, Abdylin e Samiun, ata formojnë një treshe të pandarë dhe jo vetëm plotësojnë mirë shoqi-shoqin, por edhe e shpjegojnë, pa harruar edhe vëllezërit e tjerë.

Thamë se për Naimin është shkruar shumë. Po, pikërisht ata që mund të na informonin gjatë e gjerë për të, ata gati sa nuk heshtën. Mitat Frashëri, — Lumo Skëndoja, na ruajti vetëm faqen e parë të «Historisë së Skënderbeut» në dorëshkrim, edhe këtë në faksimile! Ai la një biografi (1901), po prej jo më shumë se 20-25 faqesh të vogla me dorë mbi të ungjin, dhe disa faqe pak më vonë, te «Kalendari kombiar», në krye të një çerek-shekulli (1926). Nxori disa vjet një revistë të trashë për kohën, po mbi Naimin nuk tha asgjë të re gati. Këtij xhonturku dhe kryeballisti i njohim më shumë kujdesin për t'u shfrytëzuar famën babait dhe të ungjërve, «derës» së tij. Çajupi, që i adhuronte ata, nuk pyeti asgjë kur u sulmoi djalin. Këtë, që për Vëllezërit Frashëri Lumo Skëndoja shkroi pak e aspak, këtë, nuk mundet ta përmendë pa zëmëratë kujtesa jonë dhe kujtimi i tyre.

Priste opinioni publik se vallë diç do të dilte e re nga penda e tij, në 25-vjetorin e vdekjes së poetit, në përmbledhjen që botuan studentët shqiptarë të Graçit të Austrisë, të cilët iu drejtuan atëherë shumë njerëzve që mund të ruanin kujtime të çmuara. Bëtimi i tyre mbetet i pari që duhet përmendur mbi Naimin, pas librushkës së të nipit. Ky nuk u përfaqësua më shumë se me dy faqe. Janë aty pak faqe të përgjyruara të një Sevasti Qiriazit dhe Asdreni; është edhe një shkrim i Nobert Joklit, albanologut të shquar, mbi gjuhën e Naimit.

U mëshua atëherë dhe në raste të tjera në anën mistiko-fetare të veprës së Naimit, u fol shpesh në vitet 20-30 mbi bektashizmin e tij, nuk u zbulua demokratizmi i veprës dhe nuk u pa saktë humanizmi i saj. Vlerat artistike u kaluan për zgrip dhe ato gjuhësore nuk u njohën në mënyrë të mjaftueshme. Mbi përmbaj-

tjen dhe rolin patriotik të veprës së Naimit u fol zakonisht, kurse mbi mendimet shoqërore të tij, shumë pak.

Ka dhe një kritikë përsëdyese. Shqip. ajo kishte filluar kundër Naimit, — kritika e Faik be Konicës, — por jo ende me cinizmin që ky do të tregonte më pas.

Duhet të vijë viti 1930, që të shkruhet një kapitull për Naimin, nga historiani i letërsisë dhe kulturës. arbëreshi Gaetano Petrota. Në librin e tij, ai bëri si për shumë të tjerë: grumbulloi informimin bazë, bashkë me disa gjykime të të tjerëve mbi poetin. Më 1896, kur arbëreshi tjetër, Albert Stratiko, kishte nxjerrë «Manua-lin» e tij mbi letërsinë shqipe, për Naimin ai nuk kishte shkruar asgjë. S'duhej ta njihte. si nuk njihte, në përgjithësi, letërsinë e Shqipërisë dhe sidomos atë bashkëkohëse. Të vjen keq, sepse Stratikoi që njeri i mendimit përparimtar. Më 1930 jemi në kohën e fashizmit dhe, kur është fjala për kulturën amtare. Petrota ka parrapëlqimet e tij. Ai thotë fjalën e mirë për Naimin. e çmon vërtet, po syrin e ka te Fishta, sikundër, kur duhet të «zgjaset» De Radën e Sqironë, kandari do t'i peshojë nga ky i fundit. De Rada kishte vdekur duke paditur imperializmin italian, — Sqiroi u bë njeriu i atij imperializmi dhe do të duartrokiste edhe ardhjen në fuqi të fashizmit. Padre Fishta ishte bërë një nga ata që po i çelnin rrugën pushtimit fashist të Shqipërisë dhe që do të përfundonte akademik i Musolinit.

Në ato vite 30, kur rinia, nëpër shkollat amtare, e mësonte veprën e poetit nga mësues të zellshëm patriotë. Naimit i kushtoheshin, edhe më shumë se më parë, artikuj të vegjël në shtyp dhe një vend në antologjitë shkollore. Antologjitë i jepnin vendin e merituar, duke dhënë edhe informimin e domosdoshëm, po varreshin nga serioziteti i punës së përpiluesit dhe nga tendencioziteti i tij; ato linin shpesh për të dëshiruar. Artikujt zor re sillnin gjë të re, ndonëse përgjërimi shtohet. Po ja Faik beu në Uashington rimori pendën më 1937, që me rastin e 25-vjetorit të Shpalljes së Pavarësisë, të nënçmonte veprën e kryepoetit të Rilindjes Kom-

bëtare. Patriotin nuk guxoi ta prekte. Përgjigjja që i dha Nonda Bulka, që një paraspatë, — dackë. Nuk dimë se si i përdrodhi buzët beu përtej Atlantikut. «Paska njerëz që shkruajnë bukur në Shqipëri», mund të ketë thënë esteti, që cilësitë e stilit i njihte. Ai nuk guxoi këtë radhë të përgjigjej, siç kishte bërë më 1906 me disa djem të Korçës, që e kishin vënë përpara se hidhte poshtë veprën e Naimit dhe i merrte nëpër gojë jetën.

Po Konica më 37 shkuante një libër mbi Shqipërinë, — «Shqipëria kopshti-shkëmb i Evropës Juglindore». Titulli, sado përgjysmë i vërtetë, në gojën e ambasadorit, të Zogut tingëllonte i tëri huq. Shqipëria ishte një «kopsht» i shkretuar dhe një «shkëmb» që Konicat me shokë kishin bërë e po bënë shumë që të mos mbrohej dot, ashtu siç bënë vërtet pas dy vjetësh, jo më shumë. Libri nuk e pa dritën e botimit me gjallje të të zot. Ai ishte një skandal më tepër nga ata që bënte beu. Kur ia botuan pasuesit më 1957, ata nuk kishin se si të fshihnin se aty mungonin dy emra të mëdhenj të shkrimt të shqipes, pikërisht emrat e Naimit e të Samiut. Duhej korrigjuar dhe e korrigjuan. Shtuan edhe ndonjë person, si këmishëziun Ernest Koliqi, të cilin Konica nuk duket ta ketë lexuar. Do thënë se, në vitet 30, Konica gazetën «Washington post» e lexonte, po shtypin dhe librat që dilnin në Shqipëri, pak i zinte me dorë. Pra, i kishte shpëtuar «tregtari i flamujve», që s'kishte pse t'i shpëtonte ndryshe. Samiu dhe Naimi s'i kishin shpëtuar: u kishte vënë vizë.

Le të përmendim për ato vite 30 një artikull të bukur të Kostaq Cipos mbi «Lulet e verës» dhe antologjinë e komentuar të Eqrem Çabejt.

Dhe erdhi 39-a, me agresionin e atij 7 prilli. Për Naimin, domosdo që do të shkruhej, si më parë, një artikull më pak a një më shumë. Do të bëhej edhe diçka tjetër: Zogu i pati sjellë eshtrat që nga Erenqoj, për të lezetuar veten në 25-vjetorin e pavarësisë, Jakomoni, «mëkëmbësi» i Viktor-Emanuelit, i vuri mbi varr sëpatat e liktorit, po liktorin e bëri edhe më të urrejtshëm. Naimi kishte

pasur motit një mik jo për të qenë në Stamboll, avokat Gjergj Çakon. Më 1919, në shtypin italian, ky botonte një artikull. Për të treguar se si Naimi e çmonte shumë Virgjilin, ai «arsyetoi» se poeti «e donte posaçërisht» Italinë! Atëherë, imperializmi italian, që ëndërronte te Roma e lashtë, përgjakte Shqipërinë pas Abisinisë. Tani që na shkeli për së dyti, pushtuesi rikujtoi Naimin, duke shvarrosur artikullin e avokatit. E përfytyrojmë lëndimin që ka ndier në zemër Andon Zako Çajupi, kur lexoi në kohën e vet shkrimin e të kushëririt, që dikur e kishte shpënë te Naimi.

Po viti 1939 paralajmëroi furtunën popullore. Mallet e Dangëllisë u bënë shpejt fole partizanësh. Përmeti që selia e një kongresi të madh, që do t'u këndonte «rëkuejemin» armiëve fashistë e nazistë dhe Zogut «sallanë». Djemtë e vajzat e rritur me vjershat e Naimit, do t'i pagëzonin me emrin e tij aradhet e tyre. Italia u flak edhe një herë në det, po keq e më keq kësaj here, duke lënë në Shqipëri armata të vdekurish. Naimi priste lirinë, me librat që i kishin kënduar aq me zjarr lirisë. E priste me emrin në ballë të një batalioni partizan.

Po, pak gjë për të kujtuar mban kritika dhe historiografia letrare mbi Naimin përpara Çlirimit. U desh Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare dhe socializmi, që të merrej shkenca vërtet seriozisht me të dhe me veprën e shkrimtarit. Kjo kthesë i përket kthesës së madhe të shkencës e të kulturës shqiptare me epokën e re që u çel. Ishte bërë punë në të kaluarën për të ribotuar herë pas here veprat e Naimit. Veprat e tij populli i kërkonte përherë e më shpesh. Nuk ishte vetëm bukuria e vjershës dhe e gjuhës, ishte veçanërisht aktualiteti që ato ruanin gjithmonë, në një atdhe gjithmonë të rrezikuar, të prapambetur shumë e të tradhtuar prej feudo-borgjezisë, atdhe të cilin poeti e ëndërroi të lirë e të lulëzuar. Tani populli kishte jetuar epopenë më të madhe të historisë së vet mijëravjeçare. Ishte «përtëritur», po të flasin me gjuhën e Naimit, historia. Armikut «i kishim pirë

gjakun», si Kastrioti Muratit dikur. Vetëm «Historia e Skënderbut» e Naimit njohu dy botime shkencore gjer më sot, dhe të parin të përgatitur nga prof. Cipoja. Nuk është vendi këtu për të dhënë një ide mbi botimet për Naimin pas Luftës. Mjafton të shënohet se Akademia e Shkencave ka gati për shtyp vëllimin e dytë të veprave të zgjedhura të tij, gjë që është një përpjekje për të dhënë shkenca shqiptare një botim kritik, në vitet e afërta, të veprave të plota të shkrimtarit.

Shkencës sonë i është dashur, pas Luftës, të merret me paraqitjen e gjerë të procesit historik të zhvillimit të letërsisë shqiptare, si për opinonin e përgjithshëm, ashtu edhe për arsimin e shkollëve të ndryshme. Studimet monografike, gjer tani, i kanë parë autorët e veprat për aq sa kërkonte ajo detyrë e parë e rëndësishme. Nuk ishte një punë e vogël e ca më pak një çështje e sigurimit të gjithë informimit të mundshëm. I duhej hyrë në themel studimit të autorëve krvesorë, por edhe të të tjerëve përparimtarë, për të dhënë një gjykim marksist-leninist mbi një letërsi pesë herë shekullore. Kurorëzimi i kësaj pune u arrit më 1959-60 me «Historinë e letërsisë shqipe» për shkollat e larta, botuar nga institucionet tona shkencore. Një punë e re është bërë këto vjet për ta shpënë më tej atë përpjekje, në bazë të arritjeve të reja të shkencës shqiptare.

Tanimë ka ardhur koha për studime të gjera monografike, studime të veçanta dhe të imëta, dhe disa janë bërë. Midis autorëve, ndër të parët, i vjen radha Naim Frashërit. Prapë nuk duhet harruar këtu, se gjithë njerëzit më të autoritetshëm të shkencës e të mendimit tonë të ri janë marrë, kush më pak e kush më shumë, edhe me veprën e Naimit. Nonda Bulkës i lindi në zemër të qëmtonte frazeologjinë e pasur të autorit.

Ndihmesa që kanë dhënë studiuesit nga Kosova është edhe ajo e çmueshme, sidomos puna e prof. Rexhep Qoses, i cili bëri edhe një botim të parë të veprave të autorit, ndonëse jo një botim kritik, por i çmueshëm shumë për atje, ku veprat e Naimit e përgjithësisht letërsia shqipe e

së kaluarës, — pa harruar edhe të tashmen, — nuk patën atë mundësi që të përhapen e të njihen si tek ne. Se si ka për të vazhduar kjo punë me reaksionin e ri revizionist serbomadh, vetëkuptohet. Pengesat që i nxirren në Jugosllavi zhvillimit të kulturës kombëtare të shqiptarëve janë duke u shtuar përditë. Po Naimi ka për të qenë përherë një fjalëflamur në betejat që bëjnë shqiptarët për të drejtat e tyre kombëtare në tërë fushat.

Kam pasur fatin të mbaj një ligjëratë mbi Naim Frashërin në Universitetin e Kalabrisë, në Kozencë, dhe të shoh interesin e arbëreshëve për të njohur kulturën e tyre amtare në gjithë zhvillimin e saj, veçanërisht në Shqipërinë mëmë. Fjala e Naimit, — si dhe ajo e De Radës së tyre dhe tonit, — i emociononte me tingullin aktual të saj si zëri i kombit, për zhvillimin e kulturës shqiptare dhe përparimin shoqëror. Gjuha e përbashkët letrare që u krijua dhe që tanimë përdoret gati kudo që shkruhet shqip, i detyron aq shumë Naimit, shkrimin e të cilit ajo ka në bazë. Edhe vetëm me këtë, Naimi mбетet ngaherë një element bashkimi i forcave të kombit për shpëniën përpara të kulturës së tyre.

Naimi ëndërroi «ditë të mira për Shqipërinë paskë-taj», ditë përparimi të përgjithshëm. Ato ai i shihte me syun e kohës dhe nuk i imagjinonte përtej përparimit që kishte arritur shoqëria borgjeze me gjallje të tij. Por idealet e tij për të ardhmen ishin për një zhvillim të gjithanshëm e të pandalshëm të kombit e të njerëzimit vetë. Samiu, një mot përpara vdekjes së poetit, kishte botuar veprën manifest «Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhet» (1899), ku ai konkretizonte mendimet e veta, që ishin edhe të të vëllait, — ato ishin edhe një «dhjatë» e Abdylit, — për një të ardhme të përparuar të Shqipërisë. Aty ai fliste, ndër të tjera, për arsimin e përgjithshëm e për të gjithë, për shkollat e larta që duheshin ngritur, për «gjithëmësimjen», universitetin, për një akademi të shkencave, dhe kështu e tutje. Këto i ngriti në Shqipëri socializmi dhe po i zhvillon me hov.

Naimi e Samiu, me kujtimin e tyre, duartrokasin arritjet e mëdha e të shpejta të kulturës së re shqiptare, për të cilën ata vunë gurë themeli. Burri i shtetit Abdyl nuk do të kishte përfytyruar shtet më të fortë e më të pavarur. A do t'u shkonte ndërmend atyre se çmimi më i madh i kulturës që do të jepej nesër në Shqipëri, do të mbante emrin «Urdhri Naim Frashëri»? Ata ishin të vetëdijshëm për rolin kryesor udhëheqës që po luanin përmes një lufte plot rreziqe, në të cilën iu desh të punojnë e të flijojnë shumë, duke vdekur të rinj, 54 e më pak vjeç secili. Shqipëria e re, që u shpreh gjithë nderimin, veprimtarinë dhe veprën e tyre i bëri vërtet të njohura në tërë masat e popullit, duke i vështruar ata si pishtarë të patriotizmit e të përparimit, ashtu siç i vështron shoku Enver Hoxha, kur thotë:

«Naim Frashëri mbetet Naim, poeti ynë më i madh që adhurohet nga të gjithë, sepse ai i ka kënduar me patos të madh bukurisë së atdheut, u shkri si qiriri për lirinë, gjuhën shqipe; ëndërroi, punoi e luftoi për të ardhmen e popullit tonë, të cilën e bënë realitet Partia e Punës e Shqipërisë me pushtetin popullor.»¹⁾

Ne do të përpiqemi, në këto faqe, të japim një ide të përmbledhur, po tërësore, mbi jetën dhe veprën e Naim Frashërit. Nuk do t'i ngarkojmë këto faqe me referime. Do të japim në fund një bibliografi të domosdoshme, kryesisht burimore. E shkruajmë këtë libër për masën e gjerë të lexuesve, që asaj t'i bëhet i njohur Naimi përmes arritjeve më të mira të shkencës mbi letërsinë tonë kombëtare.

1 Enver Hoxha, «Mbi letërsinë dhe artin», Tiranë, 1977, f. 132.

1. 1. 11.

1. 1. 11.

K o h a

Naim Frashëri lindi në mes të shek. XIX dhe i mbylli sytë në prag të shekullit të ri.

Shek. XIX është periudha e lëvizjeve kombëtare në Evropë e gjetiu. Kjo lëvizje u zhvillua veçanërisht edhe në Ballkan, ku sundimi i sulltanëve po bënte katërqind vjet që vetëm rëndohej e kishte sjellë dëme të pashe-mbullta. Që nga çereku i parë i shek. XIX, — Revolucioni Grek është i vitit 1821, — lëvizja kombëtare, nisi të mobilizonte gjithë popujt e robëruar të gadishullit.

Lëvizja kombëtare shqiptare e arriti kulmin në atë shekull me Lidhjen Shqiptare të Prizrenit, më 1878-81, po fillimet e saj janë më të hershme. Është menduar se ato u përkasin viteve 40, duke dhënë si cak botimin më 1846 të «Qarkores» («Enqiklikës») së Naum Veqilharxhit. Një mendim tjetër, fillimet e lëvizjes sonë kombëtare i vendos në vitet 30, fill pas zhdukjes së principatave («pa-shallëqeve») të mëdha të Ali Tepelenës e të Bushatllinj-ve (1822-31).

Përpjekjet e këtyre kryefeudalëve për t'u shkëputur

nga Turqia ishin një parathënie e rëndësishme për lëvizjen kombëtare shqiptare. Dinastia e Bushatllinjve sundoi për gati tre të katërta shekulli në veri, ndërsa Ali Pasha për gati 35 vjet në jug. Nuk qenë, sikundër shihet, përpjekje të shkurtëra. Ato e çuan në një shkallë më të madhe zhvillimi ndërgjegjen e shqiptarësisë, duke provuar se shqiptarët i kishin forcat për të dalë më vete, duke i bërë ballë e duke e tronditur fort perandorinë osmane, që e kishte marrë udhën e rrokullimës që në fillim të shek XVIII e pakta. Ndërsa shteti i Ali Pashës ishte etnikisht i përzier, shteti i Bushatllinjve kishin vetëm një pakicë të huajsh. Si i pari edhe të dytët synuan të bashkonin nën vete gjithë tokat shqiptare.

Kjo nuk ishte një lëvizje feudale thjesht «separatiste», se nuk kërkonte shkëputjen e një ose më shumë pashallëqeve turke nga shteti i madh turk, po shkëputjen e dy principatave shqiptare. Të dy palët e kishin të zhvilluar ndërgjegjen e shqiptarësisë: Karamahmudi e mbante veten si «*pasardhës të Skënderbeut*», ndërsa Aliu fliste se kishte në lashtësi një paraardhës shumë të dëgjuar, Pirron (ai e quante shqip «*Burri*»). Ata ishin krenarë të këtyre origjinave dhe se ishin shqiptarë. Shtetin e tij, Ali Pasha e quante «*Shqipëri*» dhe, përpara vitit 1807, bejtexhiu i njohur Hasan Zyko Kamberi i uron «*të bashkojë gjithë Shqipërinë*» dhe t'ua lërë si trashëgim të bijve. Të dy palët vetëm formalisht i bindeshin Portës së Lartë, që mezi i likuidoi. Masat e fshatit e të qytetit i mbështetën.

Lëvizja kombëtare shqiptare erdhi, pra, fill mbas dy përpjekjesh të rëndësishme dhe paralele, për t'i shkëputur tokat shqiptare nga sundimi osman, përpjekje të prira nga feudalët, të cilët nuk arritën të bënin një bashkim të fortë të vendit as në veri, as në jug. Borgjezia shqiptare, ndonëse e re, mund të nxirrte mësimin se lëvizja çlirimtare që ajo e lakmonte dhe do ta rindizte, nuk mund të arrihej nën drejtimin feudal.

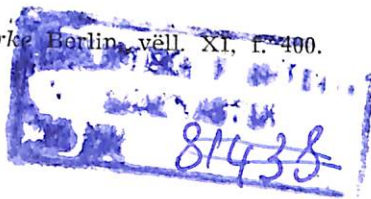
Lëvizja kombëtare e kishte bazën në fillimet e krijimit të një tregu të përbashkët shqiptar, në zhvillimin e tregtisë dhe të artizanatit, në krijimin e një klase të

re shoqërore në Shqipëri. Këto fillime ishin të dobëta. Marrëdhëniet feudale në prodhim mbaheshin ende fort. Borgjezia, që do të bëhej bartëse e idealeve të reja të çlirimit, ishte ende e paktë dhe e pamëkëmbur, me një përvojë politike të vogël, që të mund të organizohej me kohë dhe të krijonte shpejt një lëvizje të gjerë kombëtare. Çështja ishte që ajo të dinte të mbështetej në forcat e mëdha të një fshatarësie në gjakosje shekullore me pushtuesit e huaj, pra që kishte një gatishmëri të madhe për ta ndjekur e zhvilluar edhe më fuqimisht këtë luftë. Borgjezia jonë e re u vu në veprim vonë, sidomos aty nga mesi i viteve 40. Po që në vitet 30 në lëvizjet fshatare e qytetare, — p.sh. në Shkodër e në Berat (1835, 1836), — u ndie zëri i për-bashkët i shqiptarëve për vetëqeverisje (vetadministrim).

«Qarkorja» e Veqilharxhit erdhi kështu në kohën e duhur, bashkë me librat e tij. Jemi në vigjiljen e kryengritjes së madhe fshatare të jugut (1847) kundër Tanzimatit, — «reformave», që e rëndonin sundimin osman mbi masat e fshatit me sistemin e taksave, shërbimin e detyrueshëm ushtarak, zullumin e administratës. Kryengritje të tjera i kishin paraprirë asaj të jugut në veri dhe në Kosovë. Pas Tanzimatit, siç shkruan Marksi, në perandorinë osmane «*padituria, paturpësia, grabitjet(...)* mbetën po ato që kishin qenë në lulëzim të arbitrarishteve të satrapëve aziatikë.»¹

Në këtë kohë, me sa dimë gjer më sot, nis organizimi i shqiptarëve për të drejtat e tyre kulturore. Me një provë të tillë organizimi është e lidhur veprimtaria botuese dhe politike e Veqilharxhit në vitet 1844-46: shqiptarët kishin krijuar një si shoqëri kulturore në Braila të Vllahisë, ku patrioti rronte. Në Shqipëri. — Korçë, Përmet, Berat, — njerëzit u treguan entuziastë për mësimin e gjuhës amtare me abetaren e tij dhe ishin të gatshëm ta ndihmonin financiarisht për një shtypshkronjë shqipe, provë që e bëri në Elbasan Dhaskal Todhri

1 K. Marks. F. Engels. *Werke* Berlin, vëll. XI, f. 400.

në fillim të shekullit. Ndeshja me Patrikanën qe e menjëhershme: Veqilharxhin e helmatisën në Stamboll njerëzit e Patrikanës (1846), ashtu siç patën vrrarë në Shqipëri Todhrin (1805).

Ngjarjet që do të pasojnë, gjer më 1878, kur Turqia humbi luftën me Rusinë, do ta bëjnë përherë e më të qartë se lëvizja kombëtare shqiptare është hedhur mirë në veprim. Në fund të viteve 50, Thimi Mitkoja përpjetet të përsërisë në Stamboll provën e Brailës. Në kryeqendrën e perandorisë, në pjesën e dytë të viteve 60, Kostandin Kristoforidhi, Hasan Tahsini, Pashko Vasa, Ismail Qemali me të tjerë, veprojnë për një shoqëri të tillë, që të botonte libra dhe të përkohshme shqip, pra, të zhvillonte propagandën kombëtare. Kësaj përpjekjeje, në vitet 1870-71, i shtohen Sami Frashëri dhe Jani Vretoja. Për herë të parë, një nga të tre vëllezërit Frashëri, që do të marrin më pas drejtimin e lëvizjes sonë kombëtare në shek. XIX, e shohim të duket në krye të kësaj lëvizjeje, ta renditë veten midis personaliteteve më të shquara shqiptare të saj atë kohë, ndonëse shumë i ri, 20-21 vjeç. Përpjekja nuk pati sukses, ndonëse, në fillim, qeveria turke ishte e detyruar të jepte njëfarë pëlqimi. Por ajo përpjekje qe një përgatitje e nevojshme për sukseset që do të pasonin.

Tani shqiptarët nisën të vihen kudo në lëvizje për të drejtat kulturore, të cilat, në fakt, nuk mund t'i fshihin synimet e tyre politike. Po kështu, që në vitet 40, edhe reaksioni serbomadh e grekomadh ka nisur ta rrezikojë haptazi Shqipërinë, duke planifikuar copëtimin e saj. Shqiptarët fillojnë t'i dalin rrezikut përpara. Në kolonitë e Rumanisë e të Stambollit ata po ndihen. Në vitet 60 kërkojnë të organizohen arbëreshët e Italisë, por edhe ata të Greqisë, në shoqëri kulturore-patriotike. De Rada, pionieri i madh i këtyre përpjekjeve, të cilat në fillim kanë pak sukses, e ka nisur me kohë punën për një letërsi të re shqipe me synime kombëtare. Vepra e tij e parë e rëndësishme, poema «Këngët e Milosaos», ishte botuar që më 1836, nën ndikimin e ngjarjeve të kohës në atdheun e stërgjyshërve të tij. Mund të shënonim fak-

tin se që më 1824 Veqilharxhi, pasi tre vjet përpara mori pjesë në Rumani në revolucionin që dështoi, e nisi punën për një alfabet origjinal të shqipes; kjo flet, që në atë kohë, për idetë e tij kombëtare.

Në vitet 60 vihen në veprim shqiptarë dhe arbëreshë për lëvizjen kulturore shqiptare. Mitkoja e Jubani, Kristoforidhi e Kullurioti, De Rada e Kamarda, Dora d'Istra, grua e njohur në Evropë për kulturën dhe idetë e saj përparimtare, që u lidh ngushtë me lëvizjen tonë. Ata shkruajnë gjuhën, mbledhin folklor, propagandojnë mbi popullin e tyre, arrijnë të botojnë disa vepra.

Më 1847, arbëreshi i Kalabrisë, Vinçenco Dorsa, botonte librin e tij të rëndësishëm «Mbi shqiptarët», ku flioste për historinë, gjuhën e letërsinë, zakonet etj, të popullit të vet, duke shpallur haptazi se në atdheun stërgjyshor «*flitet vetëm për rilindje*». Dhimitër Kamarda, arbëresh i Sicilisë, botonte më 1870 një përmbledhje poetike për nder të Dora D'Istrias, ku përfaqësoheshin poetë shqiptarë nga atdheu, Italia dhe Greqia, — Mitkoja me Jubanin, De Rada dhe Santori me Seremben, Kamarda vetë etj. Mitkoja dhe Serembeja ngrinin pa ngurrim zërin për lirinë e Shqipërisë. Kjo dëshirë që ziente me kohë midis tyre, tanimë shpallej botërisht dhe letërsia e vinte veten në ballë të lëvizjes kombëtare. Ajo përmbledhje poetike ishte si një manifest i vërtetë politik i lëvizjes kulturore dhe ideologjike shqiptare që kishte marrë tanimë hamull.

Dora d'Istria, De Rada dhe Jubani, shpresonin t'ia arrinin ditës kur të takoheshin në Shqipërinë e lirë, në Shkodër. Kështu idealet u paraprinin mundësive konkrete. Merita e tyre e veçantë qe se ato kërkonin që lëvizjet kryengritëse shqiptare të bashkëpunonin me ato të Ballkanit dhe të Evropës. Marksia dhe Engelsi «*zgjidhjen e problemit turk*» e shihnin pikërisht «*si detyrë të revolucionit evropian*».¹

Çasti i madh për lëvizjen kombëtare në shek. XIX ishte Lidhja Shqiptare e Prizrenit, të cilën shoku

1 K. Marks, F. Engels. *Po aty*, vëll. IX, f. 33.

Enver Hoxha e quan «organizatë politike me karakter militant revolucionar».¹ Ajo u krijua në qershor të vitit 1878, kur në Berlin mblihdeshin fuqitë e Evropës që, në pazarllëqet e tyre për ta grabitur, por edhe për ta shpëtuar nga prishja e plotë perandorinë e sulltanëve, rrezikonin tokat tona. Shoku Enver Hoxha shkruan mbi përgjigjen që ato fuqi morën nga shqiptarët: «Ju e bërtë punën tuaj, — u tha Abdyl Frashëri pjesëmarrësve në Kongresin e Berlinit, — tash fillon puna jonë.» A ka mendim më të madh revolucionar se ky? A ka veprim më luftarak se ky? A ka vendosmëri më të madhe se kjo?«²

Për Lidhjen Shqiptare janë dhënë gjykime të ndryshme nga armiqtë e popullit tonë. E kanë cilësuar si «të shtyrë» nga Porta e Lartë, apo si një «lëvizje myslimane», duke u mohuar shqiptarëve ndjenjat kombëtare. Po Lidhja bashkoi shqiptarët e çdo krahine dhe të çdo besimi, duke i hedhur në luftë heroike jo vetëm për të mbrojtur trojet amtare nga copëtimi prej monarkive shoviniste fqinjë, të cilat pjesërisht dhe ia arritën qëllimit, por edhe për të krijuar një shtet autonom shqiptar. Rrëmbimi i tokave shqiptare u bë me përkrahjen e ndërhyrjen mizore dhe të hapur politike e ushtarake të Fuqive të Mëdha, ndonëse shqiptarët i mbrojtën me gjak Plavën e Gucinë, Hotin e Grudën, Ulqinin etj. Porta e Lartë, e pazonja të mbronte tërësinë e perandorisë, tregtoi me pjesë të Shqipërisë dhe ishte aktive për t'i detyruar me të përdhunë shqiptarët që të dorëzonin vatrat e tyre. Domosdo, acarimi i marrëdhënieve të shqiptarëve me sunduesit turq ishte i vazhdueshëm e i pashmangshëm dhe forcat ushtarake të të dy kundërshtarëve u ndeshën më 1881.

Samiu, sikundër dihet, i shkruante De Radës për-

1 Enver Hoxha, *Për zhvillimin e shkencës dhe përgatitjen e kuadrit llogaritë t'i bëjmë mirë dhe me kohë* (në rev. «Studime politiko-shoqërore», T. 1981/1, f. 17.

2 Enver Hoxha. «*Disa mendime për rilindasit*» (shënime, II. V. 1978, në «Studime politiko-shoqërore», 1982/2, f. 14).

para asaj ndeshjeje, në shkurt të atij viti, se «*pun'e Lidhjesë*» është «*pun' e vëllazërisë shqipëtarëve* edhe e bashkimit e e ngjalljes Shqipërisë», «*e të ngjallturit të gjuhësë shqipe*», «*e të dritësuarit të kombit tënë*». Dhe ai vazhdonte: «*Shqipëtarët e kupëtuanë fort mirë që mbretëria (osmane) nuk do të bënë gjë kurrë për ta, edhe Lidhja e Prizrenit pa nevojë të bashkonjë Shqipërin' e t'e bënë një me otonomi, le mbase me çkëputje fare, pas punësë.*» Këto i kishte deklaruar me kohë i vëllai, Abdyli. Kështu Lidhja provoi të parin oganizim të një shteti autonom kombëtar shqiptar, me qeverinë, administratën dhe ushtrinë e tij kombëtare, duke u nisur edhe nga dëbimi i qeveritarëve osmanë, siç ka ngjarë në Kosovë, në Dibër e gjetiu, — na e mëson vetë Samiu. Ky i shkruan De Radës: «*Për pakë kohë do të dëgjoni për një ngritje të madhe në Shqipëri.*» Ishte fjala për një veprim të përgjithshëm kryengritës, që do t'i impononte sulltanit kërkesat e Lidhjes, në mos do të arrinte puna gjer në çlirimin e plotë, sikundër thotë vetë Samiu se mund të ngjasë. Dhe Samiu i shkruan patriotit arbëresh se Shqipëria do të qeveriset «*prej një dhimokratie prej pleqet, sikundër kanë qenë prindët tanë qëmotit dhe sikundër jan' edhe sot në malësit' e Shqipërisë, që janë thua të dli¹ e më vetëhe*».

Kështu patriotët shqiptarë kanë formuar gjer mendimet e tyre mbi organizimin demokratik të shtetit shqiptar, dhe këto janë, sigurisht, jo vetëm mendimet e Samiut, por dhe të Abdylit e të tjerëve. Samiu do t'i riformulonte edhe në fund të shekullit. Ishin kërkesa për një demokraci që t'i përshtatej vendit dhe ishte një qëndrim i qartë antimonarkik.

Ndeshja e armatosur me turqit përfundoi me thyerjen e forcave të Lidhjes (prill-maj 1881). Shteti autonom shqiptar nuk pati jetë dhe nuk u krijua shteti i lirë shqiptar.

Edhe përpara Lidhjes Shqiptare të Prizrenit kishte pasur një «*çështje shqiptare*», që përpiqeshin ta minimi-

1 Të lirë.

zonin ose injoronin shovinistët fqinjë dhe Fuqitë e Mëdha. Austria me Rusinë, p.sh., kishin qenë të detyruara jo një herë që të kenë parasysh këtë çështje, në traktativat për synimet e tyre hegjemoniste në Ballkan. Ishte folur për mundësinë e krijimit të një Shqipërie autonome. Grabitja e tokave tona më 1878-81 vërtetoi se shqiptarët ishin të vendosur t'i mbrojnë trojet amtare dhe t'i kërkojnë të drejtat e tyre me çdo kusht. Pra, «çështja shqiptare» nuk mund të injorohej më. Po lëvizja jonë kombëtare nuk qe aq e fortë sa të mund të thyente perandorinë osmane, kurse, nga ana tjetër, shqiptarët u gjendën vetëm kundrejt armiqsh, pa ndonjë aleat. Kuptohet tronditja e thellë që ndjeu ndërgjegjja kombëtare, në të tëra shtresat e popullsisë së vendit. Tragjedinë nuk e ndienin vetëm ato pjesë të klasave sunduese dhe të klerit që ishin të lidhura më ngushtë me pushtuesit ose me fuqitë armike të Shqipërisë.

Ato vjet të Lidhjes qenë një si provë e madhe, më e madhja për aktivizimin përfundimtar që u duhej shqiptarëve për të arritur çlirimin e tyre.

Në krye të lëvizjes kombëtare u shqua figura e «politikanit të madh» Abdyl Frashëri, siç e ka quajtur shoku Enver Samiu, nga ana e tij, duke qëndruar në Stamboll, ishte atje koka e vërtetë e Komitetit për Shpëtimin e Shqipërisë. Më 1879, ai do të zgjidhej kryetar i Shoqërisë së Shkronjave, — Shoqëria e Stambollit, e cila, në fushën e veprimtarisë kulturore, ishte një «pendent», një krah i veprimtarisë politike dhe ushtarake të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Është koha kur në letërsinë shqipe bën ballë vëllai tjetër Frashëri, — Naimi.

Pikërisht sepse u trondit ndërgjegjja kombëtare, shqiptarët e kuptuan se duhej bërë edhe më shumë për zgjimin dhe forcimin e kësaj ndërgjegjeje. Humbja e Lidhjes nuk duhej të ngjallte pesimizmin, po të ishte një mësim i madh për lëvizjen tonë të çlirimit, — për një organizim përfundimtar të saj. Tani që pushtuesit osmanë ishin hedhur me tërë egërsinë për ta shtypur lëvizjen kombëtare të Shqipërisë dhe që shovinistëve për-

qark iu shtua oreksi për tokat e shqiptarëve, posa një fillim të copëtimit të tyre e kishin arritur, tani duheshin vënë në veprim të gjitha mjetet e mundshme të organizimit e të propagandës kombëtare. Në rrethanat e reja politike, populli shqiptar duhej të gjendej i gatshëm që ta çlironte vendin nga zgjedha e gjatë. Dhe kështu lindi ajo lëvizje e gjerë ideologjike e veçanërisht kulturore e letrare shqiptare e tre dhjetëvjeçarëve që erdhën e që u mbyllën me shpalljen e shtetit tonë të lirë kombëtar në Vlorë 1912.

Në këto rrethana lindi si poet i lëvizjes kombëtare dhe luajti rolin e tij të madh Naim Frashëri. Në vitet 1880-99, me shkrimet e botimet e tij, me një krijimtari të dendur e të pandalur Naimi u bë, si të thuash, udhëheqësi shpirtëror i lëvizjes. I thanë që me gjallje «*apostull i shqiptarizmit*».

Kultura dhe letërsia shqiptare përpara Naim Frashërit

Në «Fjalorin enciklopedik» të tij, Samiu pohon se shqipja shkruhej që nga shek. XIV. Se nga e ka nxjerrë ai këtë të dhënë, që është e saktë, nuk e dimë. As nuk dimë nëse rilindës të tjerë e njihnin një fakt të rëndësishëm si ky, që pohonte shkrimin e gjuhës së shqiptarëve përpara pushtimit osman dhe që, tërthorazi, të çonte në përfundimin se pushtuesit shkatërruan një kulturë më të vjetër në shqipen e shkruar, se shqipja e shkruar nuk filloi gjatë pushtimit osman, sikundër dihej gjer atëherë.

Naimi nuk bën fjalë për një fakt si ky. Kristoforidhi me Vreton, si shkrimtar më të hershëm shqiptar njohin Pjetër Budin e pas tij Pjetër Bogdanin, të shek. XVII. Vepra e parë e Budit, «Doktrina» (1618), kishte qenë ribotuar në kohë të tyre mbas 250 vjetësh. Anton Santori dhe Zef Jubani kishin bërë të njohur diçka prej shkrimeve të Bogdanit. Buzuku, ndonëse nga ndonjë arbëresh

dihej si autor më i vjetër, p.sh. nga Zef Krispi (1836), në Shqipëri nuk dimë të jetë përmendur prej ndokujt, përpara se «Mesharin» (1555) ta rizbulonte një arbëresh tjetër, Pal Sqiroi, dhe të jepte lajmin në shtypin shqiptar të mbarimit të Rilindjes (1909).

Sidoqoftë, që herët, shqiptarët ishin interesuar për origjinën e tyre, si një nga popujt më të hershëm të Evropës, ndofta më i hershmi në Ballkan. Kështu ata ishin të bindur edhe për lashtësinë e kulturës së tyre, të kishte qenë shkruar apo jo herët fort gjuha shqipe. Për këto, mjaft të kujtojmë veprat e Marin Barletit (1504-10) dhe, përpara tij, letrën krenare që Skënderbeu i dërgonte princit të Tarantos më 1461, letër e cituar nga historianët, e pakta që nga shek. XVIII. Duke e njohur popullin e vet si pasardhës të epirotëve të dikurshëm, duke i dhënë vetes emrin «epirot», kaq sa dhe «arbëresh», udhëheqësi i madh fliste edhe për «*kronika tonat*», që i vërtetonin pohimet e tij. Si njeri i kohës së Rilindjes Evropiane, Gjergj Kastrioti me ato kronika kuptonte, më me siguri, veprat e klasikëve grekë dhe latinë, në mos edhe shkrime shqipe. Shqiptarët nuk injoronin se ç'ishite shkruar për pelazgët, të cilët i vështronin si stërgjyshër të tyre. Ilirët, epirotët e maqedonët e qëmotit ata i vështronin si degë të një trungu, bij të pellazgëve. Pellazgët Homeri i kishte quajtur «*hyjnorë*».

Pasi humanistët tanë, Marin Barleti, Dhimitër Frëngu, Frang Bardhi etj, kishin pohuar prejardhjen e lashtë epirote të popullit të tyre, ose atë të lashtë maqedone, arbëreshi Nikollë Keta, më këtej, ishte përpjekur ta argumentonte hollë e gjatë atë prejardhje në një vepër vëllimore që mbeti dorëshkrim, «Shënime mbi maqedonët» (1777). Keta nuk e dinte se tre vjet përpara gjermani Johan Thunman kishte trajtuar në mënyrë mjeshtërore të njëjtën çështje, duke provuar prejardhjen ilire të shqiptarëve. Një pohim të tillë e kishte bërë filozofi Lajbnic që në fillim të shek XVIII. Në fillim të shek. XIX, ndër arbëreshë e ndër shqiptarë shkruhen traktate mbi ilirësinë e shqiptarëve (Engjëll Mashi më 1807, Mikel Skutari më 1825, një Veqil në jugë para vitit 1813).

Ëuna e Ketës pati një të ardhme të madhe, kur nxënësit e tij ia përhapën idetë ndër arbëreshë (1834-36) e sidomos kur ato ide i përqafoi De Rada (1840). Ky deshi të riprovonte se perënditë e tyre, — ashtu siç e kishte pohuar Herodoti, — grekët i kishin nga pellazgët: këtë De Rada u përpoq ta arrinte duke treguar se si emrat e disa perëndive greke shpjegoheshin me gjuhën shqipe. Teza mori dheun kur atë e mbroi albanologu Georg Hahn, i cili e bëri shumë të njohur në Evropë me veprën e tij të rëndësishme «Studime shqiptare» (1853-54). Madje Hahn, duke zbuluar në Elbasan alfabetin origjinal të Dhaskal Todhrit, pandehi se gjeti «alfabetin pellazgjik» vetë dhe këtë emër i vuri (1849).

Lexuesi e kupton përse u ndalëm në këtë çështje, që është pasionante edhe në vetvete: shqiptarët, me kohë dhe seriozisht, ishin preokupuar për origjinën e tyre, për lashtësinë e gjuhës, pra, edhe të kulturës së tyre. Tezat për të cilat folëm, me ngjyrën romantike që u veshi domosdo koha, ishin në themel të drejta. Ideologët e letrarët tanë rilindës i bënë menjëherë të vetat. Kështu bëri Abdyli, kështu edhe të tjerë, si Kristoforidhi, Pashko Vasa dhe Anastas Kullurioti me shokë. Shkenca nisi të përmendë domosdonë e ndjekjes së tragës së shqipes për të arritur në burimet e gjuhëve evropiane, gjer edhe të greqishtes e latinishtes. Ky ishte një shkas i vërtetë krenarie për shqiptarët.

Kur në vitet 20 të shekullit të kaluar, francezi Foriel botonte me sukses të jashtëzakonshëm këngët popullore greke, ndër arbëreshë, një shok i De Radës, Ëngjëll Bazile, i krahasonte me këngët tradicionale shqiptare dhe i gjente këto më të bukura. Profesori i universitetit të Vjenës, Bartoleme Kopitar, bënte pyetjen se mos këngët shqiptare u prinin në kohë atyre greke dhe shtronte problemin e njohjes së këngëve shqiptare për të folur për vjetërsinë e këngëve të fqinjëve tanë jugorë. Këto ide ai nuk duhej t'i kishte vetëm të vetat. Gjuhëtari ishte miqësuar me shumë ballkanas që tregonin në Austro-Hungari dhe këta kishin opinionet e veta mbi kulturat e Ballkanit. Midis këtyre kishte edhe

shqiptarë. Qenë këta që më 1814 i mbushën mendjen përfaqësuesit të Shoqërisë angleze të Biblës, që «Dhjata e Re» të përkthehej shqip, gjë që nuk vonoi të vihej në jetë, me anë të Vangjel Meksit nga Labova (që më 1819, — botimi u bë më 1824 dhe 27, përpara botimit bullgarisht dhe shumë përpara atij rumanisht).

Kur bisedojmë për kulturën shqiptare përpara Naim Frashërit, e kemi fjalën, sidoqoftë, kryesisht te kultura e popullit tonë që i paraprin ose që lidhet me fillimet e krijimtarisë së tij. Që shqipja të ishte shkruar në shek. XVI-XVII, siç e provonin veprat e Buzukut, Budit e Bogdanit, kjo për rilindësit tregonte një gjë së pari: se pas pushtimit osman, shqiptarët reaguan për ta shkruar pa vonesë gjuhën e tyre, gjë me rëndësi të madhe për qëndresën dhe mosasimilimin e popullit tonë.

Po rilindësit shihnin edhe se shqipja nuk kishte qenë lëruar sa duhet, po përkundrazi, për të krijuar një kulturë diçka të zhvilluar me shkrim. Ata ishin pak të njohur me shkrimin e shqipes përpara tyre dhe e ndienin thellë fatkeqësinë se kishin një trashëgim të varfër të gjuhës së tyre të shkruar. Ata, me zemërim të drejtë, bënë fajtorë pushtuesit anadollakë dhe shtronin çështjen e domosdosë së zhvillimit të shpejtë të një kulture të re kombëtare. Kur kryeministri turk Ali pasha, më 1870, dha pëlqimin që shqiptarët të vepronin për një alfabet të përbashkët, ai praktikisht e anuloi atë koncesion, duke thënë se myslimanët shqiptarë nuk duhej të merreshin me këtë punë, se ata, për të, ishin «turq»! Po atë kohë, Jubani ngrinte zërin kundër klerit të huaj katolik në Shqipëri, sepse ky punonte kundër interesave të kulturës së vendit. Shqiptarët e dinin se kush e helmatisi Veqilharxhin, në Stamboll, sepse ai u vu në ballë të përpjekjes së re për shqipen e shkruar.

Shqipërisë së mbushur me shkolla kuranike iu shtuan pak shkolla të reja fillore e ndonjë gjysmëgjimnaz a gjimnaz i arsimit «të reformuar» turqisht, por asnjë shkollë shqipe nuk lejohej të hapej. Ndërkaq, shkollat greqishte, që ishin shumëzuar në shek. XVIII, shtoheshin akoma, — ato arrinin mbi 700! — dhe po çelëshin serbe,

bullgare, italiane dhe ndonjë rumune. Kultura shqiptare dhe e ardhmja e saj ishin vënë në rrezik jete. Populli shqiptar rrezikohej të treqej, të asimilohej. Lëvizja për një kulturë të re shqiptare kundër kulturës së pushtuesit dhe asaj orientale në përgjithësi, kundër kulturave të tjera penguese ose dhe agresive, ishte një anë shumë e rëndësishme e lëvizjes politike për zgjimin dhe forcimin e ndjenjës kombëtare, për çlirimin e vendit.

Përpjekjet e rilindësve për të njohur kulturën e tyre të kaluar, si p.sh. përpjekjet e një Kristoforidhi, të Kamardës e Dorsës, Vretos, Samiut e Mjedës me shokë, qenë të meritueshme. Merita të veçanta pati mbledhja e botimi i letërsisë popullore, sidomos nga De Rada e Mitkoja, por edhe nga të tjerë. U zbuluan kështu jo vetëm shkrime dhe autorë të së kaluarës, por edhe një letërsi gojore shumë e pasur e me cilësi nga më të çmueshmet, e moçme dhe e re, që nuk iu bë e njohur vetëm opinionit të vendit, por edhe atij të jashtëm.

Kjo qe e domosdoshme dhe pati efekte të shumanshme. Dora D'istria argumentoi me të qënien e kombësisë shqiptare, që mohohej. Albanologu Gustav Mejer, i cili në vitet 80 iu vu studimit të shqipes dhe bëri një punë të çmuar për të treguar origjinën e saj ilire, deklaronte me admirim, duke lexuar «Bletën» e Mitkos, se edhe shqiptarët kishin epikën e tyre historike. Për epikën historike shqiptare ishte folur që nga Barleti, — për këngët mbi Skënderbeun, — po këto ishin fakte pak e aspak të njohura

Këngët popullore shqiptare provonin vlerat e shquara të një kombi që luftonte të riafirmohej në Ballkan. Ato ishin një provë e gjallë e lashtësisë dhe e vlagës së kulturës shqiptare. Ja tek duhej të bazohej kultura e re që nisën të ndërtonin rilindësit. Poeti De Rada, me mbështetjen në krijimtarinë popullore arbëreshe, kishte dhënë një shembull të shkëlqyer. Kristoforidhi pohonte se kishte hartuar një fjalor të shqipes me 40 mijë fjalë, — ai kuptonte në këtë shifër edhe frazeologjinë e pasur që kishte në veprën e tij. Ky thesar, po të shfrytëzohej e të përpunohej ashtu siç bëri Kristoforidhi vetë

në botime të shumta, jepte fryte të paçmueshme. Naimi, Samiu dhe të tjerë e patën model për pastrimin dhe pa-surimin e gjuhës së re të shkruar dhe e çuan përpara përpjekjen e tij.

Nuk i mungonte, pra, asgjë kulturës shqiptare, — as lashtësia, as vlerat e cilësitë, as mundësitë e një zhvillimi të ri dhe të shpejtë. Tani, pas bjerrjes ushtarake të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, kur lëvizja kombëtare nuk mund të ishte, për njëfarë kohë, një lëvizje e veprimeve të mëdha të armatosura, ajo duhej të ishte një lëvizje e veprimeve të mëdha të kulturës. Për këtë e ndjeu veten «të thirrur» Naim Frashëri, i cili iu vu menjëherë punës, që në valën e Lidhjes Shqiptare, po sidomos që nga viti 1884. Te vjersha «auto da fe» e këtij viti. «Fjalët e qirit», patrioti shpallte detyrën e shenjtë me të cilën e kishte ngarkuar veten:

*Në mes tuaj kam qëndruar
e jam duke përvëlur,
që t'u ap pakëzë dritë,
natënë t'ua bënj ditë...
Unë zjarrit nuk i ndruhem
dhe kurrë s'dua të shuhem,
po të digjem me dëshirë,
sa të mund t'u ndrinj më mirë.
Kur më shihni se jam tretur,
mos pandehni se kam vdekur;...
unë jam në shpirtit tuaj.*

Fjalë të tilla dhe një besim si ky në misionin dritëdhënës, — mision të përhapësit të idesë së çlirimit kombëtar përmes krijimit të kulturës së re kombëtare, — shqiptarët nuk i kishin dëgjuar tjetër herë më të zjarrita.

Aksionet për lëvizjen kulturore shqiptare kishin nisur e pakta që nga Veqilharxhi e De Rada dhe kishin arritur suksesin e parë të madh me Shoqërinë e Stambollit e me degët e saj në Aleksandri të Misirit e sidomos në Bukuresht, në vitet kur Naimi do të hidhej në vjershërinë shqipe. Kjo lëvizje mori një hov sidomos kur u

krijua shoqëria «Drita» e Bukureshtit, më pas «Dituria» (1884, 1887), e cila mbajti emrat e një reviste kulturore që Samiu, Naimi dhe Vretoja me të tjerë nisën të nxirrnin në Stamboll, po që nuk pat më shumë se një mot jetë (1884-85).

Shtypi shqiptar nuk vonoi, pra, të duket, si me gazetën «Zëri i Shqipërisë» të Anastas Kulluriotit në Athinë (1879-80), me revistën e De Radës «Fjamuri i Arbërit» në Kalabri (1883-87), apo me fletën «Shqiptari» të Nikolla Naços në Bukuresht (1888 e këndej). Po ky shtyp do të priste fundin e shekullit për të marrë hov, kur nisën botimin më 1897 revista «Albania» e Brukselit, ajo «Shqipëria» e Bukureshtit dhe «Kombi shqiptar» i arbëreshëve në Kalabri, «Kalendari kombiar» në Sofje. Pas tyre, erdhën gazeta të shumta.

Naimi ishte në mbyllje të punës së tij krijuese, i sëmurë, me një këmbë në varr; ai botonte diçka në atë shtyp dhe nxirrte «Historinë e Skënderbeut», vepra të krijuara përpara vitit 1895.

E lamë për në fund të flasim për një rrymë të gjerrë letrare të periudhës përpara Rilindjes, por edhe që jetoi gjatë kësaj periudhe të re, ndonëse përherë më e dobët, — rryma e bejtexhinjve.

Emri tregon se kemi të bëjmë me një rrymë poetike, ndonëse nuk mungoi edhe proza (ajo fetare). Nuk munguan edhe disa mjete për mësimin e gjuhës, si fjalorët dygjuhësh, për të mësuar turqishten, po që mund të shërbenin të mësonin edhe turqit shqipen. Kemi edhe ndonjë gramatikë për mësimin e shqipes (që në vitet 30 të shekullit), apo ndonjë abetare po për këtë qëllim (1861). Këto kujdesë të fundit nuk janë pa lidhje me mendimin rilindës.

Sidoqoftë, e gjithë letërsia e quajtur e bejtexhinjve u shkrua me alfabetin arab, i cili, për disa arsye, nuk i shkonte gjuhës sonë. Dhe kjo, nga ana tjetër, tregonte përherë ndikimin e kulturës osmane e përgjithësisht orientale ndër autorë që ishin nxënës të medreseve të Shqipërisë dhe të Lindjes. Nezim Frakulla, themeluesi kryesor i rrymës, studioi në Berat e në Stamboll, ku edhe vdiq

në burg, nuk dimë përse, por ai pati qenë përndjekur dhe tjetër herë. Bashkëkohësi beratas i tij, Sulejman Naibi, në Persi i kishte kaluar disa vjet të rinisë. Muhamet Kyçuku bëri medresenë e lartë në Misir.

Shek. XVIII, në letërsinë osmane, njihet si periudha e një ndikimi të ri dhe të fortë nga letërsia persiane. Persizmat u bënë të modës dhe vërshuan në fjalorin poetik e në rimarin e osmanishtes, ashtu si arabizmat ishin bërë në masë pronë e fjalorit të degëve të ndryshme të dijos. Ato fjalë nuk ishin si «kripa e gjellës», po çka vështrohej më «e stolishme» në poezinë osmane. Osmanishtja me letërsinë e saj ishte gjuha e shtresave të larta të shoqërisë, — feudalë, klerikë, nëpunës, — dhe thua se nuk kuptohej nga populli. Në perandorinë e sulltanëve, turqit kishin dy letërsi: njëren e krijonte populli në gjuhën që fliste, sipas dialekteve, tjetrën e krijonin përfaqësuesit e klasës feudale sunduese, intelektualë e fetarë, prej të cilëve popullin e ndante jo vetëm gjendja shoqërore, por jo pak edhe shija artistike e bejlerëve.

I shënuam këto, sepse edhe në Shqipëri, — edhe në ndonjë vis tjetër të myslimanizuar të Ballkanit, si Bosnja, — gjuha e vendit nisi të shkruhej nga e njëjta klasë dhe të njëjtat shtresa të shoqërisë, nën ndikimin shumë të ndjeshëm të osmanishtes, arabishtes e persishtes. Kjo kishte ngjarë me kohë në Spanjë me pushtimin e gjatë arab. Ndonjë nga bejtexhinjtë tanë më të parë në kohë nuk shkroi vetëm shqip; madje nuk e nis me shqipen, po me osmanishten e persishten. Nezimi na ka lënë nga një «divan» në secilën nga këto gjuhë.

Bejtexhinjtë nuk sollën vetëm ndikimin e thellë të gjuhëve orientale; ata sollën tematikën e letërsive të atyre gjuhëve, një tematikë e bërë tradicionale dhe që kishte rënë në rutinën e klisheve, me ndonjë farë përtëritjeje që, domosdo, e sillte koha. Kështu, bejtexhinjtë pasqyruan në shkrimet e tyre mënyra të menuari e të ndjeri, tërë një mentalitet e shije estetike që nuk pajtoheshin me jetën e popullit, po që ishin të pranueshme dhe të afërta për bejlerët dhe shtresat e larta të shoqërisë shqiptare. Mbi gjithë këtë mentalitet sundonte botëkuptimi mistik islam.

Po, sikundër në fe kishte sekte të ndryshme, zakonisht rivale, ndonjëherë edhe që s'pajtoheshin me myslimanizmin zyrtar, kjo pasqyrohej edhe në botëkuptimin mistik të veprave të bejtexhinjve. Në shek. XIX, p.sh. sekti i bektashinjve, që pati genë ai i ortës ushtarake të jenigerëve për kaq shekuj, u bë kundërshtar. Naimi dhe familja e tij ishin bektashinj. Panteizmi, që ishte në thelb të botëkuptimit të sektit, do të luajë një rol të veçantë edhe në botëkuptimin e tij, që do të ruajë këstu edhe ndikimin mistik të prejardhjes.

Vetë fakti që bejtexhinjtë nisën të shkruanin shqip, — kjo ka ngjarë aty nga fundi i shek. XVII, kur myslimanizimi në masë i vendit ishte kryer, — kishte edhe diçka pozitive, meqë gjuha shkruhej. Po kjo nuk u bëhej dot kundërpeshë ndikimeve negative që depërtonin përmes asaj letërsie të pushtuesve në Shqipëri. Shkrimet e bejtexhinjve, kur sillnin diçka nga jeta, apo kur shprehnin protestën kundër pushtuesve të huaj dhe merrnin anën e përpjekjeve për t'u çliruar nga sundimi osman, si në kohën e Bushatllinjve dhe të Aliut të Tepelenës, madje edhe në kohën e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, ato shkrime fitonin një brendi realiste dhe pozitive.

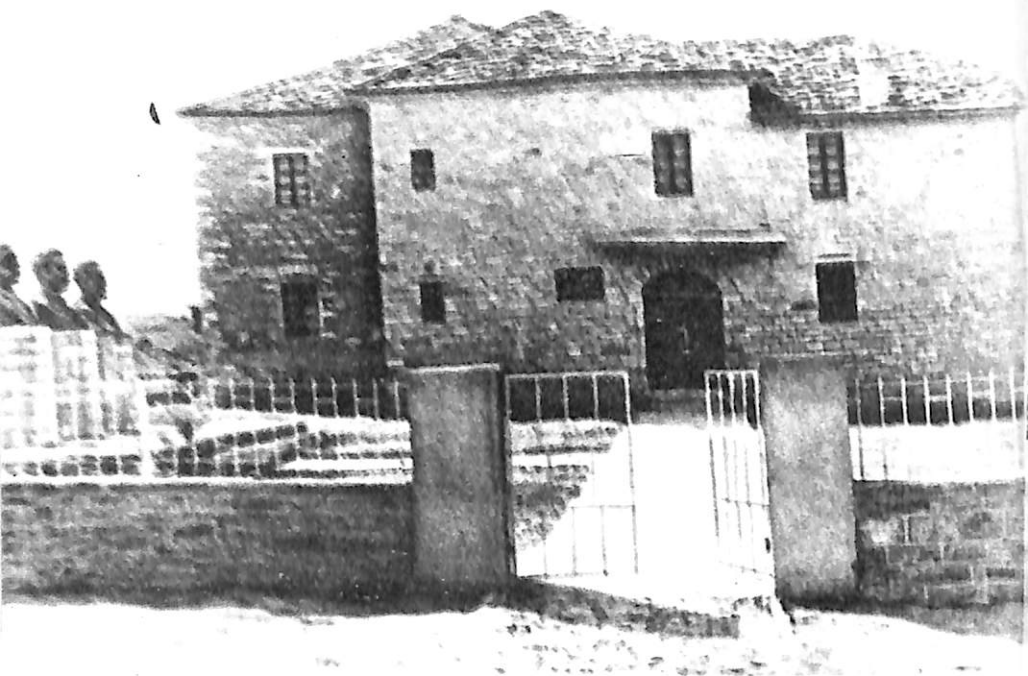
Kjo brendi, në veprat e një Hasan Zyko Kamberi në Kolonjë (fundit i shek. XVIII, fillimi i shek. XIX), apo të një Zenel Bastari në Tiranë (mesi i shek. XIX), arriti të mbushet me një kritikë të shoqërisë së kohës, me një përmbajtje klasore protestuese dhe denoncuese, disa herë shumë të fortë.

Kur është fjala për mjetet e shprehjes, trajtimi i poemave të gjata tregimtare, pasurimi i prozodisë, nuk duhen nënçmuar. Me bejtexhinjtë, letërsia shqipe, e cila më parë ishte kryesisht e karakterit didaskalik fetar, nisi të bëhet një letërsi artistike e mirëfilltë në gjinjtë poetike.

Po rilindësit pak i patën parasysh këto anë. Ata iu kundërvunë kulturës osmane, pra edhe ndikimeve të saj. Naimi, fjala vjen, që nuk ua mohon meritat Nezimit dhe Hasan Zykos, i dënon rreptë ata për keqtrajtimin e

Frashëri

Shtëpia muze e vëllezërve Frashëri (*Frashër*)

I ati i Naimit, Holili

Nēna e Naimit, Emineja

Vëllezërit Frashëri (Janinë 1866)

Naimi dhe Samiu me disa nxënës të tjerë shqiptarë
(Janinë 1866)

Naimi (*Janine* 1865)

Naimi dhe Samiu (*Janinë* 1868)

Naimi me Mehmetin e Tahsimin (*Janinë 1868*)

Naimi (Janinë, në vitet '70)

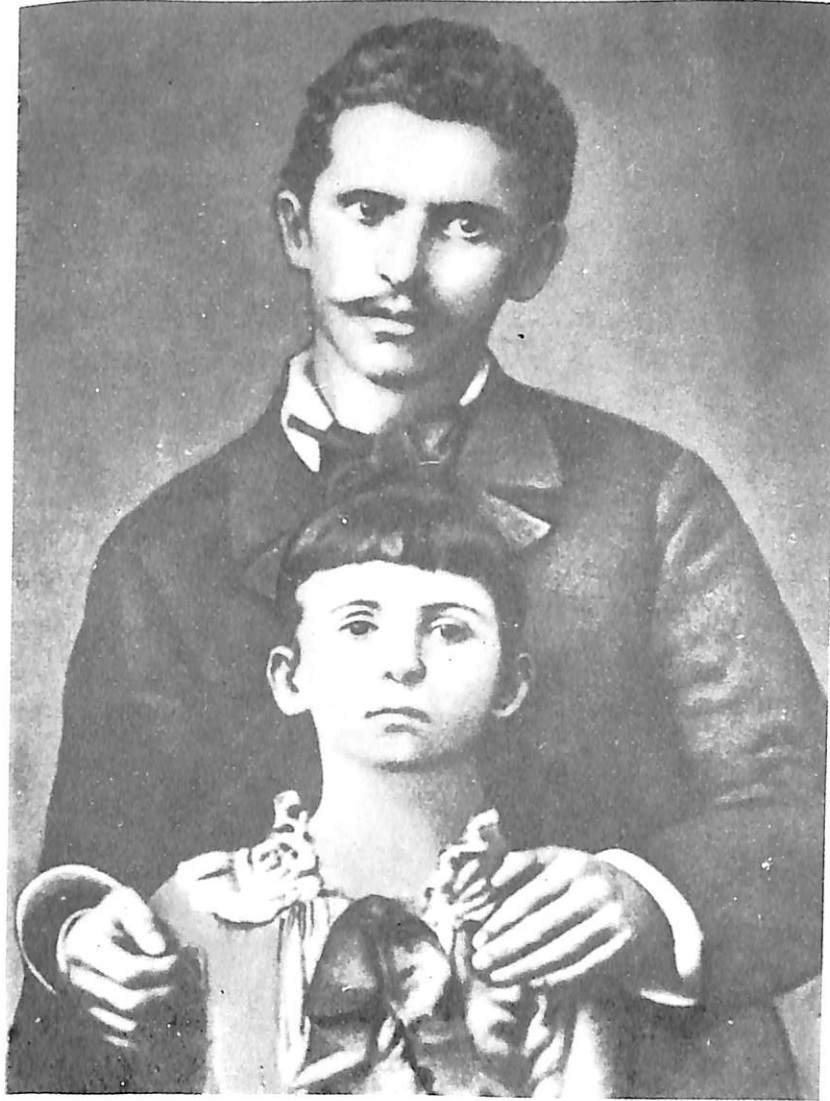
Naimi me Mehmetin (*Janinë* 1868)

Abdyli në vitet '70

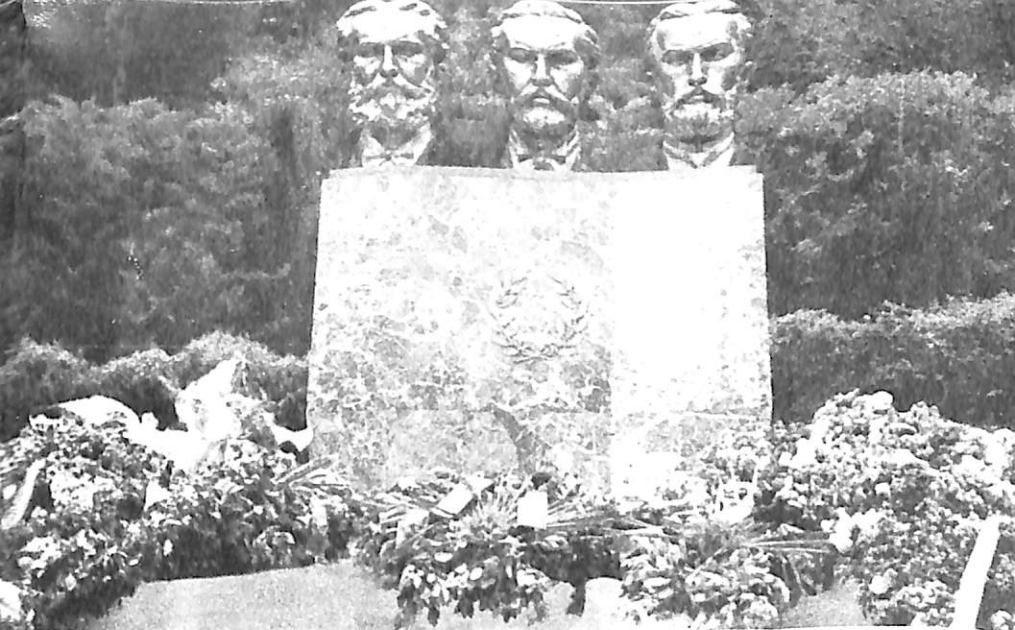
Naimi dhe Samiu me familjet (Stamboll 1882)

Naimi dhe Asija (*Stamboll 1882*)

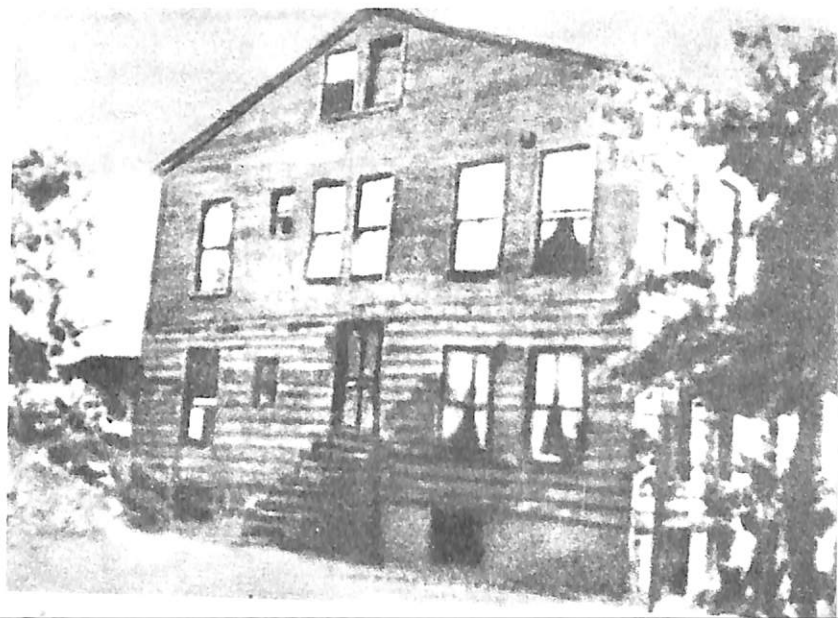

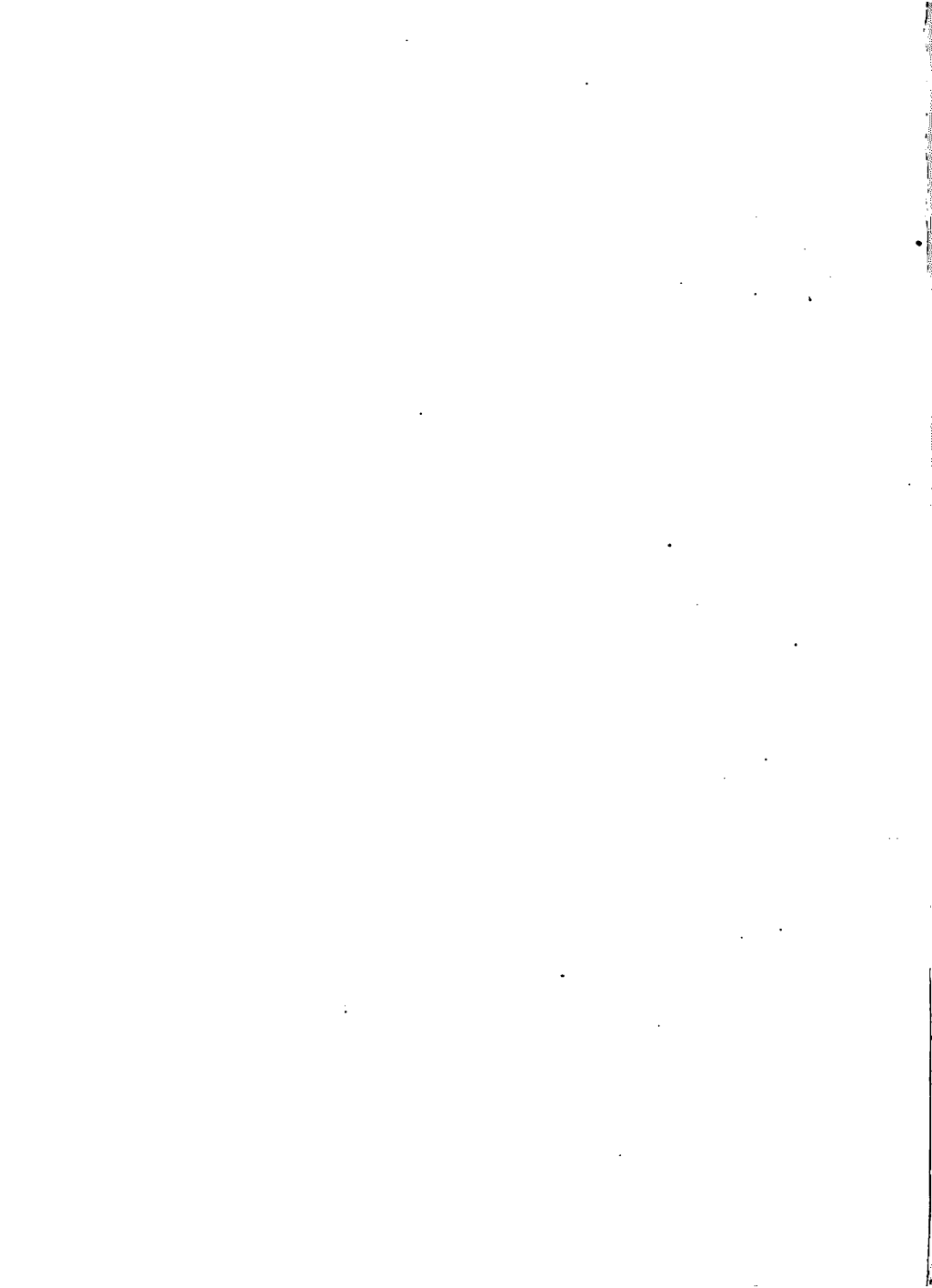
Naimi (*Stamboll* 1896)

Varret e Vëllezërve Frashëri (Tirane)

Shtëpia ku vdiq Naïmi (Stamboll)

gjuhës amtare. «Të gjithë kanë bërë faj që s'faletë e të metë që s'ndjehetë kurrë», shkruan ai. Është shenja e luftës që, në një mënyrë a në një tjetër, letërsia dhe kultura jonë e re, kombëtare në substancë e nën ndikimin e kulturës përparimtare të Evropës së dalë nga revolucioni borgjez, i kundërvihet në tërësinë e vet kulturës feudale dhe orientale, me misticizmin dhe mykun e saj, me presionin që kjo kulturë e pushtuesit e bënte mbi kulturën tonë.

Për një poet si Naim Frashëri, i cili u zhvillua në kontakt të afërt jo vetëm me kulturën e vjetër e të re perëndimore, por edhe me atë të vjetër e të re lindore, këto kanë rëndësi të kihen parasysh. Përmes veprës së tij, ndeshja midis dy kulturave, — të asaj kombëtare dhe asaj të pushtuesve, — bie menjëherë në sy, me sukseset e rëndësishme që kultura dhe veçanërisht letërsia jonë shënoi.

Këtu do të merremi edhe me luftën që rilindësve iu desh të mbanin të ndezur e ta çonin më tej kundër kulturave të tjera të huaja, që bëheshin atëherë pengesë ose kërcënonin zhvillimin e kulturës shqiptare. Kjo ishte një shfaqje e luftës drejtpërdrejt politike kundër shovinistëve fqinjë, po dhe kundër fuqive imperialiste, të cilat, me tërë mjetet, edhe kulturore, — feja, arsimiti etj., — përpiqeshin të depërtonin në Shqipëri ose të forconin aty pozitat e fituara. Kjo luftë që veçanërisht e ashpër me kishën dhe shkollën greke.

Kultura greke, — pa harruar atë antike, — që prej shekujve të gjatë të Bizantit, luante një rol mbisundues midis të krishterëve të Ballkanit e të Lindjes. Ajo luajti edhe role pozitive në zhvillimin kulturor të përgjithshëm të kombësive të ndryshme, si bie fjala me përhapjen e ideve të humanizmit apo të iluminizmit në shekujt e errët të pushtimit osman. Po kisha ortodokse e Fanarit, e cila e pati kulturën greke gati monopol, ishte dorë e djathtë e sulltanëve për sundimin e ballkanasve dhe i luftonte përgjithësisht idetë e reja. Me krijimin e një shteti të lirë helen, por edhe më parë, kultura e qarqeve zyrtare kishte nisur të bëhej një pengesë serioze në

zhvillimin e kulturave kombëtare të fqinjëve ballkanas, goftë me anë të kishës e të shkollës në duart e klerit fanariot, goftë me veprimtarinë e borgjezisë grekomadhe në pushtet. Kështu, bie fjala, në Bullgari, kështu dhe në Shqipëri.

Në rrethet e borgjezisë sonë dhe të fqinjëve gjendeshin njerëz që viheshin në shërbim të asaj veprimtarie minuese, — grekomanët. Mjafton të përmendim një Vangjel Zhapë e një Kristaq Zograf. I pari ishte hedhur kundër Veqilharxhit dhe pasuesve të tij; i dyti u hodh kundër rilindësve tanë të viteve 70. Ata jo vetëm e përkrahën me të madhe arsimin grek në Shqipëri dhe luftuan përpjekjet për krijimin e shkollës shqipe dhe për botimin e librave shqip, po përdorën pasurinë e tyre të konsiderueshme në shërbim të megaliidesë. Apo të përmendim dhespotin famëkeq të Gjirokastrës, Anthimin, i cili u ngrit me egërsi kundër Shoqërisë së Stambollit dhe shkrimit të shqipes.

Një luftë e veçantë u desh të bëhej në veri kundër klerikëve katolikë të huaj, që, kur përdornin shqipen për propagandën e tyre fetare, e mbysnin me fjalë të turqishtes, njësoj si bejtexhinjtë, duke mos bërë asgjë, nga ana tjetër, për arsimin shqiptar, po duke mbajtur në Shqipëri ndonjë shkollë fetare, ku gjuha e mësimit qe italishtja. Jubani, që pamë se i sulmoi, ishte i përndjekur prej tyre. Ata ishin në shërbim të imperializmit austro-hungarez, por edhe të atij italian. Arqipeshkvi i Shkodrës, një italo-dalmatin, Paskual Guerini, dhe kleri i tij i sollën pengesa p.sh. Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Guerinit i përvëloi lufta që Pashko Vasa bënte edhe kundër klerit të huaj katolik, kur më 1880, në vjershën e tij kushtruese «O moj Shqypni!», patrioti sulmonte dasinë fetare, hidhte parullën e bashkimit: «*feja e shqyptarit asht Shqyptaria*».

Edhe nëse lufta e Naim Frashërit nuk qe e drejtpërdrejtë kundër këtyre shfaqjeve të fundit në veri të vendit, po më shumë kundër kulturës së pushtuesit, ajo drejtohej objektivisht kundër gjithë pengesave të kulturave të huaja. Lufta e tij dhe e rilindësve të tjerë në

këtë terren kishte përgjithësisht një karakter antifeudal, antishovinist dhe antiimperialist, një karakter demokratik e popullor, ajo i sillte një shërbim të madh aktiv lëvizjes për çlirimin kombëtar dhe përparimin e vendit. Edhe nga kjo anë, *«pavarësisht se në veprat e rilindësve ka edhe pikëpamje filozofike të ndryshme të atyre kohëve, me të cilat disa herë ne nuk jemi dakord, — shkruan shoku Enver Hoxha, — ata mbeten tanët dhe të rinj për jetë.»*¹ Kështu, ndër më kryesorët, Naim Frashëri

1 Enver Hoxha, «Mbi letërsinë dhe artin,» f. 132.

Frashëri dhe frashërinjtë

A keni shkuar nga Përmeti në Frashër nëpër udhën që të ngjit te Bredhat e Hotovës?

Luginë e ashpër, e munduar nga erozionet, po që ende ruan gjelbërim, më shumë prej shkurresh se prej pyjesh. Tokë buke pak, pemë diçka. Pra, një vend që nuk e ka mbajtur sa duhet njeriun, por që koha jonë e re e transformon thellë edhe atë. Udhëtari përgatitet, pas orësh të gjata, të futet në një nga malësitë e veçuara të Toskërisë, siç është krahina e kësaj që thuhet Dangëlli, me qendër Frashërin.

Pamjet e maleve rretheqark të flasin vazhdimisht për ashpërsinë e vendit. Po në pyjet e Hotovës, te bredhat, rrëzë një gurte me ujë të akullt, gjithçka ndryshon për disa çaste. Ka gjelbërim shumë. Te ai krua, që quhet i Bunovës, tregojnë se vinte shpesh Naimi. Është ky një peizazh naimjan i njohur nga «Bagëti e bujqësia». Kështu, dhe kur nuk sheh veçse gërxh, — fjalë kjo që u bë e përhapur në letërsinë tonë që nga Naimi: «çuka, kodra, brinja, gërxhe dhe pyje të gjel-

bëruara!» — merr me mend stanet e tufat, në mos të zëntë veshi a syu në pyll edhe «*sharrën që bën lëndë*». Tomori është tani atje, në horizontin jo të largët verior, që sundon lartësitë dhe që rrallë të humbet nga vështrimi. Nuk është pamja e tij si kon mallahiti, që jemi mësuar të kundrojmë nga Shqipëria e Mesme, po një masiv i tëri, si një luan vigjëlues, me shpatullat e kokën nga deti. Edhe në mes të verës, atij diku i zbardh një kënd dëbore.

Lë bredhat e, jo larg, nis një faqe lajthishtë, ku do të zbresësh. Peizazhi naimjan pasurohet përherë. Pasi ke zbritur në fund të një humnere, ku mbaron lajthishta, do të marrësh të përpjetën për Frashër, duke i kthyer shpinën Tomorit, nëpër një rrugë lakore. Dhitë, që ke për të hasur udhës, i japin gjallëri vendit, — kecërit që kërcëjnë, «*cjapi me zile të madhe*».

Prisni që atje lart t'ju dalë një pllajë e gjerë, e qarkuar nga malet, siç ua kishte paraqitur vendin një fotografi e dhjetëvjeçarëve të kaluar. Sa të gënjen di-sa herë këndi i të parit të një fotografi! Kur nis e del në Frashër, udhëtari gjendet përpara një gjysmë «*circu*», — le të përdorim termin e gjeologjisë, — i gdhendur si me sqepar e pra që ka marrë pamjen e një amfiteatri. Amfiteatri është vigan. Përqark, lart, male më shumë shkëmbore, — gërxhe-gërxhe, — në drejtim të Kolonjës e të Oparit, nga juglindja. Kokojka, maja e famshme në jugperëndim, është e zhveshur, por e gjelbëruar, «*e butë*». Është në këtë lagje një gur, — Guri i Naimit. Ulu dhe kundro një çast.

Do t'i pëlqente njeriut t'i shëtiste me pëllëmbë ato «*brinja e çuka e maja*», me ndjenjën se shkel kudo mbi gjurmët e poetit. Dhe ta përfytyronte poetin që nuk lë shkëmb e guvë, përrua e rrëke pa njohur, që ndjek tragat e dhive e të mushkave, rrugët e moçme të karvaneve që venin e vinin kësaj ane nga shumë drejtime, — «*prej Skrapari e prej Dobreje*», si «*pe Korçe e prej Myzeqeje*», prej Përmeti zakonisht.

Naimit iu ka dashur t'i ndjekë shpesh ato rrugë, kaluar a në këmbë, me pallton krahëve a me fishkëlli-

mën në buzë, me syrin që heton tekdo bukurinë dhe, — madhështinë. Këto udhëtime i ka bërë edhe në dimër, përmes dëborave që duheshin çarë. Ka vajtur në Korçë, duke kaluar qafën e Qelqezës, — si qelqe i ka ajo shkëmbenjtë atje lart? Njerëzit i lajkëtojnë me emra malet, si dhe sendet me shpirt, — u thonë dhe Trëndafil! Në Korçë Naimi kishte njerëzit e nënës. Gjetiu, tek e ka zënë nata, e kanë pritur mik. Është nisur për në shkollën e Janinës. Është kthyer nga Stambolli për të marrë shëndetin e tronditur që në rini. Është nisur prapë për një punëzë që i kanë dhënë në Berat a në Sarandë, për t'u rikthyer me mallin e vendit, apo që të marrë pjesë në një kuvend të madh të atyre anëve, kur ziente çështja e shpëtimit të Shqipërisë, më 78.

Kur hyn në Frashër, të pret një lagje, lagjeja e Skënderajve, e cila ndofta s'i ka 40 shtëpi. Ato janë si gjithë shtëpitë e atyre malësive, me gur gri të skali-tur trashë, me llaç gri. Mos ishin të mbuluara dhe me plloça shtëpitë? Oxhakët tymosin sadopak edhe në verë. Nga larg, me syun bujar, të fton një dritare e një tjetër. Ato kanë qenë, sigurisht, më shumë frëngji motit; tani kanë filluar të zgjerohen nga malet, t'i mbushin shtëpitë me dritë. Po «frëngji» kanë mbetur ende, — vigjëluese.

Më tej, një teqe me «hane» shumë, të cilën e kanë keqtrajtuar, — e dogjën pushtuesit shovinistë në Luftën e Parë Botërore dhe ajo ka ende rrënoja përrreth. Është një ndërtesë që ruhet si monument. Aty foli Abdyli më 78. Naimi e dëgjonte dhe ëndërronte për të ardhmen nga ajo e tashme lufte.

Përtej teqesë, një godinë tjetër, më e vjetëruar nga jashtë, po që brenda mbahej dhe ajo mirë, gumë-zhinte nga zërat e fëmijëve, të cilët po hynin për të nisur një tjetër orë mësimi. Njërin e thërritkëshin Kaman, si një hero të Naimit! Mendon te hoxha e te dhaskali i dikurshëm, me shufra thane në duar. Sot idealet e mëdha të diturisë u bënë jetë midis maleve.

Dhe ja shtëpia e familjes së madhe të Halid Frashërit, në kënd të Arës së Abdytit, si quhet një shesh.

Një si pallat i vërtetë, i rindërtuar mbi gërmadhat që lanë vitet e egra. Një nip i Samiut, mysafir nga Turqia, shqyen sytë. «Si është e mundur!» Në mes të malësisë, një pallat si ky! Gjyshërit Dakollarë kanë jetuar larg qendrave të mëdha, po «qytetërimi» s'u paska munguar. Përmasat e ndërtesës prej guri nuk flasin vetëm për faktin se, sado bejlerë të rënë nga vakti, Halidi me fëmijët e tij e kishin këtu një nivel jo të keq jetese për kohën, por edhe për prestigjin e «derrës», në ato vise të thella gërxhore. Ndikimi që ata ushtronin së këtejmi dhe që u shtri pastaj mbi tërë Shqipërinë, kur djemtë morën kulturë dhe u vunë, me vullnet e trimëri e plot mend, në ballë të luftës çlirimtare, ka hije që t'i ketë pasur rrënjët në këto vise.

Në rrëpirat përkundrejt, — ato janë shumë të zhveshura, — në faqen lindore të amfiteatrit, ku diktohen dhe disa copëza tokë buke, ndonjë tarracë që ka filluar të zgjatë gjurmën e saj, të tregojnë lagjen më të vjetër të Frashërit nën Qelqezë. Ajo quhet Vilë. Emri, prej origjine romake, flet për një vend të banuar e pakta që prej 20 shekujsh. Këto malësi kanë qënë të populluara nga fiset ilire. Atintanët? Mali ishte fortesa e tyre, që i ndihmoi edhe të mos treteshin. Që Frashëri mori, — me sa duket vonë, në shek. XV dokumentet s'na e japin, — emrin e një druri të njohur e të çmuar nga punonjësit e drurit, kjo tregon se vendi ishte i veshur me të, nën brezat me ah e bredh të Kokojkës e të Zavalanit përmatanë.

Arkeologjia mund të thotë nesër fjalën e saj për stërgjyshërit e këtyre viseve në lashtësi. Sot, Frashërit nuk i njihet historia përpara fundit të shek. XVIII. Gojëdhëna nuk i ngjitet më lart se shek. XVI.

Në «Fjalorin enciklopedik», Samiu shkruan se bejlerët e Frashërit e kishin origjinën nga Tomorica dhe vinin nga një Ajaz, i cili erdhi e u vendos në Frashër në shek. XVII, pasi familja e tij kishte bërë 80 vjet në Stanimakë të Trakës, në rrethin e Adrianopojës, ku e kishin degdisur si të mosbindur. Kur i lejuan të kthehen në Shqipëri, u dhanë dhe disa fshatra në Myzeqe.

Pra, vend për bagëti në bjeshkë, por edhe vërri e tokë buke në fushë. Në kohën kur shkruan Samiu, ata ishin bërë 40-50 shtëpi. Prej tyre kishin pasë dalë nëpunës dhe ushtarakë të lartë, dhe kishin arritur gjer vezirë.

Kështu të parët e Ajaz beut kishin qenë të rrezikshëm nga fundi i shek. XVI. Ishte një kohë kryengritjesh të mëdha e të paprera kundër sundimit të sultanëve, kryengritje që u zhvilluan posaçërisht pas betejës që osmanët humbën në Lepanto të Greqisë kundër spanjollëve më 1571.

Nuk del që Dakollarët, siç quhen Vëllezërit Frashëri, të jenë pasardhës të Ajaz beut, po mbase edhe më të vjetër në fisin e tyre. Një bejt i shek. XIX, ndofta i frashëriotit Tahir Nasibiu, që jetoi përpara Naimit, me Ajazin lidh vetëm dy familje të Frashërit, Sulejmanbellinjë e Vilakët, kurse dy të tjera nga të katër familjet më të vjetra të fshatit, për të cilat flet Kujtesa e breznive, ai nuk i lidh me të riatdhesuarit nga Thraka.

*Sulejmanbellinj e Vilakë,
thonë se janë oxhakë:
ata janë varfanjakë,
gjithë vin' nga Stanimakë.*

Kështu, «oxhakë», — d.m.th. të vjetër mbi të tjerët në Frashër, zotër të vendit, — gojëdhëna njeh Dakollarët e një fis tjetër, atë të Kasollarëve.

Sidoqoftë, prej legjendës nuk dalim dot e për zanafillën e vërtetë të familjes së Naimit nuk mund të flasim: dokumente gati s'ka, po sidomos kujtime të largëta, të mjegulluara shumë. Pastaj, dyert e Frashërit nuk mbetën pa u përzier midis tyre nëpër motet e largëta.

Sot mund të thuhet me siguri se, në fillim të shek. XVIII, në vitet 1701-3, një Aliçko me qendër në Frashër i shqetësonte shumë pushtuesit aty, si dhe në Tomoricë e në krahinat përçark. U organizuan kundër tij ekspedita, u urdhëruan për ta zhdukur sanxhakët e

Shqipërisë, po nuk dimë që ta kenë zhdukur dhe as thyer. Në këtë kohë, anarkia feudale ka nisur të ndihet në viset skajore të perandorisë. Ajo do të shpjerë në dobësimin edhe më të madh të pushtetit qendror dhe do t'i bëjë aq të pushtetshëm disa bejlerë të vendit, sa ata të kthehen në zotër të fortë, ndonjëri që synon shkëputjen e plotë nga Turqia, — Ali pashë Tepelena, pas Kurt pashës së bindur të Beratit.

Sot për sot, vetëm që nga pjesa e dytë e shek. XVIII i takojmë ata që janë quajtur, por jo me kaq siguri, paraardhës të drejtpërdrejtë të Naimit. Më 1772 Voskopoja, Shipcka dhe Nikolica «*kanë hyrë në haraç*», — janë bërë timare, — të një Mehmet Mustafa pashë Frashëri. Dera kishte tanimë një pashë, pra nuk ishte cilado, përkundrazi. Pashai nga Frashëri u bë «*spahi i përherëshëm i vendit*». Ai pagoi dy timariotë të mëparshëm. — njëri nga Stambolli, tjetri nga Drama, me sa kuptohet të dy turq, — për Voskopojën 27 qesera, për kusurin 16.

Ky Mehmet Mustafa, që nga Frashëri ku e ka selinë, pushtetin e shtrin rrethrotull. Le të vëmë re se i shtie në dorë ato vise pas rrënimit të madh që pësuan tre vjet më parë, kur Voskopoja aq e lulëzuar u bë shkrumb e hi në kohën e anarkisë së madhe që kishte pushtuar vendin. Voskopojarët kishin marrë arratinë tek kishin mundur, në Shqipëri dhe në viset pranë. Ishin degdisur gjer në brigjet danubiane dhe më lart, në Poloni e gjetiu. Disa u vendosën dhe në Frashër. Çfarë mund të gëzonte Mehmet Mustafai nga pronat që shtiu në dorë, pas atij shkatërrimi? Tani për tani jo gjë të madhe. Sidoqoftë, turqit që i lanë timaret e tyre, në Shqipëri nuk e ndienin veten të sigurt nga bejlerët rivalë vendës, që forcoheshin në kurriz të pushtetit qendror.

Më 1805, në maj, gjatë një udhëtimi nëpër Shqipërinë Jugore, studiuesi i njohur anglez Ulliam Martin Lik (Leake), në malësitë e Oparit, në fshatin e krisherë e të vogël Lavdar, na thotë se ka gjetur selinë ku qëndronte «*zakonisht*» Shemsedin beu, djali i Mehmet

Mustafa pashë Frashërit; vendi ishte i gjithë «nën autoritetin e Ali pashë Tepelenës». Mehmeti nuk duhej të jetonte, kurse «oxhaku» i tij ishte një nga dyert e dyta ose të treta të jugut shqiptar. Kulmi i pasurimit të kësaj dere ka qenë me Mehmetin. Ali Pasha dihet se ua kufizoi së tepërmi pushtetin ekonomik e politik feudalëve të jugut, edhe në viset malore. Ai nuk u bë vetëm një autokrat, por edhe çifligari i pjesës më të madhe të pronave të viseve ku sundonte. Aliu kishte lënë kujtime jo të pëlqyera në këto anë, p.sh. në Voskopojë.

Më 1822, pikërisht kur ai priset, ka vdekur një tjetër djalë i Mehmet Mustafait, Çerçizi. Atë, kodikët e vendit e përmendin për të mirë. Me sa duket, kjo derë e Frashërit pronat e saj mundi t'i gëzonte, — aq sa mund t'i kishin mbetur, — gjer në kohën kur Tanzimati (1839) do të shpallte zhdukjen e regjimit të spahillëkut e të timareve.

Nga kjo derë, në fillim të shek. XIX, është folur për një Abdulla Hysni ose Dule, që është marrë për djalë i Shemsedin beut, të cilin e pamë në Lavdar.

Gjer këtu kemi gjetur të tre emrat e të tre vëllezërve më të njohur Frashëri: Mehmet (Naimi quhej Mehmet Naim), Shemsedin (ai quhej Shemsedin Samiu), Abdul (që firmonte dhe Abdyl Hysni). Ky mund të ishte një argument për t'ua ndërtuar gjeneologjinë që nga Mehmet pasha.

Po, nga disa shënime familjare të Vëllezërve Frashëri, marrim vesh, tani së fundi se ata rrjedhin nga një Dako (Sejfullah?) i shek. XVIII, djalë i një Beqiri, me sa duket spahinj. Dakoja, që i dha emrin fisit, iu nënshtrua Ali pashë Tepelenës dhe jetoj disa vjet me familjen në Janinë. Atje i lindën Halidi (1797), babai i vëllezërve të famshëm dhe Muhtari (1800). Nuk sigurohemi që Dakollarët të kenë të bëjnë me Mehmet pashën, që përmendëm. Dimë se djemtë e Dakos shërbyen «me harçe», me rrogë — «sergjede», komandantë të trupave të vogla, që e fitonin ashtu jetën.

Shënimet e përmendura nuk flasin për Mehmet

Mustafanë dhe pasardhësit që njohën prej tij dhe kaq dimë ne gjer më sot për paraardhësit e familjes së poetit dhe për disa frashërinj midis shek. XVI-XVIII.

Naimi do të lindte në një qendër bejlerësh dhe në një shtëpi bejlerësh të rënë nga vakti, në një vend malor me tradita të vjetra qëndrese kundër pushtuesve, midis një populli blegtorësh të varfër, si dhe pranë një teqeje, e cila babanë e parë e kishte pasur edhe vjershëtor.

Halid Frashëri dhe familja e tij e madhe

Për të atin e Naimit është supozuar një fotografi, por që nuk mund të jetë e sigurt. E shohim midis personash të tjerë në rrugën e një qyteti, ulur përpara një porte. Midis tyre është dhe Naimi, në këmbë, po gjithë ai djalë, burrë. Qyteti mundet të jetë Janina, kurse Naimi nuk ishte më shumë se 13 vjeç kur i vdiq i ati.

Nga jeta e Halidit, gojëdhëna tregon se ai mori pjesë «me harxhe» në rrethimin e Ali Pashës në Janinë më 1821-22. Halidi ishte një nga bejlerët e pakënaqur prej kryefeudalit të jugut shqiptar. Ai thuhet se mori pjesë edhe në fushatën e Greqisë gjatë kohës së revolucionit. Nën komandën e Mehmet Reshid pashës, — që do të njihej më pas si zbatues me të përdhunë i Tanzimatit në Shqipëri, — Halidi ka mbrojtur Athinën të sulmuar nga kryengritësit dhe është plagosur.

Samiu tregon se i ati bashkë me të nipërit e përkrahu zbatimin e reformave në Shqipëri, gjë që nuk del shumë e qartë, se bejlerët, si klasë, qenë përgjithësisht kundër. Por ai ishte i varfëruar, reformat s'i merrnin asgjë, dhe mund të shpresonte që t'i jepnin diçka, sepse do të bëhej sipërmarrës taksash të shtetit, që ato vendosën. Nga ana tjetër, osmanët angazhonin ende trupa të parregullta e thuhet se Halidi u gjend në një fushatë në Tesali në 1854. Këtë radhë ai kishte marrë me vete dhe djalin më të madh, Abdylin, tani i zoti i pushkës, 15 vjeç.

Familja kuptohet se gjendej në ngushticë jetese. Ishite hera e fundit që Halidi shkoi «me harxhe» dhe për Abdylin nuk thuhet të ketë vajtur herë tjetër. Babai tani ishte në moshë të thyer, mjeshtëria e luftës iu bë e pamundshme. Ai e mbajti familjen si dhjetar e xhelepçi. Taksat duhej të sillnin njëfarë të ardhure në visset blegtorale të Dangëllisë e të krahinave pranë.

Halidi vdiq më 1860 (japin dhe datat 1858 dhe 59), në Janinë, ku ai ishte vendosur që më 1887 me djalin e madh Abdylin, dhe ku merreshin sidomos me tregti. Të bijtë i la, mund të thuhet, në varfëri, me Abdylin që ishte në moshë të fitonte jetën, dhe me Sherifin 17 vjeç. Për Naimin treguam. Samiu ishte vetëm 10 vjeç e të tjerët foshnje.

Familja e varfëruar e Halid Frashërit përpiquej ta ruante, sidoqoftë, sërën e saj në Dangëlli e përreth. Halidi kishte marrë grua në shtëpinë e Mirahorëve të Korçës, të njohur si timariotë që në shek. XV, po që tani ishin më shumë nëpunës dhe llagapin e kishin Myteveli. Emineja, e shoqja, — kjo ishte e dyta, më parë Halidi kishte pasur një grua që nuk i dha fëmijë, kishte lindur më 1814, po nuk dimë kur u martua në Frashër. Vdiq vetëm dy vjet pas të shoqit, pra 48 vjeç. Fëmijët e shumtë që bëri, ia rrënuan shëndetin. Mos pësoi nga tuberkulozi, një sëmundje që do të rrëmbente më pas më se njërin nga fëmijët e saj, midis të cilëve dhe Naimin?

Ky është qarë me fjalë të ngashëruera për sëmuni-

djen që u ishte shtruar në vatër e që i mundoi vëllezërit, — gjashtë, dhe motrat, — dy. Po nuk kuptojmë se e ka fjalën vetëm për tuberkulozin. Ata qenë përgjithësisht shëndelliq. Abdyli e mbylli jetën 53 vjeç, por atë e hëngrën dhe burgjet e thella të sulltanit dhe syrgjyni; Sherifi 31; Naimi dhe Samiu vdiqën secili 54 vjeç; Tahsini 24. Më shumë jetoi më i vogli, Mehmeti 53 (vdiq 1918); Motrat, Nefize dhe Shenishaja, vdiqën të reja. Kjo e dyta, me sa duket, pati burrë Ibrahim Bërzesh tën, patriot i shquar.

Nuk ishte, pra, vetëm vështirësia ekonomike që nisi ta ndiqte me kohë familjen e Halid Frashërit, por edhe sëmundja. Jeta politike pas së cilës djemtë e tij u dhanë pastaj aq aktivisht, me rreziqet e saj, nën një regjim gjakatar, do të bënte që ata të vuanin, por edhe të mos i kenë parasysh vuajtjet, me një shpirt të admirueshëm iniciative e therorie, mençurinë që patën, diturinë që fituan. Është thënë se nga i ati fituan guximin, (në fakt, Dakollarët e kanë çmuar arsimin dhe i quanin «halimë», të shkolluar), kurse nga nëna dëshirën që të marrin shkollë. Kur është fjala për Naimin, ai nga nëna trashëgoi edhe shumë butësi.

Rinia e Naimit në Frashër

Naimi lindi më 1846 në Frashër, më 25 maj. E ëma priste fëmijën e katërt, pas Abdylit, Sherifit dhe një vajze, — i lindën dy djem binjakë. Njëri vdiq pa lindur mirë, tjetrit i vunë emrin «i fuqishmi», — kuptimi arabisht i emrit Naim, — megjithëse gojëdhëna tregon që dhe ky «i fuqishëm» luftoi në djep me vdekjen, ndërsa për shëndetin e tij të mëpastajmë u tha më lart një fjalë.

Jemi në periudhën e zbatimit me forcë nga osmanët të reformave në Shqipëri dhe të kryengritjeve fshatare që kishin përfshirë vendin. Më 1847 do të plaste në Labëri dhe Mallakastër kryengritja e madhe, së cilës i prinë Gjoleka me Rrapo Hekalin. Krisma e saj u ndie që nga Shkumbini në Çamëri. Naimi i çeli sytë në flakën e kryengritjeve dhe nuk dëgjoji vetëm ninullat e nënës Emine, por edhe vringëllimat e shpatave dhe krismat e dograve, dhe këngët trimërishte në djep.

Një muaj përpara se të lindë Naimi, Veçilharxhi ka lëshuar «Qarkoren». Librat e tij ngjallin zell të madh që nga Korça gjer në Berat, për shkrimin e shqipes me një palë shkronja që janë *vetëm* të shqipes, për të treguar se kjo është një gjuhë më vete, që dallohet mirë nga të tjerat, që duhet të krijojë kulturën e saj të re, në ndeshje me disa kultura të tjera.

Edhe në Frashër vetë, shkrimi i shqipes kishte bërë sadokudo përpara. Një Tahir Nasibi Skënderasi, që përmendëm, i formuar si bektashi në Persi, kishte çelur një teqe në qytetin e tij të vogël (1815). Ai ishte përkrahës i Aliut të Tepelenës, pra dhe i përpjekjeve të këtij për t'u bërë zot më vete. Vdiq më 1834. Gjuhën Tahiri e shkruante me gërmat arabe, por e shkruante ashtu siç flitej, jo të ngarkuar nga barbarizmat me të cilat e kishin mbytur e do ta mbytnin shumë bejtexhinj.

Kishte, me sa vërtetohet, një rrymë ndër disa prej tyre, që nuk deshën ta përzienin shumë shqipen me orientalizma: këtë e diktojmë të paktën që nga berataasi Sulejman Naibi; do ta njohim edhe ndër të tjerë më vonë, p.sh. më 1861, me shkodranin Daut Boriçi, i cili u afrua shumë me lëvizjen politike të Rilindjes. Pastaj, ndryshe nga shumë bejtexhinj erotikë dhe anakreontikë, po tanimë edhe të temave fetare, pa harruar temat e ditës, Tahir Nasibiu ka lënë kujtimin e një satiristi. Këtë vazhdë e kishte çelur në Berat Nezimi dhe e shpuri më tej kolonjari Hasan Zyko. Tahiri duket se u mor më shumë me një satirë mbi tema lokale, p.sh. për të thumbuar «dyert» e Frashërit e për të vënë në lojë prepotencën e ndonjërës prej tyre. Po nga bejtet e Tahirit na ka mbetur vetëm një numër i vogël fare strofash, si njëra që përmendëm. Ai ndoqi Hasan Zykon, shumë popullor në ato anë.

Me vjershërimet e tij, Tahiri pati meritën që krijoi në Frashër një traditë. Dy Kasollarë, vëllezërit Dalip dhe Shahin Frashëri, përshtatën shqip dy poema të gjata fetare: i pari «Hadikanë» e lirikut osman të shek. XVI Fuzuli Bagdadiu. që e kishte shkruar në prozë e vjer-

shë përzier, po që Dalipi e shpuri gjer mbi 50 mijë vargje (poema më e gjatë e shkruar ndonjëherë shqip); ajo datohet më 1842 nga Konica, ku Dalipi qe baba bektashi; i dyti «Muhtarnamenë», mbi 7 mijë vargje kjo, nga një tjetër poet i hershëm osman; Shahini e mbaroi së shqipëruari më 1868. Janë dy vepra që tjerrin historinë e sektit të bektashinjve, pra, vepra edukimi fetar.

Tjetër rrugë mori kështu tematika e bejtexhinjve që në Frashër bënë emër pas Tahirit, kurse gjuhën, të dy vëllezërit fetarë e mbytën shumë më shumë nga ç'kishin bërë më parë bejtexhinj të tjerë, edhe Muhamet Kycyku, p.sh., hoxhë në Çamëri (ai vdiq më 1844). Nga kjo anë, ata nuk ishin treguar praktikë, se, sa mund t'i kuptonin «myhipët» e thjeshtë shkrimet e tyre? Po, sadopak që t'i kuptonin, kjo kthesë tematike dhe kjo mënyrë e propagandimit të fesë në gjuhën amtare kishte të keqen që përhapte jo vetëm një ideologji obskurantis-te. — sado opozitë të paraqitej atëherë në Turqi bektashizmi, — duke trazuar keq edhe gjuhën.

S'ka dyshim se Naimi, që i vogël nisi të njihej me këtë lloj letërsie fetare «hibride», të përpiquej të depërtonte në të dhe t'ia arrinte tepër pak. Nga disa vargje fëminishte që na kanë mbetur prej tij, ai e kujton vjershërimin si një lojë rrokjesh e fjalësh onomatopeike pa kuptim. Po kur nis e rritet do të shohim të shkruajë diçka në frymën e satirës së lehtë të Nasibiut. Është një vjershë, — e vetmja që njihet prej krijimtarisë së tij të kohës, — mbi një zënkë me disa kushërinj. Naimi thuhet të ketë qenë rreth 14 vjeç.

Mund të përfundojmë se zelli për të vjershëruar iu zgjua që herët dhe se ai nisi të imitonte bejtexhinjtë, po një bejtexhi me shqipen relativisht të pastër, Baba Tahirin. Ai u familjarizua, me sa mund të bënte atë kohë, edhe me bektashizmin, prej të cilit do të ruante ndikimin dhe që do t'i shkruante dhe vetë historinë, në poemën e gjatë epike të «Qerbelasë» që ka botuar në fund të jetës.

Frashëri, i cili kishte njohur një farë begatie dhe

kishte nisur të merrte pamjen e qytetit, me një pakicë dyqanesh e me ditën e tij të pazarit, tani kishte mbetur më shumë një qendër bejlerësh, që po shpërnguleshin kush më herët e kush më vonë, me punë të ndryshme shtetërore, disa me poste jo të vogla në Shqipëri. I gjejmë sidomos në Korçë e në Janinë, në viset bregdetare, nga Vlora në Prevezë e më tej, në Tesali, në Stamboll, po dhe më larg. Një pjesë e mirë nuk e harrojnë Frashërin, ku kanë farefis, pra venë dhe vijnë.

Që në gjysmën e parë të shekullit, në Frashër kishte dy shkolla, një turqishte dhe një greqishte, sipas besimeve fetare të banorëve. Naimi vajti sigurisht në të parën, ku mësohej «ezber», — përmendësh, «Kurani», po ku jepeshin edhe pak njohuri të aritmetikës apo të historisë, mësohej gjuha turke e shtetit dhe ajo arabe e fesë. Bejlerët e Frashërit, tregon Samiu, e kishin pasur zakon të mbanin mësues në shtëpi për fëmijët. Kështu vepruan Vëllezërit Frashëri edhe më vonë në Stamboll për fëmijët e tyre, p.sh. për t'u mësuar frëngjishten. Me një mësues hoxhë Naimi duket të ketë nisur të njihej me persishten.

Sa vend zunë tek ai mësimet në fshatin e lindjes, ku u bë 19 vjeç? Frashëri mbeti për të një rreth i mbyllur kulture elementare. Vërtet aty venin e vinin njerëz nga të katër anët, — vendës nga kurbetet e ndryshme, udhëtarë që gjenin strehë në shtëpinë mikpritëse të Dokollarëve, farefis e krushq që shtëpia kishte edhe jashtë fshatit, siç pamë se kishte në Korçë. Pra, vendi ishte i veçuar, por aspak i izoluar.

Sidoqoftë, Frashëri i rinisë së Naimit mund të përmendej më shumë për veçimin e tij dhe për braktisjen që po pësonte. Dhe fakti që Naimi aty i kaloi të dy dhjetëvjeçarët e parë të jetës, tregon edhe se në rini ai pak kulturë mundi të merrte, — një kulturë përgjithësisht orientale e me përmbajtje mistike. Dhe nëse nisi të thurte vjersha, kjo që për të riun më shumë një «englenxhe», se sa një shqetësim serioz, ndërsa ai do të bëhej më pas kryepoeti i Shqipërisë. Diçka e ngacmon-

te të luante me fjalët dhe ҡështu ushtrimi me vargjet e familjarizoi që të ri në mjeshtërinë e vjershërimit.

E marrim me mend të ketë qenë admirues i këngëve dhe i zakoneve të vendit, mik i lojnavë fshatarake dhe i festave, që prej tyre të ketë mësuar shumë. Kjo ishte një pasuri e madhe, që ai e vuri në moshën e re, në mënyrë të vetvetishme, dhe që do t'i shërbente shumë.

Naimit të ri, Frashëri i mësoi dy gjëra mbi të tjera: së pari, të njihet me jetën, një jetë e ashpër dhe e varfër; së dyti, të dashurohet me natyrën.

Jeta nuk ishte bërë e vështirë vetëm për familjen e Halidit, por edhe për dyer të tjera të para të vendit. Frashëri ishte i banuar përgjithësisht prej një popullsie të varfër, të cilën e mbante sidomos bagëtia. Abdyli çallëstiste sa mundte, gjer në Janinë; ҡështu edhe Sherifi. Naimi nuk dimë të jetë marrë me ndonjë nëpunësi a gjë tjetër. Në një nga letrat e tij të viteve 70, Samiu do të shkruajë se njeriu në Turqinë e kohës sigurinë më të madhe të jetesës e ka te nëpunësia. Kuptohet, për ata që s'kanë toka, si nuk trashëgoi familja e Naimit, apo trashëgoi ndonjë gjë krejt të faktë. Përpara se familjen ta shpërngulte Abdyli e ta vendoste në Janinë më 1865, jeta e saj duhet të ketë qenë bërë me të vërtetë problematike dhe babai kishte 5 vjet që kishte vdekur.

Naimi, natyrë disi e mbyllur, rritej e meditonte mbi jetën. Ka qenë një meditim që, sigurisht, e çoi në përfundimin se tani «u dashka dituri», — të kesh shkollë. Po vuajtjet shoqërohen me pikëpyetje. Pastaj, një perandori që ka zënë greminën dhe ku padrejtësia e grabitja janë të çdo çasti e të çdo mase, ku shtypja kombëtare është e madhe, të fut në shqetësime jo të zakonshme, të bën ta urresh. Jeta duhej ndryshuar. Gjer ku e shpuri këtë përfundim Naimi në moshën e tij të rinisë në Frashër?

Poet i lindur, ai kishte një karakter thellësisht meditativ. Bukuritë e vendit e bënin për vete, — viset vigane që e rrethonin, Tomori kundruall, Kokojka mbi

krye, Qelqëza mbi Vilë. Jeta e tufave ishte një pjesë e peizazhit të përditshëm në lëvizje dhe e bisedës së përditshme. E kaluara gojëdhanore e vendit, me trimëritë e ushtarakëve, me tragjeditë e hasmërive dhe të kurbeteve, me ndërkryerjet kundër pushtetit qendror, ja me çfarë mund të ushqej një shpirt shumë i ndjeshëm. Domsodo që dhe feja bënte punën e saj dhe e çonte të riun të vrasë mendjen për gjithësinë. Bektashizmi ishte një dogmë e ndryshme nga ato të zakonshmet, posa ishte një besim panteistik. Ai, si të thuash, «shenjteronte» edhe gurin e drurin, ndërsa njeriun e bënte «seli të perëndisë». Perëndia është kudo, po «*fron ka zemrën tënë*», ka për të shkruar poeti.

Atë përgjërëm për njeriun, atë humanizëm të përgjithshëm që do të përmbajë poezia e Naimit, këtij ia kanë ushqyer që në rini rrojtja pranë njerëzve të varfër. Atë si ndjenjë të fortë kozmike, që shfaqet në mahnitjet e Naimit përpara gjithësisë dhe dukurive të saj, dashurinë e tij të thellë për natyrën, e imagjinojmë se si nis e mbruhet në atë vorbull të madhe dhe-rash, — malesh e greminash, pyjesh e djerrinash, — që ishte Frashëri, dhe në atë vend blegtor. Bariu ka punë me yjet. Kemi përmendur lajthishtën poshtë, Bredhat e Hotovës lart, që e tërhiqnin fort të riun, dhe gërxhet. Tani ai u bë gati burrë. Librat që lexon janë të paktë në Frashër. Vjershat që thur, a i regjistron? Dimë se më pas ai ka qenë një gjahtar i prapë. Këtë pasion e mori në fshat, dhe pasioni i gjahut e lidhi edhe më intimisht me natyrën.

Është vënë re se në Frashër Naimi pati mundësi të njihje më së një gjuhë. Nuk duhet tepruar. Shkolla jepte fare pak e zor se u familjarizua me osmanishten. Sa persisht arriti të kapte? Sa arabisht? Ai ishte mendjemprehtë, po nuk është lehtë të hysh në gjuhë si ato. Që persishtja ta ketë tërhequr veçanërisht me poezinë e saj dhe mistikën të afërt me atë bektashiane, ajo më shumë i njomi buzën se i shoi etjen. Nuk dimë që Naimi të shkruante persisht që në Frashër dhe s'na duket e mundur. Më 1871, kur boton një gramatikë të

persishtes, — libri i tij i parë, — «*sipas metodës së re*», cila qe kjo metodë? Me sa duket perëndimore. Ai është 25 vjeç dhe, që e ka marrë atë guxim, nuk do të thotë se njohjen e persishtes e ka shpënë sa duhet përpara që në fshat.

A munda ta njëhte këtu sadopak edhe greqishten? Bëjlerët e jugut letërkëmbimin e përgjithësisht shkresat jozyrtare nuk i mbanin vetëm turqisht, por edhe greqisht. Ishte një traditë e moçme në jug. Madje, na kanë arritur tekste të «Hadikasë» e të «Muhtarnamesë» të regjistruar me germa greke. Po s'ka ndonjë të dhënë që të ketë nisur ta mësonte Naimi greqishten që në Frashër, ku në shkollën përkatëse nuk vajti.

Në fshat kishte nja dy lagje blegtorësh vllahë. Naimi mund e duhet të jetë shoqëruar edhe me ta, ai mik i bagëtisë. Mund të ketë mësuar disa fjalë nga e folmja e tyre, por aq.

Frashëri, që e burroi, i zhvilloi shpirtin meditues, prirjen për poezinë, e bëri të njohë jetën e mundimshme të njerëzve, fisnikërinë dhe karakterin e fortë të tyre, të gëzojë bukurinë e natyrës dhe të qenieve të gjalla. Me kulturën e re s'kemi ndonjë të dhënë që të jetë afuar; me këtë do të njihet në Janinë.

Njohja me kulturën perëndimore

Janina, ku u vendos familja e Vëllezërve Frashëri (1865), pati qenë kryeqyteti i shtetit të Ali Pashës (1788-1822), që emrin ia thoshin Shqipëri, — në dokumentet që na kanë mbetur nga kancelaria e autokratit dhe në librat e shumtë që u shkruan për karrierën e bujshme të tij nga evropianë të ndryshëm, si Pukëvil, Lik, Hjus, Hobhauz etj. Janina është bërë tani një qendër edhe më e zhvilluar e kulturës greke, se ç'pati qenë përpara, dhe shqiptarët kanë filluar ta humbin aty epërsinë që kishin dikur, ndonëse sundojnë ende. Bejlerë shqiptarë ka shumë aty, pronarë, nëpunës, ushtarakë etj. Janina është qendër vilajeti. Ka edhe një popullsi zanatçinjshe të ndryshëm. Shqiptarët, p.sh., ishin të dëgjuar si ndërtues, — muratorë e arkitektë, në gjithë perandorinë. Ka edhe një vegjëli tjetër shqiptare, aty e në rrethinat, qytetarë e fshatarë. Po tregtinë, si dhe më përpara, e kanë në dorë grekët dhe tregtia, sidoqë nuk është në gjendjen e lulëzimit që ajo njohu me Ali Pashën, nuk shkon keq. Disa bejlerë kanë nisur t'ia

ndiejnë dhe ata lezetin. Ka dhe tregtarë të krishterë shqiptarë.

Kultura osmane e përgjithësisht orientale nuk kishte mundur asnjëherë në atë qytet t'i mbivihej vërtet kulturës greko-bizantine. Traditat e shkollave të Janinës në shek. XVIII e në fillim të shek. XIX, ato të Ballanos e Psalidhës, shkolla që ishin bërë të dëgjua në Ballkan, në Janinë i kishte shpënë më përpara, tanimë prej disa dhjetëvjeçarësh, një gjimnaz i ri me emrin e themeluesve të vet, pasanikë në Rusinë cariste, Zosimeajt. Në këtë gjimnaz nuk rridhte vetëm rinia greke apo e krishterë shqiptare, po kishte filluar të dukej edhe rinia shqiptare myslimane. Kjo nuk ka ngjarë së pari me Vëllezërit Frashëri. Ismail Qemali mësoi në «Zosimea» përpara tyre. Idetë liberale, që po depërtonin në disa dyer bejlerësh të Shqipërisë, admirimi për zhvillimin e Evropës, reformat, të cilat sadokudo ndikuan për një fillim të ri kulturor brenda perandorisë dhe që sollën në arsimin turk pak erë evropiane, me krijimin edhe të arsimit të lartë (rektor i parë ishte shqiptari Hasan Tahsini), me jehonën e iluminizmit borgjez, tani edhe të letërsive të sentimentalizmit e të romantizmit, të gjitha këto bënë që njerëz të ndryshëm, edhe nga klasa feudale sunduese, të mendojnë në Shqipëri për të fituar kulturë moderne.

Familja e Halid Frashërit, nga e kaluara, kishte trashëguar vetëm titullin «bej», kujtimin se pati qenë dikur io si cdo «derë». Ajo shihte tani me ankth të tashmen dhe sidomos përvicej për një të ardhme të sigurtë. Ishte një familje hallexhie. Me një nëpunësi të vogël, Abdyl, — një si llozaritar a diçka tietër në ndonjë zyrë. — luante pak edhe tregtinë. Fëmijët e Halidit mbaheshin me bukë, po me bulmet pak. Naimi ishte 19 dhe Samiu 15 vjeç. Në mos të dy, më i madhi mund të siguronte ndonjë të ardhur, kurse për t'u ulur në bangat e para të gjimnazit, ata ishin tanimë të rritur. Po mendjegjieri Abdyl vendosi që të regjistroheshin në «Zosimea», të marrin kulturë të re, le t'i duheshin sakrificat jo të vogla shtëpisë. Dhe të dy vëllezërit nuk

ngurruan. Paragjykimet fetare që kishte në shkollën greke, mbi ta nuk bënin efekt, — ata ishin «liberalë» nga kjo anë. Studiuan e mësuuan shumë. Ishin ndër nxënësit e dalluar të shkollës, të dy në të njëjtën klasë, sado me një ndryshim të madh moshe.

Një fotografi e kohës, Naimin na e paraqet si një djalë shtathedhur, mjaft ezmer, me syun kundrues që do t'i njohim përherë, por edhe me një forcë të veçantë vështrimi, që flet për vullnet në radhë të parë e për besim në mundësitë jo të zakonshme të tij dhe të të vëllezërve.

Përpara se Naimi të mësonte në «Zosimea», aty kishte qenë drejtor një filolog i njohur grek për kohën, Saqellari. Ndofta ishte ai i viteve 40, kur në gjimnaz mësuuan Vretoja e Kristoforidhi. Tani drejton një matematikan, Manari. Në shkollat e Janinës, që në periudhën e sundimit të Ali Pashës, shkencat e quajtura «ekzakte», patën qenë çmuar, ndonëse, si atëherë, si dhe tani, ishin studimet klasike, ato të gjuhëve dhe letërsive të lashta në radhë të parë, që zinin kryet e vendit. Po vendi i fizikës e i matematikës kishte vajtur duke u rritur. Laboratori i fizikës vajti duke u pasuruar, biblioteka duke u shtuar me letërsi gjithfarësh, edhe nga këto shkencë edhe të tjerat e afërme. Zbulimet e reja shkencore pasiononin mësues e nxënës. Emrat e Galileut, Kopernikut, Njutonit ishin të adhuruar.

Po t'u hedhim një sy programeve të «Zosimesë» në gjysmë-shekullin 1828-78, do të shohim se ato përmbanin letërsinë greko-latine, teologjinë (të ortodoksizmit), filozofinë, historinë, matematikën, fizikën, frëngjishten e italishten, që në vitin e parë. Dy vjet përpara se të vinin aty Naimi me Samiun, numri i mësuesve ishte shtuar gjer në 10, duke u shtuar dhe disa lëndë: gjuha turke, fiziologjia, kimia, vizatimi. Ishte një plotësim me të vërtetë shumë i përfitueshëm, le të përpiqeshin studentët që me anën e gjuhës së tyre, të futnin një këmbë në gjimnaz. Gjimnazi kishte adaptuar programet zyrtare të shkollave të shtetit helen dhe këto programe, më 1867, i dëmë në mënyrë të hollësishme.

Që në klasën e parë, nxënësit nuk duhej të njihe-
shin vetëm përmes antologjive me autorët e mëdhenj
të lashtësisë, por edhe përmes disa veprave të tyre.
Greqishtja bëhej 12 orë në javë, latinishtja 4 orë e
gjysmë. Kaq zinte dhe aritmetika me gjeometrinë,
ndërsa historia 3, frëngjishtja po kaq, katekizmi 2.
Pra dhe nuk teprohej me mësimin e fesë, ndonëse bo-
tëkuptimi fetar ndihej në tërë atmosferën. Autorët që
studioheshin më ngultas, domosdo që nishin me Ho-
merin e Herodotin, Platonin e Sofokliun, Virgjilin e
Ciceronin, Horacin etj. Historianët antikë, bazë e for-
mimit humanist, zinin një vend të dukshëm pranë
poetëve dhe dramaturgëve. Kur vinte puna te një gjuhë
si frëngjishtja, në ballë ishin oratorët fetarë të shek.
XVII-XVIII, por dhe dramaturgë të rrymës klasike si
Kornej e Rasin. La Fonteni duhej të zinte mirë vend
nëpër antologjitë. Për Molierin nuk dimë, ai ishte një
autor shumë guximtar. Nuk dimë as për Volter e Ru-
sonë, dy autorë këta, ndaj të cilëve Naimi do të shpre-
hë më pas një admirim të veçantë. Po këta përpjeh-
shin në të fshehtë, se patën përgatitur Revolucionin
Demokratiko-Borgjez të Francës, për të cilin të rinjtë
tanë entuziazmoheshin. Frëngjishtja si gjuhë nuk çel-
te vetëm rrugën e klasicizmit: ajo, atë kohë, i çelte
rrugën sidomos iluminizmit e antidogmës së shek. XVIII,
pa harruar dhe krijimtarinë aktuale të Hygojve me
shokë. Italishtja mund të të zbulonte humanizmin mo-
dern.

Historia studiohej në tërë periudhat e saj që nga
lashtësia e gjer te krijimi i shtetit të ri helen. Nuk
ishte vetëm studimi i klasikëve që bënte punën e tij
për të zhvilluar te nxënësit ndjenjat patriotike dhe
krenarinë kombëtare të helenëve, por edhe historia
moderne. Si reagonin kundrejt këtyre të rinjtë?

Të dy vëllezërit Frashëri ishin tanimë në moshë
që të nxirnin konkluzione atdhedashurie shqiptare,
mburrjeje për heronjtë shqiptarë në Revolucionin Grek,
krenarie për lashtësinë e kombit tonë, të gjuhës dhe të
kulturës së tij, por edhe të nishin të mendonin se dj-

sa gjëra duhej doemos të ndryshonin për Shqipërinë. Me xhahillëkun e hoxhallarëve më s'mund të shkohej. Të rinjtë e ushqenit mendjen e zemrën me idetë dhe idealet kombëtare dhe njerëzore në shkollë, sidomos që dhe shovinizmi në monarkinë fqinjë, megaliideja, kishite lindur me kohë dhe ishte bërë kërcënues për vendin tonë. Oshëtima e përpjekjeve që bëheshin nga të mërguarit tanë në Rumani e në Stamboll, apo dhe tek arbëreshët, arrinte në Janinë dhe përpjekjet që kishin nisur të ndjeheshin ndër shqiptarë për kulturën amtare kishin atje jehonën e tyre. Ato ishin aty të vjetra që nga koha e Ali Pashës, që rronte në kujtimet e hakërruara të shqiptarëve me qëndresën e tij të bujshme antiosmane, me përpjekjet e tij për t'u çliruar nga Turqia e për të krijuar një shtet të madh të shqiptarëve. Duhet menduar se ideja patriotike bënte punën e saj së thelli në të rinjtë shqiptarë.

Mund të pyesim se a shkruanin ata shqip, a kishin nisur? Për fat të keq, nuk jemi të informuar. Po përpara tyre në «Zosimea» ishte formuar Kristoforidhi, që i dha mësimë shqip Hahnit, dhe përpara tij në Janinë kishte punuar për shqipen Evstrat Vithkuqari (para vitit 1814). Atë kohë në jug ishte shquar veçanërisht Vangjel Meksi me përkthimin e «Dhjatës së Re», që e kishte redaktuar Grigor Gjirokastriti dhe e kishte botuar në Korfuzin pranë (1824-27). Ajo bëri bujë. Veprat fetare të Kristoforidhit e të këtyre dy të fundit nuk ishin të tilla që të mos duan t'i shfletojnë djem me ndjenja tolerente fetare si të rinjtë Frashëri. Dëshmitë e kohës tregojnë se ato vepra gëzonin simpati edhe ndër myslimanët patriotë, pikërisht sepse ishin shkruar shqip. Dhe të mos harrojmë asnjëherë se Abdyli nuk ishte vetëm një vëlla i madh, por edhe një mendje e ndritur, që jetonte shumë si me aktualitetin politik, ashtu dhe me atë kulturor, doemos shqiptar së pari.

Sa për shkencat e natyrës, le të shënojmë faktin se Naimi u bë një admirues i pasionuar e i vendosur i tyre dhe më pastaj propaganduesi i tyre kryesor ndër rilindësit, me librat shkollorë që botoi. Dihet se ai pra-

noi pa rezerva gjer darvinizmin. Samiu u bë enciklope-
disti që dimë, një ndër më kryesorët në Ballkan dhe
një nga nismëtarët e gjuhësisë e të letërsisë moderne
turke.

Është thënë se në Janinë Naimi u thellua në gjuhën
persiane. Kjo del e saktë dhe provën e kemi si te gra-
matika, për të cilën kemi folur, si te vjersha e tij e
parë persishte e datuar që i njohim më 1873. Po nuk
dimë kur ai mund t'ia ketë hyrë këtij vjershërimi që,
me sa duket, e gllabëroi dhe duket se e largoi nga bej-
tet shqipe të rinisë së parë. Gjuhë mjeshtërore e poe-
zisë, për njerëzit e Lindjes dhe për ata që njihnin letër-
sinë lindore, ishte persishtja. Bejtexhinjtë që Naimi pati
lexuar nuk ishin gjë përpara Firdusive dhe Rumive.
Poezia osmane ishte dhe ajo nën ndikimin e madh per-
sian. Letërsia moderne turke, që kishte lindur me Tan-
zimatin, nuk ishte imponuar. Sa arrinte ajo të njihej në
skajet e perandorisë, sa ndihej në një qytet si Janina?
Vëllezërit Frashëri a ishin në kontakt me të në vitet
60? Ky kontakt është i sigurt në vitet 70 për Samiun
e Tahsinin, për Naimin nuk jemi të informuar, po, larg
Stambollit, për të mund të mos ketë qenë njësoj: ai duhet
të ketë qenë më pak i njohur me çka niste e re në
letërsinë turke.

Është thënë vazhdimisht se Naimi dhe Samiu bënë
pesë vjet në «Zosimea» dhe se gjimnazin e mbaruan më
1868, kur, më 14 korrik, datohet diploma e Samiut. Nga
kjo del e saktë se gjimnazi ishte katërvjeçar. Mund të
thuhet se Naimi dhe Samiu, pasi mbaruan studimet në
Janinë, u morën aty me ndonjë punë përpara se të venë
më 1871 në krveqytetin turk. I nipi pohon se Naimi
bëri në Stamboll tetë muaj më 1871, dhe dokumentohet
se ai atje ishte e pakta që përpara prillit të atij viti,
kur ka firmuar librin e tij të parë si «nëpunës në Drej-
torinë e Shtypit». Po le t'i shohim në një kapitull më
vete vitet shtatëdhjetë në jetën e poetit.

Naimi në vitet 70

Vitet 70, për Vëllezërit Frashëri, qenë vite të një veprimtarie shumë të dendur e vendimtare. Qenë vitet kur ata filluan të luanin rolin e tyre në historinë e Shqipërisë të tre dhjetëvjeçarëve të fundit të shek. XIX. Ato qenë edhe vite pasigurie në jetë si edhe dhëmbkash të rënda familjare.

Samiu përpiquej të çante në Stamboll në gazetarinë, letërsinë dhe shkencën turke. Të njëjtën gjë bënte Tahsini në kryeqytet, madje dhe në Egjipt. Abdyli qëndronte në Janinë, me një nëpunësi që nuk e kënaqte, në zyrrat e vilajetit; ai rronte nga larg edhe me telashet e të vëllezërve, i këshillonte dhe këshillohej me ta, u jepte zemër për nismat e tyre. Naimi vendoset në Stamboll, po detyrohet ta lërë punën pa mbaruar viti, se iu shfaq sëmundja e mushkërive dhe ai mori udhën e atdheut për klimë të mirë; pra, u rikthye në Frashërin malor, po për një kohë të shkurtër.

Të gjithë ëndërronin që të bashkoheshin një ditë. Që të ishte sa më e afërt, dhe të bashkoheshin në krye-

qytetin e perandorisë. Ata jo vetëm i diqte malli që të jetonin përsëri pranë e pranë, por edhe e ndienin mirë se ashtu do të ishin një forcë e plotë e do të çanin përpara më shpejt, siç e meritonin, dhe kishin besim se mund të bënin punë të mëdha.

Me sa duket, kur e ndjeu veten pak më mirë me shëndet, Naimi u vendos një mot a dy në Berat si nëpunës i vogël të dhjetash. Më 1874-76 është thënë se ka qenë drejtor i doganës në Sarandë. Por aty e gjejmë, me siguri, edhe më 1877, në mos dhe më vonë.

Është çasti kur ai nis të vuajë keq nga shijatiku, që e detyron të shkojë në llixhat e Badenit të Austrisë. Atje nuk qendroi një kohë të shkurtër, si mund të kujtohet, po rreth një gjysmë viti: u mjekua seriozisht. Reumatizmin ia shkaktoi pasioni i vjetër i gjahut. Vurgun gjysmëkënetor duhet ta ketë përshkuar shpesh për një egërsirë e për një shpend. Qëndrimi në Baden është i viteve 1875-76.

Më vonë, në një letërkëmbim midis vëllezërve, — një pakicë letrash që kemi pasur fatin të na arrijnë, — për shëndetin e tij nuk flitet ndonjëherë me shqetësim. Por ai vetë ka një shpërthim të rëndë, se sëmundja është ngulur në familjen e tyre, dhe poeti flet me kaq zemërim kundër mjekësisë e kundër mjekëve, sa nuk përmbahet edhe kundër shkencës në përgjithësi. Këtë e bën në një letër që Abdyli i dërgon Samiut në prill 1877 dhe ku poeti shton pak radhë nga fundi. Le të citojmë diçka prej këtyre radhëve, se tërheqin veçanërisht vëmendjen për gjendjen shpirtërore të Naimit në këtë kohë.

Mësojmë se Tahsini nuk është mirë. Abdyli përpiqet t'ia paraqitë sëmundjen si një gji jo alarmuese Samiut në Stamboll. Tahsini ka «*ethe të vogla në mbrëmje*» dhe «*pak kollë*», po nuk është «*për t'u bërë merak*». Naimi, përkundrazi, parasheh të zezën, dhe gati sa s'e thotë shprehimisht. Samiu punon tepër, sipas tij, lodhet pa masë: ai duhet ta kursejë veten. «*Çdo punë je duke e bërë në mënyrë të shkëlqyer*, — gëzohet Naimi, — *paske nxjerrë (edhe) gazetë*», — është fjala për

gazetën e parë që Samiu ka drejtuar, «Sabah». I vëllai e këshillon: «Merr një ndihmës me rrogë, se përndryshe do të bëhesh armiku i trupit tënd (...) Tahsini është i sëmurë», — letra është shkruar në Janinë; — «qetësia ime është prishur. Po në dashtë djalli, shqetësimi do të largohet. Kërkoj ndihmë nga djalli, sepse besoj se djalli ekziston, përndryshe... nuk ekziston.» Të tria pikat këtu janë të Naimit dhe duhen zëvendësuar me fjalën «perëndi».

Kjo lidhje midis të dy parimeve, të së keqes e të së mirës, është më shumë se një shprehje dialektike: është një protestë kundër hyjnisë, që mbyll sytë ndaj qenieve të mira. Atë do ta gjejmë dhe në vjershat persishte të poetit, në vitet 70. Më saktë, pra. «të shpresojmë më shumë te djalli se te zoti vetë». kërkon të thotë Naimi. Po, tërthorazi, kemi protestën kundër shoqërisë së kohës, që shpërthen në mënyrën e vet më poshtë: «Ju shikoni shëndetin, shikoni shëndetin. Trupat tanë janë të shkatërruar, të shkatërruar, të shkatërruar. Duhet t'i ruajmë me kujdes. E kupton... Mallkuar qoftë mjekësia! Edhe mjekët qofshin mallkuar! Edhe dituria u zhduktë me binà! Edhe dijetarët (më fal që po të flas kështu) qofshin mallkuar!»

Po t'i marrim këto shpërthime siç janë në tekst, do të nxjerrim përfundimin se poetin e ka pllakosur një dëshpërim i thellë që do ta hasim edhe te ndonjë vjershë shqipe e tij, po që prapë s'ka qenë kurrë thelbi i karakterit thellësisht optimist dhe i besimit admirues që ai ka pasur ndaj shkencës. Po Sherifi vdiq tuberkuloz para tre vjetësh dhe Tahsini është duke vdekur po nga kjo sëmundje. Ky i mbylli sytë atë vit, kur dimë se edhe Samiu është lëshuar një herë në Janinë e në Frashër. Një vjershë me titull «Vdekja e vëllait», e botuar në përmbledhien poetike «Tehajvlat», — «Ëndërrimet» e Naimit (1885). mban si datë krijimi vitin 1393 të Hexhirit, që i përgjigjet vitit 1877.

Tahsini ishte një djalë i zgjuar, që kishte fituar kulturë, që premtonte; ai kishte shumë gjëra të për-bashkëta me Samiun, — hedhjen e entuziazmin në punë

në radhë të parë, duke përjashtuar një farë nxitimi dhe naiviteti. Naimi dhe Samiu e çmonin shumë. Naimi vetë s'c ka shëndetin të stabilizuar. Po, sigurisht, nuk duhet të qëndrojmë vetëm te këto çështje dhe në hallet e përgjithshme të familjes së shpërndarë.

Jemi në prag të Luftës Ruso-Turke. Sulltan Hamidi u detyrua të japë kushtetutën (dhjetor 1876), po në shtetin tanimë «kushtetues» osman, a thua se ka ndryshuar ndonjë gjë? Abdyli, që është zgjedhur deputet i vilajetit të Janinës, dhe luan role të ndjeshme politike, veçanërisht për çështjen shqiptare, Samiu që në Stamboll e njuh jetën politike mirë dhe merret aty shumë aktivisht edhe ai me çështjen shqiptare, e shohin se nuk ka ndryshuar asgjë në të vërtetë, përveç faktit që Turqia është duke thyer gjermicën. Shqiptarët janë krejt të ndërgjegjshëm se shovinistët përreth bëhen gati të zhvatën nga tokat e tyre. Ky shqetësim i rëndë nuk konkretizohet në letrën e përmendur të Naimit me ndonjë gjë nga jeta politike. Ai flet vetëm për jetën familjare. Poeti nuk shihet të jetë hedhur ende në një veprimtari politike të përcaktuar. Por ankthin e përgjithshëm e jeton, ndonëse shpërthimet i ka në atë që e prek nga më pranë, — te familja, te shëndeti. Veprimtaria e madhe e Samiut i ngjall gëzim, sado që e shqetëson, dhe Samiu, që premtonte shumë për të ardhmen, nuk duhet ta pësojë si Sherifi e si Tahsini! Naimi ato fjalë i thotë dhe për vete, dhe për Abdylin, kur qahet se në trup janë «të shkatërruar».

Të mos nxitohemi të nxjerrim më shumë nga një letër si kjo. Naimi ka mbetur poeti i tërhequr në vetvete, ai i «ëndërrimeve»: kënaqet me bukuritë e natyrës, e trondit e keqja në jetë, nuk është i dëshpëruar për të ardhmen, po nuk sheh dhe qartë në të. Shkencën e ka admiruar dhe e admiron, po shkenca nuk e kënaq kurdo, se ka mbetur pas, të paktën në disa degë, si në mjekësi. Poeti sheh se pranë parimit të së mirës, ai i së keqes është i thellë dhe, nga kjo anë, realiteti shoqëror nuk e gënjen, — përkundrazi, ai vërteton të keqen. Naimi s'është ende poeti i lëvizjes kombëtare, po shpresën e ka në zemër për Shqipërinë. Atë e ka ndier

fort në Vjenë, kur pak vjet përpara vajti dhe admiroi armët e Heroit të madh Kombëtar, siç e dëshmon vetë në vargjet e poemës «Parajsa», që citohen shpesh:

*«Lum ti, moj Shqipëri!» thashë,
armët e tij kur i pashë
në Belvedere, në Vjenë, —
sikur pashë Skënderbenë.*

*

*

*

Le të rikthehemi te letrat për të cilat folëm, te disa elemente që ato mund të na japin qoftë për jetën e Naimit vetë, qoftë për të vëllezërit, e sidomos për kujdeset kulturore të këtyre, se ato politike dalin pak, në mos aspak në to, meqë vëllezërit nuk e kishin lehtë t'i shprehnin nëpër letra, që mund të binin në duart e qeverisë.

Për jetën e Naimit zor se ato letrat na sjellin ndonjë element tjetër me interes të madh. Poeti ishte një adhurues i natyrës dhe Tahsini kujton me mall shëtitjet e tyre buzë detit në Bosfor, — është doemos fjala për vitin 1871, — meditimet mbi shkëmbinjtë, tek panë njëherë një oktapod dhe tek hanin hurma; apo kur u binin kodrave, me pushkë në supe, për gjah. Tahsini ka njohur dhe zyrën e vogël të Naimit në Sarandë, ku e kalonin kohën duke luajtur tavllë, se dogana e atyshme sa punë kish? Dhe si do të mund ta përfytyrojmë ndryshe doganierin Naim, veçse duke gjetur mënyrën për të kaluar kohën në zyrë, apo për gjah, apo duke bredhur shkëmbinjtë?

Sigurisht edhe lexonte shumë: mësojmë se ai lexonte këngën III të «Eneidës». Kuptohet përse. Aty Virgjili tregon për ardhjen e Eneut në Butrint, ku gjen të rimartuar Andromakën e trojanit Hektor me të zotën e vendit, Heleniosin. Gruas i bie të fikët kur sheh trojanët e saj dhe poeti fut shumë emocione dhe lot

në bisedën që zhvillohet, para se Eneu të rimarrë udhën për det, këtë radhë për brigjet italiane.

Më 1875, Samiu është kthyer nga syrgjyni i Tripolit, ku e paska shoqëruar dhe Tahsini, kurse Abdyli ka qenë i detyruar të kërkonte një tjetër punë në Janinë. Tahsini, që mendon të kthehet nga maji pranë Samiut, ka shpresë se atje do të jetë dhe Abdyli në ndonjë post më për të qenë, dhe «do të vinte e do të gjente punë dhe Naim beu». Është dëshira që u njohim vëllezërve për t'u bashkuar sa më parë në Stamboll. Abdyli mund të bëhej lehtë «kajmekam» i ndonjë lagjeje të kryeqytetit; «edhe Naimi», shkruan Samiu në një letër që i dërgon të vëllait të madh në Janinë në fund të vitit 1875.

Aq sa e kemi vështirë ta përfytyrojmë Naimin nëpunës të dhjetash e doganier, — edhe pse qe! — aq nuk e kemi të lehtë ta shohim nënprefekt. Po siç u përmend më lart, Samiu vërente atëherë se në Turqi, «po s'qe në punë shteti, nuk bën dot jetë më të mirë», kurse këta vëllezër, që e kanë ende të pasigurtë jetën dhe i mundon nostalgjia për njëri-tjetrin, marrin punën që gjejnë, duke u përpjekur për një më të mirë, ndërsa Naimi nuk është ai që e nisi nëpunësinë më me fat. Ja Abdyli ka vënë në mendje, më 1876, të mos qëndrojë më në Janinë dhe lakmon të bëhet në Stamboll kryetar i dhomës së tregtisë, por i propozojnë një kryesi «beledie», — bashkie.

Në nëntor 77, marrim vesh nga Samiu se Abdyli i ka shkruar një letër. Letra duhet të ketë qenë me interes politik, posa mendon që ta botojë në gazetën e ndaluar «İstikhal», që ka shpresë të dalë përsëri. Marrim vesh se Naimit nuk i ka shkruar, sigurohemi se poeti është përherë në Sarandë. Dhe letrat e cituara nuk japin tjetër gjë më shumë për të.

Por ato, si thamë, na mbajnë edhe nga një tjetër anë: na mësojnë shumë për interesat letrare e kulturore të Vëllezërve Frashëri, e pakta të Samiut e Tahsinit, sidomos të të parit.

Dihet se në Stamboll, Samiu është tanimë i njohur

në shoqërinë e letrarëve përparimtarë të ditës, si shoku i tij, poeti Namik Qemal, — prej nëne shqiptare, nga Konica, — si Ebuzija Teufiku, në një gazetë të te cilit Samiu ka bashkëpunuar. Po këto janë të fillimeve të tij në Stamboll dhe që i kushtuan gjysminternimin e Tripolit (1874). Tani ai ka bërë të vetën një shtypshkronjë, përkthen e boton turqisht në fashikuj (1876) «Kontin e Montekristos» të Aleksandër Dymasit, te një shtypshkronjë tjetër, po pa sukses në shitje. Përkthen e boton nga i njëjti autor edhe «Të tre musketierët» (po atë vit), kurse nga Hygoi ka për të përkthyer (1877) «Të mjerët» (botuar më 1881). Ndër librat që ai zë me gojë dhe, sigurisht, rekomandon, është «Manon Lesko», që i dha emër abatit Prevo në historinë e prozës franceze dhe evropiane të shek. XVIII. Admiron romanet sentimentaliste të vona të Lamartinit («Rafael», «Gjenovefa e Brabantit»), dhe të një bashkëkohësi të këtij, që kishte sukses, po që tani është harruar. Ndër leximet e tij është «Verteri» i Gëtes dhe Samiu do të deshte që ta përkthente Tahsini. Samiu ka ndërmend të shkruajë (1876) një si vazhdim të «Besës», pra tema shqiptare e bën të mendojë, se dhe te drama e tij e parë ai e ka parandierë që nuk do t'ia qasin fort vrasjen e djalit nga i ati, «për të mbajtur fjalën», dhe kjo kuptohet nga justifikimi i tij në parathënien e veprës së botuar pikërisht më 1875 e të shkruar në Tripoli motin e kaluar. Mendon të shkruajë një dramë me titullin «Fantazma», po ka gati për shtyp tragjedinë «Tiraní dhe tiraní», për të cilën dyshon se a do të sigurojë lejen e botimit, që në fund ia japin. Jemi në vitin e shpalljes së kushtetutës (1876)! Tahsini i ka çuar dorëshkrimin e një romani të vet, «Xhelati i fëmijëve». Samiu mendon ta botojë pasi ta shohin së bashku në Stamboll dhe të vëllanë e shtyn t'i bëjë edhe një parathënie «filozofiko-liberale». Të përfitojmë sa më shumë, me një fjalë, nga kjo kushtetutë që u dha, të përhapim sa më shumë ide të përparuara.

Emrat e autorëve që përmendëm dhe titujt e ve-

prave të tyre, titujt e veprave të dy vëllezërve vetë. na japin një ide mjaft të qartë të interesave letrare që këta kanë. Duan një letërsi shoqërore, me një thelb filozofik liberal, kundër tiranisë, po një letërsi gjithashtu të karakterit para dhe postromantik, sentimentaliste, me efekte shumë, me drama të prekshme, me lot mjaft; duan dhe një letërsi argëtuese: realizmit, Balzakut, Flöberit, nuk shohim t'i jenë qasur. Sentimentalizmi e bën më drejtpërdrejt veprimin e tij mbi lexuesit e tyre të kohës, më shpejt. Dhe të dy vëllezërit e kanë mendien të arriënë sa më shumë në gazetari. — Tahsini shpreson se do të mund të nxjerrë një gazetë me ndihmën e khedivit të Egjiptit, po marrim vesh se ka dalë i zhgënjyer, pasi ka pritur muaj të gjatë (1876). Është i sëmurë, thotë, se do të shkonte e të bëhej avokat në Evropë! Po Naimi?

Atë e shohim në Sarandë e largët të atdheut, në atë dhomëzën ku nuk dimë se me cilin e luan favllën apo gjen rastin të riletëzës e të këmbejtë dy fjalë për «Eneidën» e venra të tiera që admiron, ndofta edhe të takohet me Hasan Tahsinin, që nuk mungon herë pas here në Shqipëri për propagandën patriotike dhe që ka emrin e një të dituri të rrallë, mik i Samiut, i cili e admironte shumë.

Nuk dimë se sa të gjera i ka Naimi interesat e reja letrare, por i përfytyrojmë të afërta me ato të dy vëllezërve më të vegjël, të lidhur me letërsinë franceze, kurse, nga ana tjetër, poeti vazhdon të thurë vjersha persisht. Nga këto, kishte gati një përmbledhje të dytë që nuk vajti në shtyp. Edhe Naimi, kur do të përkthejë dy libra nga frengjishtja dhe do t'i botojë, shohim se kemi të bëjmë sidomos me gjëra didaktike e me një novelë sentimentaliste, që hyjnë në kolanën enciklopedike të të vëllait, Samiut — «Bibliotekë xhepi». Ka për të shkruar pas disa vjetësh shqip edhe ndonjë tregim të vogël për fëmijë, të tipit sentimentalist. Po nuk shohim që Naimi të tregojë ndonjë interes të veçantë për prozën artistike, të paktën të dhëna s'kemi. Ai është i lidhur ngushtë mbas poezisë.

Nga modernët bashkëkohës, me siguri admiron Hygonë, po mbi të tjerë Lamartinin. Këtë e pëlqejnë veçanërisht në Turqi. Për gazetarinë, poeti Naim thua se nuk tregon asnjë interes. Asnjë artikull nuk i njihet gjer më sot, as shqip as në ndonjë gjuhë tjetër.

Sidoqoftë, në mënyrë të përgjithshme, mund të themi se vëllezërit kanë shije njaft të përbashkëta letrare dhe kërkesa që të përvetësojnë sa më shumë dije. Naimi është sidomos njeri i meditimit, por edhe Samiu i pëlqen meditacionet që shkruan Tahsini në Misir, — ai qan kur i lexon dhe është gati t'i botojë me entuziazëm. Dihet se pastaj ai vetë ka shkruar e botuar një libër me aforizma.

*
* *
*

Është thënë se viti 78, për Naimin, ishte ai i një tronditjeje dhe i një kthese të madhe. Po, s'ka dyshim, kjo nuk erdhi pa një përgatitje për të vëllanë e Abdylit e të Samiut, që i shohim të hedhur më përpara e me kohë në jetën politike dhe në përpjekjet për organizimin e lëvizjes patriotike shqiptare.

Ndonëse i izoluar, — si të thuash, — në Sarandë dhe larg të vëllezërve, Naimi ka qenë përherë në kontakt të ngushtë me ta, qoftë personal, qoftë me anë letrash, duke e njohur mirë veprimtarinë e tyre, pra, duke u njohur intimisht idetë e qëllimet. Asnjëherë, edhe në vitet përpara Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, kur Naimin e njohim aq pak, nuk mundet ta ndajmë atë nga jeta e të vëllezërve, mendimet e shqetësimet e tij nga ato të tyre, sidomos të Abdylit, pranë të cilit atëherë ka qenë më shpesh. Viti 1876, që e gjeti në luftë Turqinë me Malin e Zi dhe Serbinë, do t'i trondiste shqiptarët dhe posaçërisht Abdylin me të vëllezërit, sepse këta i njihnin mirë lakmitë shoviniste të fqinjëve të veriut kundrejt tokave tona: prapa tyre ishte Rusia cariste, që donte ta ngulte fort një këmbë

në Ballkan dhe që, më 1877, do të lëshonte armatat e saj drejt e përtej Danubit.

Abdyli iu desh të lëvizte shpesh e më shpesh nga Janina, për veprimtarinë e jashtëzakonshme politike që ai ndërmoi. Tani ai është deputet i vilajetit të Janinës në parlamentin osman, pra është imponuar si një personalitet ndër shqiptarë. Do ta çojë puna kështu Abdylin të gjendet për ditë të tëra dhe javë në Stamboll. Atje, që më 1877, përpara rrezikut që po u kanoset shqiptarëve me shpartallimin e afërt të ushtrisë turke, do të krijohet Komiteti Qendror për Mbrojtjen e të Drejtave të Kombësisë Shqiptare. Dhe, nga fundi i vitit, në Stamboll nisin bisedimet shqiptaro-greke, për një veprim të përbashkët çlirimtar, po nuk dalin me sukses. Ato bisedime kishin filluar që katër muaj më parë. Prej letrës që i dërgonte Samiut në 15 prill të atij viti, mësojmë se Abdyli, bashkë me Naimin dhe Tahsinin, në mars, i ka rënë nga Korfuzi dhe është gjendur në Janinë më 29 të muajit, ndofta duke u nisur nga Saranda. Duhet menduar se kemi të bëjmë me përgatitjet e Abdyli për një takim me grekët, që do të arrinte të bëhej në Janinë asaj vere. Abdyli u deklaronte më pas grekëve në Stamboll, se *«rreziqet që po kalon kombësia shqiptare, tanimë po i parashikojmë qysh prej 30 vjetësh dhe, pas mundimesh e bisedash shumëvjeçare, kërkojmë krijimin e një principate të veçantë shqiptare»*.

Abdyli na mëson kështu se ai ka mot që është hedhur në veprimtarinë politike të lëvizjes sonë kombëtare, kurse, nga ana tjetër, Naimi, që ka qëndruar pranë tij më 1876-78 e më pas, dhe që ka takuar ato vjet edhe me Samiun, i cili ka ardhur ndonjëherë në Janinë, në mos dhe në Frashër, është i njohur thellë me qëllimet dhe taktikën e kësaj lëvizjeje. së cilës po i prijnë të vëllezërit: jo vetëm të shpëtohet kombi i vënë në rrezik, po dhe të arrihet domosdo sigurimi i tij me krijimin e një shteti «të veçantë», — kuptohet, autonom shqiptar.

Po le të vijmë te lëvizjet e Abdyli, që na intere-

sojnë këtu për jetën e Naimit vetë. Ai gjendet më 10 qershor në Prizren, ku themelohet Lidhja; në korrik, do të marrë udhën për të formuar me nxit degët e Lidhjes në Jug. Gjatë kësaj kohe, në Teqenë e Frashërit u organizua një mbledhje e madhe, me përfaqësues të të gjitha krahinave të Shqipërisë Jugore dhe që u drejtua nga vetë Abdyli. Teqenë e drejtonte babai patriot, Alushi, djalë i Dalip Frashërit, që u zgjodh edhe kryetar i Degës së Lidhjes aty. Kënga popullore e kujton:

*Kush do Shqipërinë, kush?
I mjeri Baba Alush.*

Në mbledhjen e Frashërit mori pjesë dhe Naimi. Abdyli, që paraqiti programin e Lidhjes, shtroi çështjen që Greqisë të mos i lëshohej asnjë pëllëmbë nga tokat shqiptare, që Shqipëria të siguronte autonominë përbrenda perandorisë, duke u bashkuar të gjitha krahinat tona. — të ndara në katër vilajete të ndryshme, — në një vilajet të vetëm shqiptar.

Sigurisht, Naimi në Frashër përfaqësonte ndonjë degë të Lidhjes në jug. ose aktivistët e saj në Sarandë e në Breg të Detit. Dihet, p.sh., se në Porto Palermo, më 1878, nëpunës ishte një Kajmak Frashëri. i afërm i familjes së tij, që përndiqej nga osmanët. Duhet menduar se Naimi u vu në veprim gjallërisht për të organizuar degët e Lidhjes në jug. si në Janinë e në vende të ndryshme të Camërisë. në mos edhe në Berat e gjetiu. Ngjarjet e Lëkursit. të shkurtit 1878, ai i ka jetuar nga pranë, kur andartët zbritën që nga Korfuzi dhe pati luftime të ashpra. ata u thven e u detyruan të tërhiqen. por edhe e shkretuan në mënvre të tillë fshatin mbi Sarandë, sa ky më nuk u kthve në jetë.

Abdyli iu desh një veprimtari e dendur në vitet 1877-81 pra. ai qëndroi shpesh i larguar nga Janina, ku kishte familien dhe ishte kryellogaritar i administratës së vilajetit. Për familien interesohej Naimi. Po në korrik Abdyli kishte drejtuar në Janinë një kuvend

të madh të degëve jugore të Lidhjes, ku u shpreh edhe njëherë fort vendosmëria e shqiptarëve për të ruajtur paprekshmërinë e trojeve të tyre dhe për një vilajet të tyre autonom. Kjo mbledhje e re e madhe, ku duhet besuar se ka marrë pjesë edhe Naimi, i përforconte vendimet e Frashërit, si një mbledhje edhe më përfaqësuese e Lidhjes Shqiptare në jug.

Një mbledhje e dytë do të mbahej në Janinë në janar 1879 dhe një tjetër në Prevezë në fund të atij muaji nga degët vendëse të Lidhjes, për të përsëritur edhe më me forcë se shqiptarët, me çdo kusht, do t'i mbrojnë trojet amtare. Ushtarët shqiptarë të batalionit të vilajetit në Janinë ishin gati të kalonin me armë nga ana e Lidhjes. Naimi s'ka si të jetë i huaj për këto ngjarje, përkundrazi. Ai, tanimë, duhet menduar se jeton aktivisht me ngjarjet, përkrah të vëllait. Ka mundësi që edhe familjen e vet ta ketë shpërngulur në qendrën e vilajetit dhe të ketë hequr dorë prej nëpunësisë së doganës, apo të mos merret më praktikisht me të.

Në fillim të prillit, bashkë me Mehmet Ali Vrionin, Abodyli do të nisej për në Evropë, që të bënin përçapjet e njohura pranë Fuqive të Mëdha, për të mbrojtur çështjen shqiptare. Ata denoncuan paudhësinë e vendimeve të Fuqive të Mëdha ndaj Shqipërisë, këtij vendi me një popull që «*ka ruajtur atdheun e vet, kombësinë e tij, duke prapsur në kohët barbare sulmet e romakëve, të bizantinëve dhe të venedikasve*», dhe jo të mund «*të lejohet sot*» që «*të sakrifikohet*» «*pa asnjë arsye të ligjshme*». Evropës i tregohej barbaria e dikurshme kundër nesh, për t'i kujtuar të tashmen.

Këto do të gjenin jehonë të gjitha në poemën e parë shqipe që i njohim Naimit një mot më pas:

*S'duan fare të na shohin,
Shqipërinë sot s'e njohin.
Shqipëria rron si ropi,
mejtohet për të Evropi.*

Nuk është e vështirë të zbulosh në vargun e fundit jo një kompliment për Fuqitë e Mëdha, të cilave më

kot u qenë drejtuar që në qershor 1878 Abdyli, Samiu, Pashko Vasa, Zija Prishtina etj. që nga Stambolli, po një zhgënjim e një ironi të hidhur të shqiptarëve ndaj së quajturës «botë të qytetëruar». Shqiptarët ishin të qartë për egërsinë e Fuqive. Samiu, që më 1875, në një vepër të tij arabisht mbi islamin, fliste hapur për krimet e tyre kolonialiste, p.sh. në Amerikë e Oqeani, për paratë që ata derdhnin me «*shoqata të posaçme për përhapjen e fesë së tyre*», «*që të shtien në dorë dhe të pushtojnë vendet (...), madje dhe të zhdukin krejtësisht*» popuj «*të mjerë*». Misionarët e tyre i pasojnë «*vaporet e tyre me ushtarë dhe me topa*».

A ishte Naimi në Kuvendin e madh të përfaqësuesve të degëve të Lidhjes që u mbajt në Gjirokastrë në mbarim të korrikut 1880 dhe që drejtoi përsëri Abdyli? Aty ishin përfaqësuar të gjitha krahinat e Shqipërisë, ndonëse delegatët s'mundën të vinin të gjithë. Edhe një herë, çështja e madhe ishte ajo e autonomisë, dhe kërkesat tona kombëtare kishin avancuar shpejt: Shqipëria autonome do të kishte qeverinë dhe kryeqytetin e saj, në zemër të vendit, — dihet që Samiu ka menduar për krijimin e një kryeqyteti në qendrën e bukur të Belshit të Elbasanit, po kjo mund të ishte një ide e Abdylit, që e kishte vizituar tanimë Shqipërinë e Mesme. Administrata e vendit do të ishte vetëm në duart e shqiptarëve dhe autoritetet turke duhej të largoheshin; shqiptarët do të kishin ushtrinë e tyre në atdhe, etj. Sulltani mbante të drejtën të emëronte guvernatorin e Shqipërisë, po çfarë fuqie mund të kishte ky guvernator, kur çdo gjë të ishte në duart e shqiptarëve? Kuvendi i Gjirokastrës kërkonte që Shqipëria të zhvillohej në shembullin e vendeve të përparuara. Gjendja po acarohet me Turqinë. Në tetor të atij viti, Abdyli deklaronte në Dibër: «*Porta nuk do të bëjë asgjë për Shqipërinë (...) Le të mendojmë dhe le të punojmë për vete (...), të krijojmë një Shqipëri të bashkuar*». Janë fjalët që do t'i shkruajë Samiu De Radës mbas pak muajsh. Ideja e lirisë së plotë e të shpejtë kishte lindur te shqiptarët.

Naimi, i cili i jetonte me ethe ngjarjet, nuk la pa i pasqyruar në poemën «Shqipëria», që u përgjigjej pikërisht këtyre çasteve të mëdha që rronte kombi dhe ku të vëllezërit ishin në ballë, ku poeti vetë, s'ka dyshim, vepronte nëpër jug. Shqipëria, pyeste ai me ankth e protestë,

*duke pasur burra trima,
të humbet si vetëtima?*

Dhe fill pas këtyre vargjeve, Naimi përbetohej se kjo nuk do të ngjiste, duke iu bërë thirrje shqiptarëve që të bashkohen për të drejtat e tyre, duke pasur parasysh se ka njerëz që nuk janë zgjuar ende dhe se çasti më nuk pret, ai që më lart kishte shkruar:

*E ç'e dua trimërinë,
kur s'm'u ndodh për Shqipërinë? —*

Këtë trimëri ne e kemi treguar që «të rrojë Turqia», që «të bëjmë Greqinë», kur turqit nuk na duan, kur grekët nuk na e dinë, — i vinte poeti në sedër shqiptarët, të gatshëm tani 50 mijë me armë në jug, kurse në veri, atje praktikisht Shqipërinë kishin nisur ta grabisnin!

Në fillim të vitit 1881, Abdylit do të qëndronte 3 muaj në Dibër, ku u vendos dëbimi i qeveritarëve osmanë; gojëdhëna thotë se ai i kaloi ata muaj me rreziqe jete. Nëpër Kosovë vendimi i Dibrës nisi të zbatohet. Në Janinë, turqit filluan nga arrestimet dhe disa krerë të Lidhjes i syrgjynosën për Çanakala. Nazif dhe Gani Frashëri, që do të pësonin pastaj burgun dhe syrgjynin, i shkruanin nga Saranda Abdylit, se «e gjithë Toskëria, shumica e të krishterëve të Himarës e të Bregdetit, kanë lidhur besën dhe janë në pritje të urdhrit tuaj». Ndiejmë, në këto fjalë të bashkëpunëtorëve dhe kushërinjve të Abdylit e të tij vetë, Naimin që i drejtohet të vëllait.

Është një nga ato letra për të cilat Dervish Pasha

ka dijëni se Naimi këmben me të vëllanë për veprimtarinë e Lidhjes: letra e mësipërme është e marsit 1881, një telegram i mareshalit turk, që kërkon të merren masa kundër të vëllait të Abdylit në Janinë, është i majit. Tani Abdylit ka një muaj që dergjet në birucat e kalasë së Prizrenit. Një i afërti i familjes së tij, që i ka jetuar ngjarjet, na mëson se Naimi gjendej nën mbikqyrjen e policisë në Janinë. Pra, sigurohemi se poeti e ka lënë Sarandën dhe në qendrën e vilajetit ai nuk është i nevojshëm vetëm për familjen, por edhe ka shumë më shumë mundësi të veprojë për Lidhjen. Abdylit njeri më të besimit por edhe më të zot, cilin mund të kishte në jug?

Më 1882, Naimi ishte i detyruar të shpërngulej nga Janina, me gjithë njerëzit e tij dhe të Abdylit, dhe të vendosej në Stamboll, për të bashkuar Samiun e Mehmetin. Ata ia arritën, së fundi, po në çaste të tilla të rënda për veten e Shqipërinë, bashkimit të familjes së tyre të madhe në kryeqytet. Abdylit ishte në burg.

Naimi nuk do të lëvizte më nga Stambolli gjër në fund të jetës, 18 vjet. Këto do të jenë vitet e mëdha të kësaj jete.

Në këtë mbarim kapitulli le të shënojmë se Naimi duket të jetë martuar aty nga pjesa e dytë e viteve 70. Për të shoqen dimë vetëm se ishte vajza e një berberi, — shkodran? — në Janinë, njeri i varfër. Një i afërm i poetit, që e ka njohur më 1897, na mësoi se dhe ajo ishte shëndetpakë, — «afife», — se duhej të qe atëherë mbi 40 vjeç dhe se nuk rroi më shumë se dy-tre vjet pas të shoqit. Pra gruaja, e quainë Hexhe (Hatixhe), së cilës nuk i dimë emrin e familjes, duhej të kishte lindur rreth mesit të viteve 50, duke qenë kështu disa vjet më e vogël se i shoqi.

Patën dy vajza, nga të cilat njëra nuk jetoi. Kjo,

e quajtur Nerqeze, ka vdekur më 1881, sipas një vjershe të datuar e me titull «Mbi kufomën e bijës së vetme», që Naimi botoi në «Tehajlylat». Dhimbja ka qenë e madhe.

Vajza e dytë, Nevrezi, u ka lindur në Stamboll.

Në përmbledhjen persishte gjejmë edhe një vjershë të vitit 1873, «Në varrin e motrës», më e vjetra e librit; një tjetër, prapë të datuar, «Mbi vdekjen e vëllait» (është Tahsini, 1877), dhe një të padatuar, «Në varrin e motrave dhe të vëllezërve».

Naimi është tani një poet që fut shumë nga jeta e vet e dhëmshur intime në vargjet që shkruan. Këtë do ta bëjë rrallë më vonë.

Kemi dhe një vjershë, «Motra e përkëdhelur». Kjo mund të ketë qenë Asija, vajza e Sherifit, që e rriti Abdylit e pastaj Naimi. Për të flitet shpesh në letrat që kemi përmendur, ku ajo paraqitet si një gëzim i veçantë i shtëpisë, e një natyre që të bënte ta doje domosdo. Vjet më vonë, atë e mori për grua Murad Toptani. Muradit, Vëllezërit Frashëri do t'i merrnin të motrën për më të voglin e tyre, Mehmetin.

Vajzën e Naimit, Nevrezin, e mori më pas publicisti i njohur Shahin Kolonja.

Ashtu u mbyllën vitet 70 për Naimin dhe do të çelëshin vitet 80, — duke mos harruar brengat e tij të vijueshme familjare, po duke pasur parasysh këtu, në radhë të parë, se në zjarrin e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe pranë Abdylit u shfaq poeti i madh kombëtar. Ai tani e tutje do të jepej me mish e me shpirt, i tëri, pas zgjimit e forcimit të lëvizjes kombëtare, — për gjuhën, letërsinë, shkollën e kulturën shqipe, për organizimin e lëvizjes së çlirimit, punë që dimë ta ketë nisur në Sarandë, Frashër e Janinë, në fund të viteve 70.

Vitet e mëdha: vitet 80 (I).

Naimi u shpërngul në Stamboll si njeri i dyshimtë për veprimtarinë e tij në lëvizjen kombëtare shqiptare, pas masave që u morën në jug dhe Janinë e Çamëri. Një dënim si ai ose ndonjë më të rëndë, pamë se e kishte kërkuar vetë komandanti i trupave represive osmane në Shqipëri, Dervish Pasha.

Ardhja e Naimit në Stamboll ishte një e keqe, e cila pati edhe të mirën e saj: vëllezërit i bashkoi, siç synonin, në kryeqytet, ndonëse në rrethana të vështira për ta.

Nuk jemi shumë kohë pas arrestimit të Abdylit, sidoqoftë disa muaj kanë kaluar. Masa nuk u mor menjëherë për Naimin. Me sa kuptohet, Porta nuk pëlqeu që t'i acaronte gjithë Vëllezërit Frashëri, në mos u mendua për Naimin, se nuk ishte «kaq i rrezikshëm» ky poet. Për Samiun, nuk dimë të jetë marrë ndonjë masë e veçantë. Ai disa vjet më parë kishte bërë një si gjysmë internimi në ishullin Rodi (1877). Me dënimin e Abdylit, u shpresua ndofta se të vëllezërit «do

të venë mend», tani që osmanëve u dukej se e kishin situatën në dorë, pasi thyen forcat e Lidhjes dhe pas një fushate barbare në Shqipëri.

Në kryeqytet, edhe këtë herë, Naimi gjeti punë në zyrat e shtypit, pranë Ministrisë së Arsimit, po një punë pak të ndryshme. Era «liberale» e shpalljes së kushtetutës, nisi të fashitej. Sapo ishte krijuar në Stamboll një sektor i censurës dhe aty lypsej një këshilltar për veprat greqishte, që, si për çdo tjetër gjuhë, duhej të kërkonin lejen e detyrueshme për botim. Samiu kishte krijuar tanimë disa miqësi në shkallët e larta të shtetit. Ai iu drejtua vetë ministrit të atëherëshëm të arsimit, që e afronte, siç tregon një njeri i familjes, dhe i rekomandon poetin, të vëllanë, i cili greqishten e njihte mirë, po njihte edhe mjaft gjuhë të tjera. Osmanët e gjetën të arsyeshme që ta largojnë me një mënyrë të tillë të vëllanë e dyshimtë të Abdyl Frashërit nga Shqipëria, të mos marrin kundër tij një masë të fortë. Në Stamboll mund ta kishin në mbikqyrje dhe më mirë se në Janinë, bashkë me të vëllezërit e tjerë, kurse në censurë, për greqishten, mund të mos kenë dashur të kenë një helen.

Nuk dimë se në ç'muaj u shpërngul Naimi për Stamboll. Dokumente të firmuara prej tij si censor njihen vetëm nja dy. I pari është i 14 gushtit 1882, kur ai ka nënshkruar lejen për botimin e «Gramatikës» së Kristoforidhit.

Na pëlqen që ta ketë firmuar ai këtë leje. Është koha kur Vëllezërit Frashëri janë në marrëdhënie të mira me gjuhëtarin. Shoqëria e Shkronjave kishte vendosur që më përpara, në verë të po atij viti, që t'i bontonte «Fjalorin», me anë të degës së saj të Bukureshtit, gjë që s'u bë dhe që, më pas, shkaktoi një prishje të padëshirueshme të Kristoforidhit me ta. Samiu kishte rënë në kontakt me përfaqësuesin e Shoqërisë së Biblës në Stamboll, Aleksandër Thomsonin, për botime shqipe, — kuptohet, për tekste mësimi të gjuhës në radhë të parë, — dhe kjo duhet të jetë bërë me ndërmjetësinë e Kristoforidhit. Përgjigjja ishte negative.

Edhe Mitkoja më parë kishte shpresuar kot që ajo shoqëri ta ndihmonte për botimin e «Bletës». Thomsoni, në fakt, ishte dashamirës i përpjekjes shqiptare për gjuhën dhe me shpenzimet e veta e botoi «Gramatikën» e Kristoforidhit. Po qendra e tij në Londër ishte kundër.

Që mundi të botohej «Gramatika» e shqipes, kjo tregon se edhe Porta nisi të bënte ndonjë lëshim ndaj shqiptarëve aq të zemëruar kundër saj. Po dimë edhe se kishte qenë anuluar leja e nxjerrë nga Vretoja, sigurisht me vendimin e Shoqërisë së Shkronjave, për botimin e një organi kulturor shqip në Stamboll. Revista do të mund të dilte pas dy vjetësh dhe leja u dha me ndërmjetësinë e Naimit. Veçse tani (1884), ishte marrë një vendim amnistie kundër të përndjekurve shqiptarë të kohës së Lidhjes.

Naimi nuk gjeti në Stamboll atë situatën e viteve 1878-80, kur shqiptarët mundën të vepronin aq gjallërisht, me Komitetin e tyre Politik dhe me Shoqërinë e Shkronjave, me një mjet shtypi që Samiu kishte në dorë, gazetën e përditshme «l'ërxhuman-i shark», — «Interpreti i Lindjes». Naimi nuk gjeti atje as atmosferën e një dhjetëvjetëshi më parë, atë të kohës së «liberalit» Ali Pasha, të viteve 70, e të paraardhësit të tij Reshid. Vërtet mbas Tanzimatit një erë «liberalizmi» kishte fryrë nëpër Bosfor e Gallatë. Xhonturqit e kishin krijuar organizatën e tyre që në mes të viteve 60 dhe kjo lëvizje pati në krye disa nga iluministët osmanë më të shquar të kohës, si shkrimtarët Shinasia e Namik Kemal.

Shinasia kishte admiruar në Paris Revolucionin e vitit 1848, bashkë me shqiptarin Sermedin Said Top-tanin, të atin e patriotit Murad. Ai i kishte kushtuar një himn të bujshëm dhe tërë shpresa të reja sadrazemit tanzimatit Reshid. Namik Kemali, kishte shkruar një himn për lirinë, po, si dhe xhonturqit e tjerë, e kuptonte këtë liri si një liberalizim të gjendjes shtetërore dhe shoqërore në Turqi, me krijimin e shtetit kushtetues, — gjithmonë me sulltanin në krye, — dhe, nga ana tjetër, ruajtjen e perandorisë në tërësinë e saj,

edhe pse deshi «të drejta të njëjta për të gjithë shtetasit», «osmanët», siç i quante ai të gjithë, të çdo kombësie të qenë. Protagonisti i dramës së tij të parë (më 1873, dy vjet përpara «Besës» së Samiut) ishte një shqiptar, por që luftoi në Silistra kundër rusëve si një «fidai osman» i bindur. Ideali i Namikut ishte ngritja lart e traditave osmane dhe krijimi i një letërsie dhe kulture të re, në shembullin e atyre borgjeze të Perëndimit.

Dhe ja që sulltani e dha kushtetutën. Ajo ishte një dinakëri, që s'i kushtoi gjë të madhe. Parlamentarizmi hyri në jetën e perandorisë. Kjo ngjau një vit përpara se ushtritë cariste të arrinin në portat e Stambollit. Kur u mbledh Kuvendi i Berlinit, në qershor 1878, domosdo që «e këshilluan» sulltanin «të mbante fjalën» për liberalizimin e gjendjes. Po në Stamboll më shumë mbylleshin se çelëshin gazeta, burgjet më nuk i nxinin të arrestuarit, në internim të degdisnin për hiçmosgjë. Kishte nisur ai që është quajtur regjimi i «zullumit», që Turqinë do ta çonte në shkallën e fundit fare të kalbëzimit. Sulltan Hamidi do të bënte emrin e një Neroni, që veçse nuk i vuri zjarrin Stambollit, për të kënaqur histerinë e tij prej kriminelit. Çajupi e ka quajtur bishë «me fytyrë njeriu». Grabitja, ryshfeti, spiunimi, tortura, shtypja kombëtare, çdo mynxyrë, — Çajupi ka folur edhe për gjenocidin kundër armenëve, që sulltan Hamidi urdhëroi në fund të shekullit, — varfëria e madhe lëndore dhe shpirtërore, zvetënimi që mori sokakun fare, ja cila ishte jeta në Stamboll në vitin 1882, kur atje u vendos Naim Frashëri.

Stambolli ishte një qytet kozmopolit tipik. Atje «rrëmuja e rrëmeti» mund t'ia kalonin çdo përfytyrimi. S'është për t'u çuditur se aty, ndonëse u bashkua me të vëllezërit, gjeti një punë dhe nisi të ketë një mirëqenie sado të vogël materiale, u afrua me njerëz që ia vlen-te shumë, sidomos me plot patriotë shqiptarë, — Kristoforidhi, Vreto, Koto Hoxhi, Pashko Vasa, Ismail Qemali, Zija Prishtina, Hoxha Tahsini, dr. Ibrahim Temo, ndër të tjerë, — u njoh dhe me turq përparimtarë, — si të

dy miqtë e Samiut, me të cilët ky bashkëpunoi, Namik Kemali dhe Ebuzija Teufiku, — apo me përfaqësues të shquar të kombësive të ndryshme, — s'është për t'u çuditur që një ndër krijimet e para më të çmuara të Naimit në atë Stamboll të qe «Bagëti e bujqësia» (1886). Kjo poemë, temën e madhe të atdheut e trajtoi me ndjenjën e zhuritjes për vendlindjen, që ishte një «parajsë», në krahasim me jetën në Stamboll, le të vuante Shqipëria të zestë e ullirit nën zgjedhë e varfëri. «Mendje, merr fushat e malet! Jashtë, jashtë nga qyteti! Nga brenga, nga thashethemet, nga rrëmuja, nga rrëmeti!» ishin vargje të buruara jo vetëm nga malli i madh për atdheun, jo vetëm nga ajo ndjenjë për natyrën e fshatit, që i karakterizoi romantikët dhe që Naimi e pati të zhvilluar shumë, por edhe nga një mundim i përditshëm, që poeti ndiente në shpirt në atë katrahurë të kryeqytetit të sultan Hamid-Khanit, le të kishte krijuar aty dhe plot miqësi të çmueshme. Stambolli osman i linte pas edhe kohët më të errëta të Bizantit.

Idealet e bukura të Shinasiut e Namikut kishin dalë të zhgënjyera, ato po zhgënjeheshin përditë e më keq. Në vitet 80 kishte ende përpjekje përparimtare politike, por idealet e borgjezisë liberale turke, — ato të mirat, — po e pësonin shpejt. Do të vinte fundi i viteve 80 me dëshpërimin, që ato vjet i pllakoste çdo çast e më rëndë një shumicë intelektualësh osmanë. Ata që përpara kishin pasur admirim për iluminizmin dhe revolucionin francez e për Volterin apo Hygonë, tani ktheheshin nga Bodleri dhe simbolizmi, në mos nga një lloj indiferentizmi apo asnjansie politike, që, në fushën e letërsisë, i bënte të admirojnë parnasionët.¹ Ata do të mblidheshin së fundi rreth revistës së Teufik Fikretit, «Servet-i funun», — «Thesari i shkencës» (1891), ku gjenin ende jehonë idetë iluministe të viteve 60-70 të inteligjencies turke, ku vazhdonte sentimentalizmi pasromantik, po ku tingëllonte më fort pesimizmi dhe ku flitej për «artpur».

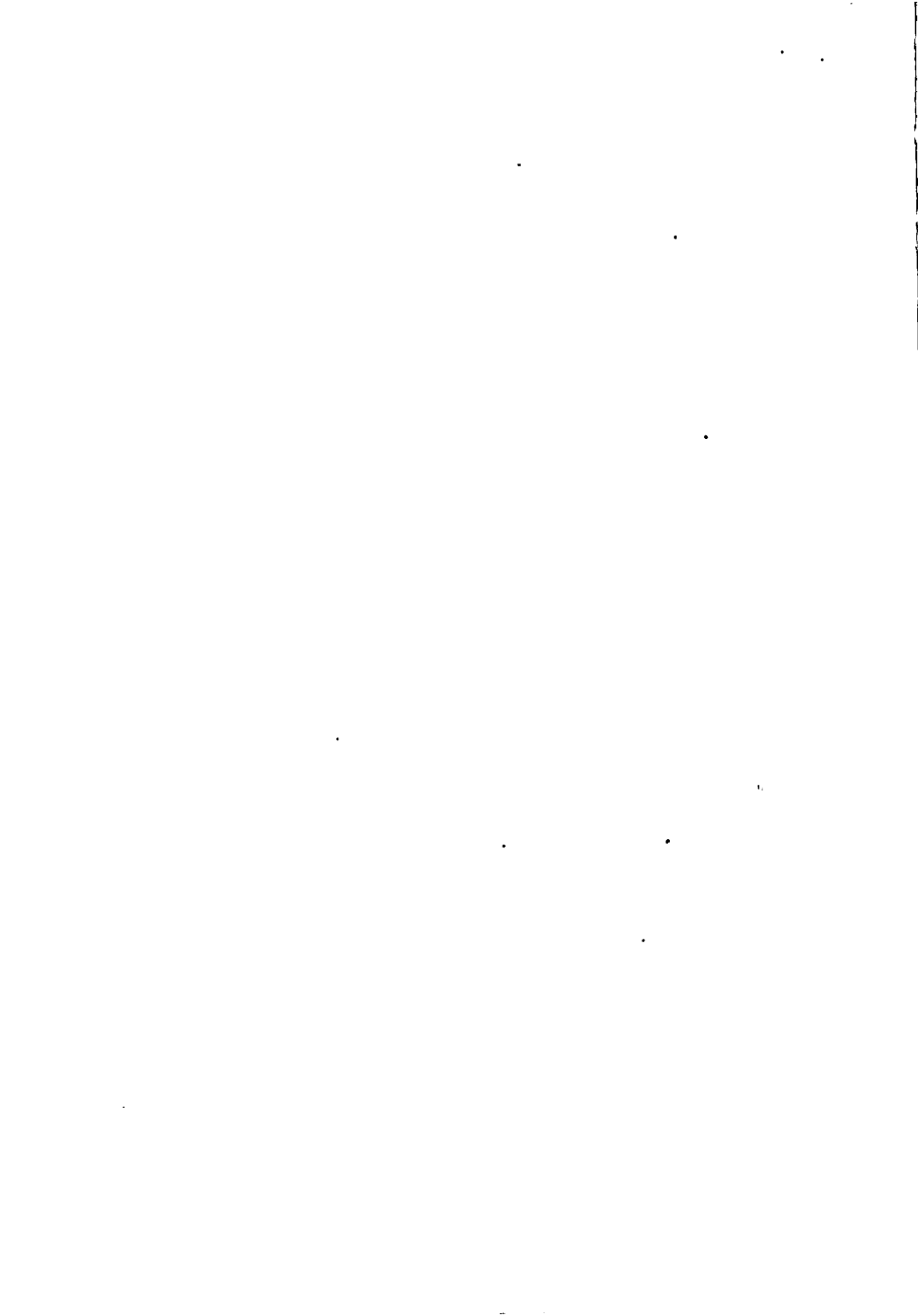
1 Parnasianë, — përfaqësues të një rryme poetike me tendenca formaliste në shek. XIX në Francë.

Abdul Frasheri

Naim Frasheri

Sami Frasheri

Firmat e Vëllezërve Frashëri

Shkrimtarët që e nxirrnin revistën, filluan të bëhen, tani pas akshami, edhe një herë ashikë arabizmash e persizmash, në një kohë kur ato i luftonte dhe kërkonte të shkruhej turqishtja popullore, Sami Frashëri.

Fjalët kushtetutë, liri, patriotizëm, tirani, por edhe hero, dhe të tjera si këto, që mbushnin shkrimet e tyre më parë, tanimë turqit përparimtarë nuk mund jo më t'i shkruanin, por as t'i shqiptonin, se kishin edhe muret veshë. Librat e Volterit, të Rusoit, Shilerit, Bajronit, Tolstoit me shokë, nisën të ndalohen. Nuk vihej më në skenë «Hamleti» apo «Tregtari i Venedikut». Si të mund të botonte Samiu një «Besë» të dytë? Prapë ai botoi një «Fjalor enciklopedik», që ishte një akt trimërie. Po, paskëtaj, më s'e lanë të dilte nga shtëpia, ku ishte në arrest. Vepra ishte veçanërisht e mbushur me artikuj të një vlere dhe guximi të veçantë për shqiptarët dhe Shqipërinë, për filozofinë përparimtare, për shkencat shoqërore.

Turqit, si popull, zhvilloheshin edhe më pak se popujt e tjerë të Ballkanit. Namik Kemali, që pati kënduar: «*liri, ç'është ajo magjia jote, që ne, të revoltuarit, na bën rob të tu?*» — do t'i çonte dhjetë vjetët e fundit të jetës syrgjyn, le ta kishin graduar e bërë guvernator poetin, në ishujt e Rodit e të Kios, ku do të vdiste tuberkuloz pa mbushur 50 vjetët. Xhelati sulltan kishte gjithë mënyrat e vrasjes. Samiu ka vdekur për shkak se nuk e kuroi dot reumatizmin që e mbërtheu. Naimi mund të thoshte jo vetëm «të keqen e Frashërit!», por edhe «të keqen e Sarandës!», ku punonte e luante tavllë në një zyrë birucë, ku kishte a s'kishte gjithsej 50 shtëpi.

Po në bibliotekën e pasur të të vëllait, le t'i kishte lexuar edhe më parë ndofta, në origjinal apo turqisht, Naimi do të gjente «Aventurat e Telemakut» të Fënelonit, «Robinsonin Kryzo» të De Fosë, «Burgjet e mia» të Pelikos, «Të mjerët» e Hygosë, «Vajzën fatkeqe» të Namikut (roman, ku një e re e bukur merrte për burrë një pasha plak, që të shpëtonte prindët nga mjerimi), dramën «Tiraní dhe tiraní» të të vëllait, botuar më 1877

dhe që e shpuri edhe atë për pak kohë «me punë» në Rodi, vend syrgjivnesh. Samiu vazhdonte ta botonte atë serinë e tij të «Bibliotekës së xhepit», me broshura mbi shkencat, sidomos shoqërore. — mbi qytetërimin, gruan, giuhët eti. — dhe ku, më 1881, pa ardhur ende në Stamboll. Naimi vetë kishte nxjerrë turqisht librin mbi «Shpikjet e zbulimet», që na zbulon ne shumë nga njohtet dhe bindjet e tij përparimtare, filozofike dhe shkencore, të asaj kohe dhe të mëvonshme, na tregon shaktësimet e mëdha të mendimtarit e të poetit, i cili po linte «ëndërrimet» persiane.

Dëshpërimin që nisi të mbretëronte buzë Bosforit. Naimi i ishte përgjigjur nga Shqipëria e luftës për liri me shpresë e me ngazëllim. Pesimizmi që do të pushonte kaq e kaq të zhgënjyer borgjezë të rinj osmanë, ai i kishte kundërvënë optimizmin e militantit për shpëtimin e një kombi. Mefshhtësisë dhe tërheqies në «kullën» e vet, që ngjiste ndër shumë intelektualë osmanë, ai i bënte karshi me guximin e njeriut që e kuptonte jetën intelektuale si jetë teorike.

Naimi shpallte në librin e përmendur: «Ati i qytetërimit është liria», dhe pohonte «plot besim», «se e ardhmja do të bëhet shkallë-shkallë shumë më e ndritur». Këto nuk i pohonte vetëm me guximin që kërkonte casti, kur Shqipëria ishte kallur në flakë e tëra, kur të vëllanë e kishte në zinxhira, kur kishte pas këpuce në Janinë afijet e sulltanit të quajtur «kushtetues», po dhe me një vështrim realist e dialektik të gjërave: «Ne nuk presim. — shkruante Naimi. — as si filozofi i lashtë, Platoni, as si të rinjtë, si bie fjala Kondorseja, që njeriu të këmbëhet në enjiell ose të arrihet një botë e beqatisë dhe e lumtërisë së përfuturuar jashtë arsyes. Po (...) përparimin e njerëzisë e shohim me të njëjtin shikim që shohim rrotullimin e botës». Dhe shpallte lart: «Qytetërimi i tanishëm (...) nuk është mbarimi i qëllimit»: duhet «siquruar e ardhmja»!

Me këtë përgatitje vërtet të celnikosur shpirtërore dhe mendore shkeli poeti në Stamboll më 1882, i nisur nga Shqipëria që sapo kaloi nëpër një përpjekje të

madhe heroizmi e vetëmohimi patriotik. Ashtu e pa Naimin Stambolli, ku jeta dukej vërtet se kishte nisur të normalizohej, pas tërë atyre telasheve që pati perandoria në vitet 76-78, po ky normalizim ishte një ngarendje drejt greminës. Mendimi dhe letërsia turke e kohës këtë po e pasqyronte përditë e më shumë me humbje shprese, më tepër se me besim në të ardhmen, sapo intelektualët e rinj turq i mbante në masë ende ideja «të ruajmë perandorinë», e cila nisi t'u ronitet sy më sy, dhe jo të luftojnë për të çliruar popullin turk vetë, përkrah bashkëvuajtësve të tij të kombësive të robëruara, që luftonin për çlirimin kombëtar. Atyre u dukej se «po vinte kijameti» që po prishej perandoria; — shqiptarët këtë «kijamet» e prisnin me padurim dhe e përgatisnin, po duke vepruar me zell të ri e të rritur për zgjimin e ndërgjegjes kombëtare të popullit të tyre, dhe për organizimin e tyre, që i pashmangshmi «kijamet» të mos shkaktonte, në asnjë farë mënyre, edhe gremisjen e Shqipërisë «nën gërmadhat e Turqisë», siç ka për të shkruar Samiu.

Më 1881, Naimi shkruante jo vetëm se «*ati i qytetërimin është liria*», po edhe se «*ati i lirisë (është) arsimit*». Ishte parulla e madhe shqiptare e ditës: o burra! ta zgjerojmë e ta rritim sa më shumë aksionin tonë kulturor, që ta përgatisim më mirë e ta bëjmë të sigurtë aksionin tonë përfundimtar politik, i cili s'ka për të mënuar, — çlirimin!

Naimi kishte ardhur në strofkën e ujkut. Se çfarë kujdesi e maturie iu desh tani atij e Samiut, si dhe patriotëve shqiptarë në përgjithësi, për të vepruar në Stamboll, kjo kuptohet prej vetiut. Dhe nuk ishte vetëm armiku i madh osman që duhej përballuar. Patrikana e Fanarit dhe njerëzit e megaliidesë atje tërboheshin kundër lëvizjes kombëtare shqiptare. Shtypi i tyre në Stamboll nuk ishte i paktë dhe lufta me të kishte qenë e ashpër në vitet e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Le të përmendim vetëm «Apologjinë» e Jani Vretos për të mbrojtur Abdyl Frashërin kundër atij shtypi (1879) dhe jo më shumë. Naimi ishte vërtet censor për botimet e

fçinjëve dhe shovinistët duhej t'i druheshin ose të përpiqeshin ta merrnin me të mirë, por ata mbeteshin përherë ata që kishin qenë. Lufta me propagandën anti-shqiptare të megaliidesë dhe me intrigat më të pabesueshme të këtij shovinizmi qëndronte vazhdimisht në rend të ditës.

Tërheq vëmendjen një gazetë shoviniste greke e Bukureshtit e quajtur «Iris», që përpiqej t'i mashtronte me truket e saj shqiptarët e ku, gjatë viteve të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit e më pas, një patriot përmetar, Nikolla Çako, mundi të botonte vjersha shqip të frymëzimit kombëtar. Aty do të shohim edhe Naimin vetë, në dhjetor 1884, të botojë një nga vjershat e para të tij që pa dritën e shtypit, vjershën e njohur gjer dje vetëm nga botimi i vitit 1897 te revista «Albania» e Brukselit (që në fakt kishte qenë një ribotim), nën titullin «Pellazgët, — Shqiptarët», dhe që niste me vargjet:

*Ishte një ditë,
që pellasgjitë
posi një dritë
mbuluan dhenë... —*

dhe që vazhdonte me pohimet se ishin ata pellazgë që «bënë elinët», se një tjetër «farë» e tyre «bëri llatinët», po pellazgët janë «prindërtë tanë». Dhe pikërisht vjersha kishte qenë botuar te «Irisi» me titullin «Nga doli shqiptari», kurse poeti firmoste me pseudonimin që i njohim vetëm këtë herë: «Biri i Shqipërisë».

Vjersha e tij, në një gazetë të tyre, kërkon t'u kujtojë megaliidenjve, së pari se Shqipëria është prej gjaku të stërlashtë pellasgjik, dhe së dyti, se edhe origjinat e lashta duhet të na nxitin të kuptohemi si të barabartë për çështjen e përbashkët të çlirimit kombëtar. Ne jemi popujt e Ballkanit që qëndruam që nga lash-tësia, ruajtëm gjuhën etj. Dhe ai kujton Dodonën mbi Tomor, Aleksandrin e Maqedonisë, Pirron e Epirit, që

janë mburrje për shqiptarët, për të përmendur së fundi
se shqiptarët ishin ata që,

*me Skënderbenë,
turqve sa qenë
u dhanë dhenë, —*

ata që dhe «ngjallnë Greqinë», tani së voni (Boçarët,
Miaulët e Bubulinat me shokë).

I bëhej nga gazeta një lëshim censorit, që mund të
rrezikonte në Stamboll botimet greke, apo ishte një dina-
këri më shumë për t'i mashtruar shqiptarët? Fakti është
se Naimi, që në këtë botim të guximshëm, sado në
shtypin e mërgimit dhe me pseudonim, diti se si të
punonte, që vepra e tij të çante rrugë e të përhapej.
«Irisin» e lexonin të mërguarit shqiptarë në Rumani. Tek
ata synonte së pari poeti.

Sidoqoftë, në gojën e ujkut, në Stamboll, ishte i
vështirë veprimi. Po Naimi kishte përvojën e të vëllait,
Samiut, i cili, gjer atëherë, sado me rreziqe, e kishte
hedhur hendekun. Ai, prej natyre, ishte edhe tipi i
njeriut të tërhequr nga veprimtaria e dukshme e përdit-
shme, tipi i njeriut që nuk binte, si të thuash, në sy.
Një i kushëriri, që e ka njohur në vitet e tij të fundit,
na ka treguar se Naimi bënte një jetë më të veçuar nga
Samiu. Jo se tek ai nuk hynin e dilnin njerëz, po shumë
më pak se te i vëllai. Këtë, dëshmuesi nuk e shpjegonte
me sëmudjen që po i rëndohej atëherë shkrimtarit, por
edhe me natyrën e tij. Po, siç thotë populli, «fjala bren
gurin». Naimi këtë e kishte kuptuar mirë në ata vjet
epikë që kishin kapërcyer. Nga shtëpiza e tij e Këzëll
Toprakut, në anën aziatike të Bosforit, ku poeti do të
kalonte pjesën më të madhe të jetës në Stamboll, kundër
pushtetit osman nisën të hidhen «gjyle me zinxhirë», si
nga një grykë topi që nuk pushoi së godituri 18 vjet.
Ishin librat e tij.

Një djalë elbasanas, më 1895, vajti në Stamboll për
të ndjekur mësimet e larta të mjekësisë, i rekomanduar
nga Mahmud pashë Biçaku, që pati drejtuar degën e
Lidhjes shqiptare në Elbasan, i ati i Aqif pashës, krye-

tarit të ardhshëm të Kuvendit të Lushnjës. Kërkonte një bursë dhe iu drejtua për ndihmë patriotit elbasanas, kryepeshkopit të Durrësit, Visar Theoharit, i njohur si Visar Plaku. Plaku ishte mik me Naimin dhe e mori me vete atë djalë që të këshillohej me poetin. Këshilla ishte kjo: «*Këtu, more bir, ti duhet të mësosh turçen, arabishten, persishten, dhe kështu, pas 15 vjetësh, të nisësh e të mësosh në një shkollë të lartë.*» Djali shpëtoi, — vajti e i bëri studimet gjetiu. Pra, shtëpia e Naimit, që frekuentohej më pak se ajo e më të hedhurit Sami, dukej nga jashtë e qetë, por ajo ziente përbrenda.

Pikërisht në ato vjet, prej aty doli Çajupi i magjepsur prej poetit të madh e, sigurisht, me vendimin që të shkruante shqip, — ai kishte nisur të shkruante, po frëngjisht, — me vendimin që të bëhej shpejt një poet i denjë i vazhdimësisë së Naimit. Aty jo vetëm shkruheshin veprat e shquara të dy dhjetëvjeçarëve të fundit të shek. XIX për letërsinë tonë kombëtare, vepra që bënë epokë në këtë letërsi, po shqiptarët gjenin frymëzime të reja për veprimet e tyre të mëtejshme patriotike, si ka shkruar një bashkëkohës: «*I varfër vinja tek Naimi, i pasur shkonja; pa shpresa vinja, kur shkonja, ndjenja vetëhenë të gjallë e me shpirt; fjalët që na thoshte, na shëronin zemrën.*»

E përmendëm këtu ndonjë kujtim që na ka arritur prej viteve të fundit të jetës së rilindësit të madh, për të theksuar se të tillë e njohën shqiptarët, që kur ai shkeli në Stamboll, — që kush e afronte, merrte prej tij zjarr, dhe se ata që e afronin kanë qenë të shumtë, të rinj apo të moshuar.

Është vënë re drejt, se rigjallërimi i vërtetë i intelektualëve shqiptarë patriotë në Stamboll takon me vendosjen aty të Naim Frashërit. Ai kishte dërguar me kohë nga atdheu poemën «Shqipëria», që i ndezi shqiptarët, duke bërë, më 1880, që të mërguarit tanë të Bukureshtit edhe më me nxit ta formojnë degën e tyre të Shoqërisë së Shkronjave. Fjala e tij kishte nisur të bëhej mobilizuese që në Shqipëri. Shqiptarët panë se u kishte lindur një poet. E megjithatë, vlerat artistike të vjer-

shës ishin ende modeste. Po vargjet e tij ishin një sfidë për armiqtë e çështjes shqiptare, dhe më shumë se vjersha tjetër që përmendëm më lart e që është e disa viteve më pas. Poema niste me thirrjen që i bëhej krenarisë kombëtare kështu, inatçe, si të thuash:

*Bota, që kur është zënë,
Shqipëria gjall' ka qenë!
Pellazg' u thoshin më parë,
më së fundi shqipëtarë...
Mos durofsh, i madhi zot,
të jetë në zgjedhë sot!*

S'ishte vetëm një paraqitje e historisë së një populli të lashtë mbi të tjerët, në mënyrën e kohës, me patosin romantik të saj, por ishte një kushttrim i vërtetë për të fituar lirinë. Ja se si ishte paraqitur shkrimtari në Stamboll, kur erdhi aty.

Më 1884, Naimi mundi të nxirrte lejen e një reviste shqipe që do të botohej në kryeqytet. Kjo qe «Drita», që e nxori numrin e saj të parë atë 12 gusht. Në numrin e tretë, ajo do të këmbente emër, do të quhej «Dituria». Ç'kishte ngjarë? Drejtori, Petro Poga, ishte frikur. Fjala ka ardhur sikur ai nuk shkoj me Vreton, po me Vreton nuk ka shkuar se u frik. Naimit iu desh të nxirrte një leje mbi emrin e një drejtori tjetër: kështu e shpjegojmë këmbimin e titullit.

Drejtori i ri ishte Pandeli Sotiri, i cili vinte nga mërgimi i Rumanisë. Ai, pas tre vjetësh, do të bëhej drejtori i parë i së parës shkollë shqipe, që do të hapej në Korçë. Këto guxime i pagoi me jetë: Pandeliu është një nga dëshmorët e arsimit shqiptar e të shqipes. Shovinistët grekë të Stambollit futën vetë të shoqen e tij që ta zhdukte dhe kjo e bëri të rrëzohej nga ballkoni i drunjë të shtëpisë së vjetër ku ata banonin atje. Është një temë nga më tragiiket për letërsinë që frymëzohet nga e kaluara patriotike shqiptare.

Revista doli një herë në muaj dhe vetëm 12 herë. Në krye të motit u mbyll. Është nxituar, sigurisht, nipi Lumo kur shkruan se ajo nuk pati jetën të gjatë «nga

shkaku i mefshtësisë së shqiptarëve, sesa nga shtrëngimi i qeverisë». Ato qenë vite kur shqiptarët nuk u kur-syen, siç do ta shohim më poshtë, gjer të mblidhnin të holla e të themelonin një shtypshkronjë shqipe në Bukuresht, e jo të mos mbanin dot një revistë mujore. Po revista, ndonëse ishte një organ kulturor e çelte numrin e saj të parë me «Fjalët e qiririt» dhe vazhdonte me «Shkëndijën e diellit ndaj manushaqes», që s'ishin vetëm përbetime të zjarra për atdheun shqiptar, por edhe të mbushura me vargjet më ngashëryese që mund të dilnin nga zemrat shqiptare për gjendjen e atdheut, e që i ngrinin peshë bashkatdhetarët për veprimet patriotike të tyre, kulturore dhe jokulturore. Në Bukuresht po themelonin shtypshkronjë, po në Kosovë pushka e Lidhjes kërciste përsëri më 1885, ndërsa Shqipëria e tërë ishte si një kazan gati për të valuar.

Revista e Stambollit doli me shkrimet e Naimit, të Samiut, Vretos, Pandeli Sotirit vetë e të ndonjë tjetri. Pandeliu nisi të përkthente «Aventurat e Telemakut». Vretoja botonte mësimet të moralit, «Mirëvetinë» e tij. Samiu u mësonte shqiptarëve, ndër të tjera, gjeografinë, — «Dheshkronjën». Ai u tregonte aty konkretisht, si dhe P. Vasa etj., se cilat ishin tokat e tyre në të katër vilajetet, ku i kishte ndarë, — për t'i përçarë, osmanllia. Cilat ishin qytetet, — nga Tivari e Prizreni gjer në Prevezë e Artë; cilët lumenjtë, — Drini, Vjosa e më poshtë, Vardari në kufi. Cilët malet, — Sharret, Tomoret. Formulimi ishte marrë nga humanistët tanë të vjetër, Barleti me shokë. Por ai përdorej në mënyrë mjeshtërore për këtë kohë, kur policia e Hamid-Khanit kishte katër palë sy. A mund ta kishte të gjatë jetën revista e patriotëve tanë, që i binin po në atë vend çekanit, — të krijohet Shqipëria autonome me tokat e saj të bashkuara të gjitha?

Këto pak të dhëna mbi revistën e Stambollit tregojnë se patriotët, përmes njohurive shkencore që botonin, por edhe përmes vjershave etj., përgatisnin me ngut terrenin për të hapur shkollat e para shqipe, të cilat nuk duhej t'i hapnin pa tekste mësimore të gat-

shme. Naimi shkruante, p.sh., mbi historinë, — atë të përgjithshmen, ku do të kishte vendin e saj të dukshëm edhe historia e Shqipërisë. Ai përkthente fabula nga La Fonteni, duke i zgjedhur si për moralin e shëndoshë, si për tingullin patriotik që mund të kishin për atë kohë. Ai botonte «Fjalët e t'urtet», që ishin këshilla të shumta për jetën, për edukimin shpirtëror, veçanërisht patriotik, të njeriut. Dhe tërë këto nuk ishin të përshtatshme vetëm për të vegjëlit, që do të uleshin në bangat e shkollave shqipe, por edhe për të mëdhenjtë, që duhej edhe ata të fitonin kulturën elementare. I tërë populli duhej futur në rrugën e të mësuarit, — të shqipes së shkruar dhe të diturisë.

Ja disa nga titujt e shkrimeve diturore të Naimit, që botonte me radhë revista: «Njeritregonjë» (antropologji), «Qiellshkronjë» (astronomi), «Fiziqi», «Dituritë» (në vjershë), «Histori e përgjithshme», e cila mbeti pa u mbaruar, se revista u mbyll. Kurse nga fabulat, «Ujku dhe qengji», — Turqia dhe Shqipëria, me fjalë të tjera; «Dhelpra dhe lejleku», — tregoi vendin mashtruesit; «Gjinkalla dhe miz' e dheut», — puno, që të mos ly-pësh! Dhe midis lirikave, disa nga kryeveprat e Naimit, si ato dy që u përmendën, si «Zemëra», — «Ç'ke moj zemër, që psherëtin,/ duke nxjerrë flak' e rënkon,/ posi moti vetëtin/ dhe hedh rrufe e gjëmon?» Dhe përshtatja e tij e rrallë e «Fyellit», që tingëllonte, atë kohë, edhe me dufin njerëzor që e mbushte poetin, edhe me dufin patriotik. Ishte sikur fliste për veten, kur ai shkruante për «fyellin»:

*I ra qiellit, e ndriti,
i ra zemrës, e përvloi,
i ra verës, e buçiti,
i ra shpirtit e lartoi! —*

Kurse më lart:

*Njerëzit me mua rrinë,
unë qanj edhe rrëfenj,
po dufn' e pshëhtë s'ma dinë,
andaj kurrë përdëllim s'gjenj!*

Sikundër shihet, vjershat nuk ishin, në ndonjë varg e strofë, ashtu siç kemi për t'i njohur të përpunuara më 1890 te «Lulet e verës». Por ai «*duf i pshehtë*» ishte dhimbja e poetit, që donte ta kuptonin sa më shumë njerëz, sa më shumë; kurse ende dhe ende duhej zgjuar e lartësuar ndërgjegjja kombëtare. Dhe shqiptarët mund të thoshin jo vetëm se u kishte lindur një poet, po një poet i madh. Ja përse u mbyll revista e Stambollit, — jo nga «mefshtësia e shqiptarëve», po nga përgjimi i qeverisë.

Ky poet, si kishte mundur të kërcejë me një hop nga vargjet, që le t'i quajmë «mëngjarashe» të poemës «Shqipëria», te vargjet e «Fjalëve të qiririt» e të »Fyellit«, vetëm për katër-pesë vjet? Premtimin mund ta kishim ndier që te «*Ëndërrimet*», por ato ishin persishtë dhe në këtë «gjuhë të poezisë» Naimi nuk e pati lehtë të derdhte talent sa kishte, sepse ishte një gjuhë e huaj, që, sado ta admironte, ai s'mund ta ndiente si gjuhë mëmë. Shembull klasik është kapërcimi i poetit të madh Petrarka prej latinishtes tek italishtja. Po kryesorja që se poeti ynë kishte kapërcyer në tematikën patriotike dhe revolucionare, që do t'i jepte hovet shpirtërore, i mbushur siç ishte ai me buçimën e viteve 1878-81, me dhëmbka të mëdha për kombin, me urrejtje të papërmbajtur për pushtuesit.

Sigurisht, Naimi ishte një poet i lindur, por edhe një poet i përgatitur, që ishte formuar së lexuari Homerin e Firdusiun, Danten e Hygonë e shumë të tjerë. Ai dinte kaq gjuhë, që ishin kaq burime për të shuar etin për poezi dhe dituri, — greqishten e vjetër e të re, latinishten, turqishten, arabishten e persishten, frëngjishten e italishten; duhet të ketë nisur, sadopak, të depërtojë edhe në fjalën gjermane.

Dhe shqiptarët nuk admiruan shpejt vetëm poetin, por edhe mendimtarin humanist, edhe njeriun që e përqafonte shkencën me gjithë arritjet më revolucionare të saj. Në faqet e revistës së Stambollit ai, me guxim të rrallë antidogmatik, do t'i shkruante dhe do t'i thoshte shumë më shkoqur shqip disa të vërteta që kishte

nisur t'i thotë nënë zë turqisht tre vjet më parë, — se «njeriu është pemë e natyrës»; se ai ka lindur «në dherat (epokat gjeologjike, Dh. Sh.) e katërta» të zhvillimit të botës etj. Ishte një e goditur për vdekje që i jepte darvinizmi, — teoria e zhvillimit të qenieve të gjalla, — teologjisë. Në «Ludvig Fojerbah», Engelsi e quante darvinizmin «një nga tre zbulimet e mëdha» të shkencës së kohës, «që e bënë të përparojë me hapa viganë njohjen tonë të proceseve natyrore» (1888). Shkelmin dhe efektin që mund të bënte e ndien gjer në kryeqytetin e «mexhelesë». Po këto pozita të Naimit i gjejmë edhe në veprën turqishte të Samiut, «Njeriu», — «Insan», 1886.

Idetë, kur janë të drejta, kur janë revolucionare, sado t'i futësh në burg, shpërthejnë gjithë muret. Ato «i dëgjojnë edhe shurdhët», ka thënë i urti motit. Po në Stamboll jetonin njerëz me mendje të ndritur, si Vëllezërit tanë Frashëri, p.sh. Atje, njerëz me mendje të tillë, kishin folur me admirim për darvinizmin edhe më parë. Tani po e dëgjonin edhe shqiptarët në gjuhën e tyre dhe kjo ngjiste në kohën kur kalifi tiran, sulltani, përgjonte çdo gjest e çdo fjalë, çdo përpjekje për çlirim e mendjes, ndërsa zgjyra teologjike kishte kapulluar tërë perandorinë dhe Kleri xhahil e fanatik shqiptar ishte i shumtë gjithashtu. Po vrulli që merrte shkenca nëpër botë, shkrimtarin tonë, i cili, fundi i fundit, ishte një besimtar, e rrëmbente me vete dhe e bënte të papërmbajtur.

Kishin përse të entuziazmoheshin shqiptarët për çiltërsinë e mendjes së këtij të dituri të shquar që u kishte lindur dhe për guximin e tij. Domsodo, revista ku ai botonte, nuk kishte për t'i pasur të gjata ditët. Që te faqet e «Drita» — «Diturisë», shqiptarët diktuan shkrimtarin e plotë dhe frymëzuesin e pazakonshëm të idealeve të mëdha e të ideve të ndritura, fill pas viteve të Lidhjes së tyre, që e kishte hedhur Shqipërinë me aq vrull në luftën për çlirim,

Vitet e mëdha: vitet 80 (II)

Viti që do të vinte, ai 1886, kishte për të qenë një vit i shënuar për lëvizjen kombëtare shqiptare dhe për Naim Frashërin vetë. Dega e Bukureshtit nuk i kishte pasur fillimet sa duhej të mbara, ndonëse Vretoja e bëri punën mirë që në krye në Rumani, ku e dërgoi Shoqëria e Stambollit për të organizuar shqiptarët.

Atje, shqiptarët u përçanë. Paireja që kishte në krye pasanikun e madh Anastas Lakçe, nuk shkoi me parenë tjetër, që krijoi i posaardhuri nga Misiri, Nikolla Naçoja. Naçoja ishte zemërak, edhe pse më i afruar me masat e mërgimtarëve të thjeshtë, gjë që ka qenë një meritë e veçantë e tij. Në parantezë, le të shënojmë se, me gjithë admirimin që ka treguar së hershmi për Naimin, — më 1889, ai e niste vitin e gazetës së vet «Shqiptari» me botimin e «Fjalëve të qiririt», — Naçon do ta shohim më pas ta përgojë poetin në letërkëmbimin e tij, ku rrëmbetet dhe jo pak. Po nuk është këtu rasti për ta gjykuar. Fakt është se kundërshtarët e tij u çorien-tuan, duke nisur nga Lakçeja, që ishte i lëkundshëm.

Më 1886, dega e Shoqërisë së Shkronjave në Bukuresht u desh të riorganizohet e të forcohet. Ky riorganizim pati një rezultat të madh mbi të gjitha: realizoi vendimin e dy viteve më parë, krijoi shtypshkronjën, që do të bëhej një bazë kryesore materiale, si për letërsinë tonë të re, ashtu edhe për shkollën shqipe që u vendos të hapet. Mitkoja i shkruante De Radës në dhjetor 1886: «Turqia (...) dha leje shenjërisht¹ ndër shkolla të Shqipërisë të këllitet pahir gëluha shqype dhe turqishte e jo elenishte. Vulosi edhe libratë që u shqyposnë në Bukuresht, të cilat u dërguan në Shqypëri. Klira elene ndër Konstantinopojë po shërben e përpiqet, sa të mos marr' udhë ky urdhër; po atje është' Abdyl Frashëri, i cili ndih fort qëmoti kësaj peme, jan' edhe shumë të tjerë shqyp-tarë të munçimë».

E dhamë këtë citat, për të treguar se si viti 1886 mbaroi me një fitore të shquar për lëvizjen kombëtare shqiptare, por edhe për të shënuar se Abdyli, që kishte përfitur nga amnistia e dy viteve më parë, me të dalë nga burgu ishte hedhur përkrah të vëllezërve në lëvizjen për kulturën shqiptare, që duhej të merrte hov, siç mori. Visar Dodani, i cili ato kohë ishte në lidhje me Samiun dhe Naimin, na mëson se letërkëmbimin e ka nisur më 1884 dhe flet për nxitjen që patriotët e Bukureshtit marrin nga Naimi, që të veprojnë për botimet shqipe, se «në Stamboll as që mund të punohet, as që mund të niset një pun' e tillë, e cila, po q'u nis, duhet mbaruar».

10 libra botoi më 1886 Dega e Bukureshtit. Nga ato, 6 ishin të Naimit, 2 të Samiut, 2 të Vretos. Samiu botonte abetaren dhe gramatikën («shkronjëtores») e tij, Vretoja moralin dhe një aritmetikë, Naimi përmblihte në 4 vëllime shkrimet e tij diturore të revistës së Stambollit, botonte edhe dy poema. Pra, — synimi i parë, shkollat e para shqipe, që do të hapeshin marsin e ardhshëm. Mitkoja pati shpresuar shumë shkolla, — këto genë

1 Ekspresivisht; më poshtë: «pahir» (doemos); «vulosi» (lejoj zyrtarisht); «klira» (kleri); «të munçimë» (të fortë).

vetëm katër a pesë! Por ishin një gjë e madhe, me libra të tillë dhe me mësues si Pandeli Sotiri e Petro Nini Luarasi, që kishin marrë përsipër çdo flijim, edhe të jetës, me të cilën vërtet e paguan detyrën që i vunë vetes. Naimi ishte ndër patriotët që luajtën një rol të veçantë për lejen që u mor për arsimin shqip. Që të celej sa më parë shkolla në Korçë, rol luajti miku i tij Nazuf efendi, një kolonjar nëpunës në Manastir.

Librat e Naimit për shkollat ishin: dy bleje «Këndimesh», «Histori e përgjithëshme», «Vjersha». — «për mësonjëtoret të para». Poemat e tij qenë: «Bagëti e bujqësia», që i kushtojë Lakçes, për ta mbajtur në lëvizjen kombëtare, dhe, greqisht, «Dëshira e vërtetë e shqiptarit». Naimi do të botonte edhe një libër tjetër më 1888, më të trashë se shokët, «Dituritë», — shkencat, kur Samiu nxirrte «Dheshkronjën». Kjo përpjekje për shkollat do të vazhdonte me ribotime, kurse poemat e vitit 1886 Naimit i dhanë emrin e madh si poet i shqiptarëve.

«Bagëti e Bujqësia», që, përmes emrit të Lakçes, s'ka dëshim se kërkonte t'u kushtojë shqiptarëve patriotë të Rumanisë, tani që ata e morën me ngulm rrugën për botimet shqip dhe për çështjen e shkollës shqipe, kërkonte t'u ringjallte në art, atyre dhe gjithë mërgimtarëve, atdheun me tërë bukuritë, duke i kënduar sidomos popullit të thjeshtë shqiptar, bariut, buikut, që ruante fort vetitë e kombit dhe që ishte për noetin, — dhe këtë poeti deshë t'ua bënte të artë Lakçeve, — shpresa e madhe e shpëtimit të Shqipërisë dhe e begatimit të saj. Popullit i duhej drejtuar për të shpëtuar Shqipërinë, — ky ishte një kuptim i thellë i poemës. Për këtë atdhe të lashtë trimërie dhe urtësie, punë me dërsë, shqiptarët duhej të ishin krenarë, le të ishte i varfër e i robëruar, — «*ti Shqipëri më ep nderë, më ep emërin shqipëtar!*», moto nga të mëdhatë e ditës dhe e Rilindjes.

«Dëshira e vërtetë» u drejtojë grekëve në gjuhën e tyre dhe, përmes kësaj gjuhe të kulturës krvesore të Ballkanit prej shekujsh, ballkanasve të tjerë. Ajo i fton-

te fqinjët në luftë të përbashkët kundër sunduesit të përbashkët, u kujtonte edhe një herë peshën e madhe që kishin mbajtur, po dhe që përsëri po mbanin shqiptarët për të luftuar Turqinë e sulltanëve dhe për çlirimin e përbashkët; u kujtonte të drejtat e secilit, që secili duhet t'i respektojë, se, ashtu siç e kanë nisur megali-idenjtë dhe shovinistët që janë në fuqi te fqinjët, shqiptarët nuk kanë për të duruar dhe, «*po të jetë se humbasim ne atdheun e dashur tonin, / qielli le të përmbysset, me të edhe perënditë!* (..). *Se shqipëtari atdhenë s'ia dorëzon askujt e kurrë.*»

Naimi, si censor, ishte në kontakt me shumë grekë në Stamboll, që ia kishin nevojën. Ai i njihte me rrënjë veprimet e tyre armiqësore ndaj çështjes shqiptare. Po kishte sigurisht midis tyre edhe njerëz me ide të hapura dhe që çështjen shqiptare e kuptonin. Kishte të tjerë, të cilëve u duheshin çelur sytë, se veprimtaria antishqiptare ishte në dëm të Greqisë vetë. Më 1895, Naimi do të botojë një përmbledhje lirikash me titullin «Dashuria» («O eros»), të cilën ia kushtonte mikut grek I. Karolidhi, me sa duket njeri i afërm i historianit të njohur, që ka shkruar me admirim për Skënderbeun. Nga vepra e Naimit ndonjë pjesë u botua edhe në shtypin grek të Stambollit e të Athinës, me fjalët më të mira për poetin, i cili, duke u shprehur në gjuhën e stërnipërve të Homerit, bënte një gjest të vërtetë nderimi, u nderte përsëri dorën grekëve për bashkëveprim në ato vite 80-90, pas dështimit të mëparshëm të përpjekjeve shqiptare për afrim.

«Dëshira e vërtetë» lexohej jo vetëm nga grekë, por edhe nga ata shqiptarë të arsimuar në shkollat greke dhe që mësonin se cili duhej të ishte qëndrimi dashamirës, por edhe i prerë, i shqiptarëve ndaj fqinjëve, se si Naimi ishte një atdhetar që shquhej për ndjenjat e tij të mëdha humane të respektit për popujt e tjerë. Ata që midis shqiptarëve pengoheshin nga paragjykimet fetare, shikonin tani edhe një herë açik se si një musliman shqiptar vinte atdhenë mbi fenë, ashtu siç kishin

parë më 1880 se si një «bej» shqiptar mund të ngrihej kundër Turqisë feudale, për lirinë e Shqipërisë.

Ndërsa më 1888, Naimi, me «Dituritë», u paraqitej përsëri shqiptarëve si njeri me ide nga më të guximshmet shkencore për rilindësit tanë, më 1890, me «Lulet e verës» nuk i këndonte vetëm atdheut, por edhe natyrës, jetës së njeriut, dashurisë, shpallte në vjersha botë-kuptimin e tij filozofik. Kjo vepër e plotësonte mirë diapazonin poetik që shqiptarët i njihnin Naimit.

Kristoforidhi ishte atë kohë i vendosur në Elbasan prej disa vjetësh e përmbledhja i ra në duar sapo doli. Një ditë, miku i tij i ngushtë, Loshi i Bardhë, e gjeti me të në duar, tek ishte zhytur në kulltukun e tij të vjetër e tek po qante. Loshi u tremb. Kristoforidhi i zgjati libërthin e i tha në lot: «A, more Losh! Unë qeshë gonxhe, u bëra trëndafil, tani gjethet po më thahen. Këtij, këtij gjethet s'kanë për t'iu tharë kurrë! Këndoje, këndoje, Losh!» dhe e kënduan edhe një herë të dy. Një admirim të tillë ka treguar edhe Pashko Vasa në Liban: ai u vu t'i përkthente vjershat frëngjisht.

Këto dëshmi prej kohëtarëve flasin shumë për admirimin që ngjallte poezia e Naimit.

Naum Veqilharxhi

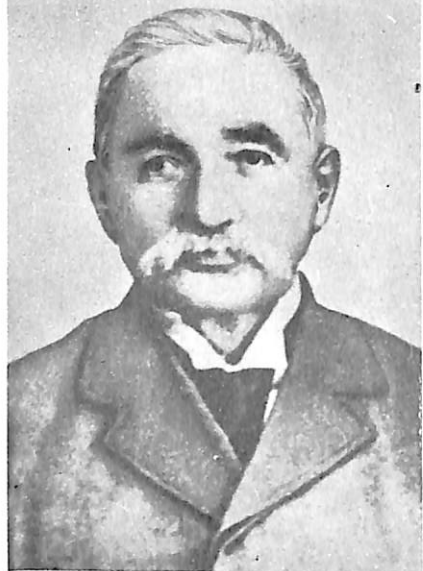
Kostandin Kristoforidhi

Hasan Tahsini

Jani Vreto

Koto Hoxhi

Jeronim De Rada

Çajupi

Josif Bagëri

Vitet e mëdha : vitet 90

Dhjetëvjeçari i dytë dhe i fundit i jetës së Naimit në Stamboll thua se nuk ndryshon nga paraqitja dhe përmbajtja me të parin.

Po ajo jetë nëpunësi, veç që ai, tanimë, e pakta që nga viti 1888, është drejtor i censurës. Një nëpunës pak i përzier me jetën tërë zhurmë zullumi, një zullum që shtohet, si një lumë që tërheq me vete fëlliqësirë shumë dhe zezëron, që duket se s'ka për t'u pastruar e kthjelluar kurrë. Jetë shtëpie, më shumë, ajo e Naimit, midis librave, në një dhomë të katit poshtë të një ndërtese dykatëshe, gjithmonë nga ana lindore e Bosforit, shumë më e qetë se ana perëndimore. Në atë dhomë ai pret përditë patriotë shqiptarë të Stambollit, apo nga atdheu i largët e nga kolonitë e mërgimit; pret intelektualë përparimtarë turq e grekë që e çmojnë; pret studentë shqiptarë, që janë kënaqësia e veçantë e tij: ai gëzon se një rini me dije ka nisur të shtohet për atdhenë. Të gjithë bëhen përherë e më fort merak për shëndetin e tij, që s'po i merr për mbarë, po veç për më keq.

Jetë poeti me pendë në dorë, që ka zakon të krijojë duke bërë ecejake nëpër dhomë, t'i ndërtojë vargjet në mend, t'i murmurisë dhe, kur t'i ketë sajuar, të ulet në një nim a në një kolltuk, që t'i regjistrojë. Tavolinë pune s'përdor.

Është dëshmuar se, pas vitit 1895, Naimi e la pendën: fuqitë iu prenë edhe për të shkruar, ndonëse mendja i mbeti e kthjellët dhe dufi poetik e përvëlonte; fjalën e kishte gjithnjë melhem, kur s'e kishte të pasionuar. Ç'ka të re në këtë jetë, veç faktit se ditët po i shkurtohen si tepër shpejt dhe poeti e ndjen e s'qahet? Meditimi duket se i është bërë më i thellë, syri i përhum b më shpesh, një hidhëtirë i shquan te cepi i buzëve të fryra, ai ka nisur të thinjet, — thinjat i erdhën pak si vonë dhe të rralla. Shihni fotografinë e tij më të njohur; ajo është e vitit 1896: Naimi është 50 vjeç. Veprat që boton, ja e reja, në kuptimin se bota presin se ç'do të botojë këtë vit «I madhi», — kështu kanë nisur t'i thërrasin dhe jo vetëm se ai numërohet tani më i moshuari i shtëpisë, pas vdekjes së Abdylit (1893).

Tituj të rinj do t'i shtohen raftit të krijimeve të tij dhe kuptohet se ai ka punuar me një intensitet të rrallë gjer në mes të viteve 90, kur i kishte shkruar gjithë veprat që i njohim e prej të cilave nuk dimë t'i ketë mbetur gjë pa u botuar me gjallje. Po të marrim parasysh vetëm të 20 mijë vargjet e «Historisë së Skënderbeut» e të «Qerbelasë», që do të botonte më 1898, e kuptojmë se ç'që ajo punë. Më 1896, Naimi botonte përkthimin shqip të këngës I të «Iliadës», pasi e kishte botuar dhjetë vjet më parë turqisht, — ai ka qenë i pari që provoi të përkthente diçka edhe turqisht nga Homeri. Atë vit ka botuar dhe «Fletoren e bektashinjet». Më 1894 kishte botuar «Mësimet», bashkë me «Fjalën fluturake», lirika e fabula, dhe «Parajsën», poemë mbi Shqipërinë. Më 1895, «Gjithësinë», një ribotim, me ndonjë përpunim të vogël, i «Diturive». Botimet e tij do të mbylleshin më 1899 me «Historinë e Shqipërisë», që ishte një kapitull i «Historisë së përgjithshme» të vitit 1886 është shtuar me pak ndryshime dhe ndonjë shtojcë.

«Gjithësia» botohej pa emër autori, «Historia e Skënderbeut» edhe pa emër vendi. E para e kishte tanimë vështirë ta shpallte autorin e saj, me idetë revolucionare shkencore që ajo përhapte; e dyta e kishte të pamundur, me kushtrimin që lëshonte për luftë të armatosur kundër robëruesve shekullorë. Në fakt, edhe «Dëshirë e vërtetë», më 1886, kishte dalë pa emër autori, aq të hapët e kishte ajo synimin politik, kurse theksat kushtrimorë i kishte të shumtë. Dhe Naimi librat e tij shqip nuk i firmoi asnjëherë me emër, po me siglat N.F. ose N.H.F. I vetmi libër që është firmuar me emrin e tij të plotë, është përmbledhja lirike greqisht «Dashuria». E ka firmuar si kryetar i Këshillit të lartë të Arsimit pranë Ministrisë së Arsimit të Turqisë.

Nuk dimë se kur ai u ngjit në këtë post. Miqësitë e shumta të Naimit e të Samiut bënë që ata të mund të jetojnë në Stamboll, të kenë atë veprimtari të dendur patriotike, të ngjiten edhe në gradë, duke ditur se si të manovrojnë në të gjitha situatat, gjer duke botuar shqip pa firmë ose me sigla, duke mos u hedhur në shtyp drejtpërdrejt kundër personit të sulltanit, — porse emri i Muratit, të cilit «*i duhej pirë gjaku*» aludonte qartë në emrin e Abdyl Hamidit, të cilit njësoj «*i duhej pirë gjaku*». Naimi i kishte vënë një nofkë dhe me të e thërrisnin midis tyre shqiptarët: Qerosi!

Është e vështirë të thuash gjë tjetër për dhjetëvjeçarin e fundit të jetës së Naimit në Stamboll, po s'u more me librat e tij, kaq pak jemi të informuar. Ai nuk ishte publicist, që të na ndihmojnë artikujt. Letërkëmbimi i tij nuk na ka arritur. Në arkivat turke nuk është kërkuar p.sh. për jetën zyrtare të tij. Po këtë poet të madh të shqiptarëve hafijet osmane domosdo e kanë gjurmuar dhe ky gjurmim duhet të ketë lënë shenja.

Ka rrezik që duke u marrë me jetën e Naimit në këtë dhjetëvjeçar, si dhe në të mëbarshmin, të merresh më shumë me bibliografinë se me biografinë e tij. Po disa dëshmi ndihmojnë.

Naimi ishte vazhdimisht në ballë të lëvizjes kombëtare jo vetëm me librat, por edhe me kontaktet e tij, me

udhëzimet që u jepte bashkatdhetarëve të Stambollit e të Shqipërisë, atyre të Bukureshtit e të Sofjes, të Misirit, të Italisë e gjetiu. Këshillat e tij ishin të çmuara dhe dëshmuesit flasin sidomos për to. Ndërhyrjet me miqësitë e tij qenë të shpeshta në favor të lëvizjes kombëtare. Kështu, herë e shohim të interesohet për t'u çelur një shkollë shqipe në Përmet, si më 1890, herë për t'u emëruar një shqiptar si drejtor i arsimit në qendrën e vilajetit, në Manastir, ku më 1891 u emërua një i ri nga Frashëri. Vasil Tërpos, njërit prej udhëheqësve të lëvizjes shqiptare të Rumanisë, i shkruan më 1896 fjalë të mira për rigjallërimin e shoqërisë «Dituria» dhe e këshillon të jenë të kujdesur, ai dhe shokët, se «*këndesi*», — reaksioni, — «*mori fuqi dhe atje dhe këtu*». Ai interesohet gjer për «librat e meshës» e për një katekizëm (e Kristoforidhit?), për të cilin punon dhe që i kërkojnë shqiptarët në Bukuresht, sigurisht që ta futin shqipen në shërbesat fetare, për të lidhur edhe më ngushtë besimtarët me lëvizjen patriotike. Ai i ndihmon pa u kursyer miqtë për punët e tyre private që mund të kenë në Stamboll, siç del nga letra e përmendur e nga ndonjë tjetër.

Thamë se e vizitojnë shumë të rinj. Ata që kanë mbaruar studimet, venë e takohen për herë të fundit me të, që t'i japin lamtumirën, por edhe t'i kërkojnë këshilla për jetën, në mos edhe ndonjë shërbim.

Është i njohur rasti i Sevasti Qiriazit, që kreu në Stamboll studimet e mesme anglisht dhe që do të nisej për Shqipëri. Ajo pati nevojë që Naimi, si nëpunës i lartë në Ministrinë e Arsimit, ta ndihmonte për të vërtetuar diplomën e për të çelur shkollën shqipe për vajza në Korçë, bashkë me të vëllanë, Gjerasimin. Mësuesja shkruan se e ka njohur Naimin në festën që u bë, kur të rejat morën diplomat. I vëllai e shkëputi nga shoqet dhe e çoi te një tok njerëz, që dukej se po e prisnin. «*Para se të afrohemi, disa nga këta heqin vërejtjen, po më tepër njëri prej syresh*». Ai «*ishte me shtat të mesmë edhe i imët*», — Naimi ka qenë shtatlartë në fakt, po ndofta sëmundja e kishte atë kohë drobitur; — «*kishte*

një fytyrë fort të qetë» dhe «sytë e tija plot zjarr», «një pamje intelektuali të shquar. Ishte një magnet dashurie!»

I dhamë këto fjalë, duke e ndërprerë vende-vende frazën e afektuar, për të parë se si vërtet i tërhiqte fort Naimi njerëzit, dhe sa i afruar ai ishte, po veçanërisht për të parë adhurimin që poeti ngjallte në të rinjtë. Midis fjalëve që i tha maturantes, le të shënojmë këto: *«Të gjitha ato çupa e gra që do të vijnë nën hijen tënde, i frymëzo me ideale të larta e të vërteta, që të arrijmë një qytetërim të vërtetë, edhe kështu ta bëjmë brezin tonë të pushtonjë gjithë ato virtyte dashurie, vëllazërie, atdhedashurie dhe bashkimi që karakterizon kohërat e Skënderbeut»*. Naimi kishte besim të madh te roli i arsimit e te roli i gruas në shoqëri, e palë të një arsimitarjeje. Ishte një ngjarje e jashtëzakonshme atëherë dalja në jetë e një femre shqiptare, që do të jepte mësim në një shkollë. Ishte e para shqiptare që do të çelte një shkollë shqipe në atdhe, dhe një shkollë për vajza. Jemi më 1892.

Naimi, tregon mësuesja, *«vitin e parë kur u çel shkolla Qiriaz, nuk harroi të na shkruajë, duke na uruar edhe duke na këshilluar me këshilla të urta, edhe duke na angazhuar të punojmë për të ndritur e për të lartësuar motrat tona.»* Ishte zakoni i tij, të ndiqte edhe nga larg me vëmendje veprimtarinë e miqve dhe t'i ndihmonte. Këtë e shohim në ato pak letra që na kanë mbetur nga Naimi. Miqtë e rinj që ai bënte, i kishte veçanërisht kujdes.

Siç e pamë, takimet me Naimin ishin frymëzime. Ai i nxiste veçanërisht talentet e reja. Zbuloi Çajupin me sa duket përpara se ky t'i zbulonte vetes aftësitë për të shkruar shqip. Çajupi kishte nisur të shkruante frëngjisht, se kështu bënin shumë njerëz në Lindjen e Afërme, po me sa duket qe takimi me Naimin që i dha zemër të shkruante në gjuhën amtare. Ky takim historik për letërsinë e Rilindjes sonë është i viteve 1896-97.

Ata vjet, Naimi interesohej posaçërisht për botimet shqipe. Bie fjala, për ato të Shoqërisë së Biblës. Në fund

të viteve 80, kjo shoqëri nxori dy botime, — përkthime të Kristoforidhit, të redaktuara nga Gjerasim Qiriaz, — me alfabetin e Stambollit, me kërkesën e patriotëve tanë të Korçës e të Bukureshtit, po sidomos me nxitjen e Naimit. Naimi nuk arriti t'ia impononte përfundimisht atë alfabet Aleksandër Thomsonit, që drejtonte degën e shoqërisë protestante londineze në Stamboll. Thomsoni u rikthye në shkronjat greke më 1895, me ribotimin e «Psalltirit» në dialektin jugor. Poeti u zemërua jo vetëm për shkronjat, por edhe për brendinë e veprës. Dimë se ai nuk kishte dashur më 1889 që Thomsoni ta ribotonte atë vepër, që sipas misionarit mund të tërhiqte edhe myslimanët shqiptarë. Naimi i tha: «Oh, mos shtypni «Psallmet» kujt i duhen ato?» Dhe ai i rekomandoi një libër leximi me pjesë të ndrvshme, për shkollat. Po shoqëria botonte vetëm libra të fesë. Thomsoni ia bëri të ditur qendrës propozimin e Naimit; Londra nuk pranoi, doemos. Nuk duhet menduar se poeti ishte kundër psalmeve, se toleranca fetare e tij është e njohur. Ai donte një botim më të gjerë dhe aktual në përmbajtje dhe jo se nuk i pëlqente përkthimet e Kristoforidhit, nga të cilat mësoi shumë. Po dhe alfabet të huaj nuk donte.

Naimi, kuotohet, luftonte për alfabetin e Stambollit. — «të Frashërit», siç është quajtur ndrvshë, meqë i atribuohet jo pa të drejtë kryesisht Samiut. Prapë, nuk po arrihej që ai alfabet të bëhej i përbashkët: botimet e De Radës e të Kristoforidhit, p.sh., nuk e përdornin. Më 1908, në Kongresin e Manastirit, alfabeti i Stambollit bëri qëndrësën e fundit dhe u adoptua dhe ai, po me të përdhunë, përkrah një alfabeti tjetër, atij të sotmit, që u imponua pastaj në një kohë krejt të shkurtër. Pës vdekies së Naimit, me gjithë punën e luftën që u bë, shokët e tij nuk dolën të fituar. Alfabeti i tyre ishte shkencor, po paraqiste vështirësi shtyposhkrimi.

Që më 1891 nisim të marrim vesh për shqetësimet e reja fizike të shkrimtarit. Influenca. — një lloj sëmundje virale e rrezikshme, — atë e ka mbajtur nja dy

muaj në shtrat dhe nuk do të vonojë që «sëmundja e mushkërive» dhe pastaj «gryka» t'i shfaqen. Megjithatë, në verë të vitit 1895, sipas atyre që e kanë vizituar, ai ishte me shëndet mirë, ndonëse «afif». Studenti elbasanas, për të cilin kemi folur, na thoshte: «*Atëherë duket se s'i kishte rënë ende laringjiti. Zërin e kishte të plotë dhe nuk kollitej kur fliste.*» Ky mjek i ardhshëm ka vëzhguar mirë. Sëmundja iu shfaq nga mesi i atij viti. Në shtator, Naimi vetë na mëson në një letër të tij, se ka bërë tre muaj sëmurë, «*po tani kam zënë e marrë vetëhenë*». Në nëntor, shpresat ishin përsëri për mirë. Një dr. Shaban i shkruante dr. Ibrahim Temos: «*I madhi qe keq nga laringjiti tuberkular, po na kishte dashur shumë jeta që po na shërohet.*» Pra njerëzit s'e kishin humbur shpresën.

Po Naimi kishte hequr një laringjit të fortë që në fund të viteve 70 në Janinë: kishte qenë detyruar të fliste pak ose të mos fliste fare, për disa muaj. Tani sëmundja iu rikthye tjetërsoj dhe poeti e kuptonte rrezikun fatal, ndonëse nuk e bënte veten. Më 1898, një patriot shqiptar që desh të takohej me të në Stamboll, nuk e gjeti në shtëpi; Naimi, që sëmundjen e mbajti më shumë në këmbë, guxonte e shëtiste me orë. Ai kthehej kështu në vitet e djalërisë, kur bridhte shumë anës së detit e kodrave, si ka rrëfyer Tahsini. Asokohe, këto qenë çaste dëfrimi dhe diskutimesh e planesh; tani, poeti ngutet t'i shijojë natyrës bukuritë, i pangopur, dhe meditimi përcillet me mjaft zymti. Mbase viteve të fundit edhe misticizmi iu shtua.

Këtë e shohim që te «Mësimet», ku vërtet lexojmë proza të admirueshme patriotike, si ajo «Liga e përjetshm' e shqipëtarët», po libri ka shumë moralizim, në të cilin gjejmë hyjninë si një gjykatës e arbitër suprem. Kështu më 1894. Më 1896, Naimi do të botojë «Fletoren e bektashinjet», këtë si «kanonizmë» (rregullore) të sektit. Libri mban kushtimin: «Dhuruarë më emërit të të ndyerit Abdyl bej Frashërit, prej të rinjve shqipëtarë». Dy vjet më vonë Naimi do të botojë poemën e vëllimshme të «Qerbelasë», histori e vjershëruar e sektit.

Është thënë më se një herë se Naimi pati një iluzion: shqiptarët ishin fetarë, po të ndarë në tri fe; ata kishin nevojë për një fe që t'i bashkonte. Këtë bashkim «mund ta bënte» bektashizmi, tolerant nga disa anë! Të tjerë patën menduar që këtë ta bënte protestantizmi! Me të drejtë, Noli i ri është ngritur kundër iluzioneve të tilla, po me një tjetër iluzion edhe ai, që kryefetarët patriotë do të mund të luanin një rol vendimtar në lëvizjen kombëtare, pranë parësisë patriote; atyre këshillonte ai t'u drejtoheshim më parë, duke mos pasur ende një besim të mjaftueshëm në masat, të cilave efektivisht ai po u drejtohej. Pashko Vasa kishte hedhur parullën «*feja e shqiptarit asht shqyptaria*» dhe ndër ata që luftuan më shumë për këtë parullë qenë Naimi dhe Noli. Po ja që Naimi kërkonte dhe ndihmën e një «*feje të mirë*», e cila të dëbonte dy të tjerat, të mos ishte e ngatërruar me interesat e tyre të huaja politike, përkundrazi, të ishte kundër tyre, patriotike, si përpiqej ai ta bënte të tijën.

Sidoqoftë, në këto të mos ngulim këmbë, se dëshmi të qarta s'kemi. Ata që e kanë njohur Naimin në fund të jetës, të gjithë, kur është puna për fenë e për fetarët, tregojnë se si poeti u fliste vazhdimisht kundër bestytnive dhe vazhdimisht për shkencën e arritjet e të ardhmen e saj, që do t'i ndërronte faqen njerëzimit. Le të përmendim edhe një herë vizitën e të riut elbasanas të vitit 1895, bashkë me mikun e Naimit, klerikun e lartë ortodoks. Sa pa u ulur mirë, pa nisur ende të përshëndeten, Naimi e priti Visar Plakun me vargjet që nisi të recitonte nga poema «*Parajsa*»:

*Dhe ju hoxh' e ju dervishë,
mos shihni xhami dhe kishë... —*

Me fjalë të tjera, «të jemi tolerantë në punë feje; unë këtë predikoj; dhe ti këtë u prediko këtyre të rinjve, dhespot».

Një tjetër ka dëshmuar se shkoi te poeti me disa shokë dhe atje gjetën një baba bektashi, që nisi t'i mo-

lloiste për «mrekullirat e imamëve»; të rinjtë vunë buzën më gaz e gati sa s'u kukurisën. Babai u zemërua dhe i bëri rezil. Naimi ia uli nervat e i tha: «*Nazar i mirë, ato që tregon zotrote, ca si unë dhe i dëgjojnë, po ca si këta s'i dëgjojnë e mos ua trego. Përrallat e kanë humbur fuqinë.*»

Edhe nëse Naimi, në fund të jetës, pati disa shfaqje misticizmi më shumë, prapë kjo nuk ndikoi, sadopak, që të prekej vija e tij e përgjithshme shkencore iluministe. Jetën e tij e mbushte Shqipëria. Veprat e fundit që botoi ishin «Histori e Skënderbeut» dhe «Histori e Shqipërisë»; e para, «*testamenti i tij politik*», e dyta, një mësim atdhedashurie. Ka të dhëna që poemën e madhe epike ai nuk e përstatiti vetë për shtyp, por ia përgatiti Samiu, ndonëse vetë i bëri korrekturat. Me kujdesjet e këtij libri e ka pritur Andon Zakon. Me të në dorë e priti Josif Bagerin.

Bageri, patriot e demokrat revolucionar nga malësitë e Rekës së Dibrës, — sot në Maqedoni, — i kushtoi më pas një nga shkrimet e tij më të bukura asaj vizite të Naimi. Ai shkruan: «*Në vitin 1898, më 12 të vjeshtës së parë, patëm fatin e mirë të ndeshemi me shpirtndriturin e të paharruarin kurrë, Naim bej Frashërin, i cili atë kohë ishte i sëmurë, po na priti si fëmijën e vet dhe u morëm vesh fort mirë, duke u marrë vetëm me çështjen kombëtare. D.m.th. kuvendi ynë ishte vetëm për çështjen kombëtare.*»¹ Të krijohet përshtypja se Bageri me qëllim e thekson dy herë faktin se ata folën *vetëm* për çështjen e madhe. Ai ka dashur t'u kundërvihet pikërisht atyre që, në mos me shkrim, me gojë, flisnin për kujdeset mistike të Naimit dhe, sigurisht, e tepronin, duke i pasur këto kujdesë shpesh të vetat.

Patrioti i ri na flet për kujdeset gjuhësore të poetit, që sulmonte Faik Konicën se tek «Albania» botonte

1 Bageri shkruante në të folmen e vet; tekstin e vumë në shqipen e sotme letrare. Kështu kemi vepruar edhe me ndonjë citim nga autorë të tjerë.

edhe artikuj shqip me alfabetin arab, — me «*shkronjat e merimangës*», siç i quante Naimi. Ky rekomandonte që shqipja të shkruhej në dialektet e saj, që të dilnin në shesh thesaret e gjuhës. Poeti i ka gjetur zemrën të riut, i cili mendonte se duhej shkruar, në mënyrën besnike, po të ngushtë dialektore, si fliste populli, duke mos e kuptuar Bageri sa duhet se ku qëllonte poeti.

Naimi, sigurisht, duke kërkuar një gjuhë sa më të kuptueshme për gjithë shqiptarët, nuk ua priste hovin atyre që shkruanin në dialekt. Ideali i një gjuhe të përbashkët ishte ende një lakmi që nuk arrihej dhe shkrimtari nuk kishte iluzione për këtë çështje, siç kishte fjala vjen De Rada për gjuhën e vet. dhe as rekomandime, p.sh., për një të folme gjeografikisht të mesme, si Jubani me shumë të tjerë.

Bageri na dëshmon: «*Nxorëm librin «Lulet e verës» prej xhepit dhe lëcitëm në faqen 43 vjershën «Gjuha jonë», për të cilën na pyeti se a e marrim vesh mirë».* Shoku që ishte me rekasin nuk mori vesh nja dy fjalë, — gjë që na duket sot vërtet fort e çuditshme, kur lexojmë vjershën, — dhe Naimi ia shpjegoi, duke thënë: «*A e shihni se kemi nevojë për shkronjës prej të cilëve do të dalin në shesh fjalët?»* Mësojmë jo vetëm «tolerancën» gjuhësore të Naimit, por edhe mënyrën e tij të punës për pasurimin e fjalorit: ai shënoi dy fjalë të panjohura që dëgjoi nga të rinjtë.

Josif Bageri, duke pasur parasysh çka mund të kishte dëgjuar andej-këndej nga ndonjë shqiptar i nxituar, thekson pastaj fort se Naimi «*nuk ishte egoist, as monopolizues, por ishte burrë vendi*», që dëshironte të shihet sa më shumë shqiptarë të lëronin gjuhën, që «*i bindej së vërtetës dhe i jepte dorën atij që mundte*». Thua se këto fjalë i përgjigjeshin Konicës, i cili, duke i shkruar më 1902 Asdrenit për artikullin e këtij kundër «*oxhakësisë*» (feudalëve), shpifte kundër Vëllezërve Frashëri dhe rrethit të tyre familjar: «*Po lemë të të thom që këtu, se ay njeri që të foli aq lart për Abdyl benë, — i cili u dërgua në Shqipëri më 1878 nga sulltani. — s'di ç'thotë*», kurse në një letër tjetër: «*Shahini e Sho-*

qëria kanë një tjetër programë: për ata duhet të unjësh kokën përpara Naimit. Për ata Naimi është kryeja e Jundi i Shqipërisë; Naimi krijoi gjuhën e të tjera». Shahin Kolonja pamë se ishte dhëndër i Naimit.

Bageri i njihte ato opinione, që poetin po e përndiqnin edhe pas vdekjes. Pra, vitet e fundit të Naimit qenë edhe vite të një lufte të pandërprerë. Këtë e dëshmon ajo pak gjë që na ka mbetur nga letërkëmbimi i Vëllezërve Frashëri, e dëshmojnë edhe letërkëmbimet e tjera të kohës.

Konica i sulmonte Naimin e Samiun se me «gjepura», me abetare, do ta çlironin Shqipërinë! Këtë e bënte pikërisht në fillim të vitit 1897, kur poeti gatitej të shtypte «Historinë e Skënderbeut», gjë që dihej. Po pasi botoi tri numra të fortë të «Albanisë» dhe dr. Temos me shokë u shkruante se duheshin aksione «revolucionare», — fjala është e tij, — Konica e bënte menjëherë revistën organ të një politike tepër të matur kundër Turqisë, lypte përlësisht huret e sulltanit, s'kërkonte veçse disa liri kulturore, shkruante për t'u bërë qejfin turqve dhe turkofilëve gjer me alfabetin e pushuesit, priste që Shqipërinë ta ndihmonin miliardë amerikanë Rotçildë! Zbatonte me tërë zellin Faiku politikën e Austro-Hungarisë imperialiste që e subvenciononte.

Është tanimë e njohur një letër që Naimi dhe Samiu i dërgonin më 1898 Murad Toptanit, ku ata për këto flisnin kundër Faikut, që i riu Murad të kishte mendjen. Po nga letërkëmbimet del se mosmarrëveshja Naim-Faik kishte plasur përpara numrit të katërt të «Albanisë». Që në shkurt, Naçoja priste që Faiku t'i sulmonte në organin e tij të dy vëllezërit Frashëri. Kurse Naimi, për t'i dalë borxhit kundërshtarit, të cilit sigurisht ia çmonte aftësitë, botoi tek «Albania» tri vjersha më 1897, duke nisur nga numri 3 i revistës dhe duke vazhduar gjer te numri 5. Ato mund t'i kishte botuar në çdo tjetër organ të shtypit shqiptar, i cili jo vetëm shkruante me admirim të veçantë për të, po riprodhonte dhe pjesë të tij përherë e më shumë, tani që ky shtyp u fuqizua, ri-

prodhonte nga «Mësimet», nga «Parajsa», «Histori e Skënderbeut» dhe vjersha të ndryshme.

Vjersha e parë tek «Albania» ishte poema «Shqipëria», e vitit 1880, aq revolucionare në tingull dhe që Naimi s'e kishte botuar ende. Ai vazhdonte me «Pellazgët», duke përpunuar sadokudo vjershën që kishte dalë më 1884 në Bukuresht dhe që s'e kishte përmbledhur në ndonjë libër. Vjersha e tretë, «Feja», dëshmon për çastin mistik të autorit.

Po lufta ishte ndezur, ndonëse nuk dukej fort botërisht. Samiu dhe Naimi i shkruanin saktë Murad Topnit se Faiku «*përherë prish punë,*» ata godisnin mbështetjet që ai kërkonte gjer te Rodçildi, kurse ata kërkonin që «*shqiptarët vetë*» ta bëjnë Shqipërinë; domosdo e sulmonin edhe për çështjen e alfabetëve. Më 1899, Samiu botonte «Shqipëria çka qenë, ç'është edhe çdo të bëhet», pasi kishte botuar përpara një viti Naimi «Historinë e Skënderbeut». Ja cilët ishin revolucionarët. Patriotët mund të gjykonin.

Më 1896, Naimi kishte hyrë në fazën e rëndë të sëmundjeve të tij. Përmirësimi i përkohshëm që pati atëherë në grykë, u dha shpresë të afërmve dhe patriotëve. Revistat që dolën më 1897, përpiqeshin të kishin secila ndonjë vjershë, poemë ose fragment poeme, prej botimeve të tij ose të pabotuara më parë. Visar Dodani i «Shqipërisë» priste ndonjë artikull, po treguam se Naimi nuk u mor asnjëherë me publicistikën. Edhe sëmundja tani e kishte reshtur shumë nga puna krijuese. Botimet që i bënë të tjerët, sigurisht, ishin gëzime të veçanta për të, por edhe plagën që nuk po shkruante gjë të re, duhej ta kishte të madhe.

Për vitin 1900, që ishte edhe ai i keqësimit përfundimtar të sëmundjes, nuk dimë gati asgjë, ndonëse ata që e kanë vizituar qenë të shumtë. Dimë se Bajo Topulli, i cili sapo kishte mbaruar studimet e larta pedagogjike në Stamboll, vajti dhe e vizitoi në tetor, sigurisht me përgjërimin e nderin e madh që ushqente rinia shqiptare për poetin, dhe që ta shohë për herë të fundit e të këshillohet me të, që t'i premtojë edhe, siç i ka prem-

tuar, se do të punojë pa kursyer asgjë për çlirimin e vendit.

Naimi i mbylli shtetë më 19 të atij muaji tetor, një të shtunë në mëngjes. Vizita e Bajos ruan tërë kuptimin dhe hijen e një simboli. Poetin e varrosën në Merdyvenqoj, pranë varrit të Abdylit.

Përfytyrojmë se, në ato grahma të fundit, autori i «Historisë së Skënderbeut» dhe i «Dëshirës së vërtetë të shqiptarëve», të riut Bajo Topulli aksione revolucionare do t'i ketë frymëzuar. Më 1897, kur ishte i sëmurë dhe rrallë ngrihej, një ditë që mori vesh se ushtria greke ishte shtyrë thellë në Çamëri, gjatë luftës me Turqinë, Naimi thirri gjithë të afërmit e i ftoi të niseshin, se ai vetë do t'u printe me armë për të mbrojtur vendin. Kristo Luarasi, fill pas vdekjes së poetit, i drejtohej Nikolla Naços me letër në Bukuresht dhe, duke i folur për shkollat shqipe të Kolonjës e për Petro Ninin, që ishte gati të punonte edhe pa shpërblim, e përfundonte: «*Mos dëgjoni se ç'ju thonë, — kështu ka thënë vjershëtori i madh që na la shpejt, — po vini re se ç'gjë punojnë.*»

Naimi vdiq si mësues i kombit dhe patriotët shqiptarë e mbajtën veprën e tij si një porosi të madhe.

Jehona të vdekjes së Naimit dhe e kujtimit të tij

Pas atyre që kemi shkruar, lexuesi, pa dyshim, e merr me mend se kush detyrohej ta quante humbjen e Naimit një humbje kombëtare, — «një zi për kombin tonë». Pikërisht Faik beu tek «Albania», ai që në letërat e tij private çfarë s'e quante, aq sa të duket e pabesueshme po të mos i kesh lexuar. Por «Albania» si mund të mbante emrin që mbante dhe si mund të priste që të shkruanin shqiptarët në faqet e saj, — Gura-kuqi, Gjeçovi, Çajupi, Asdreni etj. — si mund të qarkullonte më tej në duart e shqiptarëve, nëse nuk luante atë rol dyfytirësh? Faik beu nuk kishte asnjë fytirë.

Nuk i shënuam këto në krye të këtij kapitulli mbi jehonën e vdekjes dhe të kujtimit të shkrimtarit të madh Naim për t'i dhënë lexuesit një shembull nga ajo që thuhet «ironi e kohës», po për të treguar se figura e Naimit ishte imponuar në të tillë mënyrë, që dhe kundërshtarët më brutalë të tij s'kishin si të mos praninin,

se ai ishte një ndër përfaqësuesit më kryesorë, në mos më kryesori, i lëvizjes së Rilindjes Kombëtare. Po çka shkroi më 1900, Faik beu do ta profanonte disa herë më pas dhe sidomos në ditën kur erdhën eshtrat e Naimit në Atdhe. Beu që s'e kishte për gjë të pohonte më 1900 çka mohonte në shpirt, për poemën «Histori e Skënderbeut», dy vjet më parë, kishte premtuar se do të shkruante «në numër që vjen» të «Albanisë», pasi kishte dhënë shkurt lajmin e vlerësimit të saj, po s' shkroi as në numrin që erdhi e as në katër dhjetëvjeçarët e tjerë që do të vinin. Ai e gjeti më për mbarë të boton-te në frëngjisht (1898) «Fletoren e begtashinjet», që mund të interesonte disa studiues të huaj. Për humbje të mëdha si Naimi, një Konicë mund të kishte thënë «vdis të të dua»; ai tha «vdis të të urrej edhe më keq».

Po dhimbjen e ndjeu kombi. Le t'i rikujtojmë ligjet me të cilat e tha gjëmën Çajupi, që e ndjeu aq fort:

*Vdiq Naimi, vdiq Naimi,
moj e mjera Shqipëri!
Mendielarti, zemërtrimi,
vjershëtori si ai...*

*Vdiq Naimi, po ç'të gjeti,
o moj Shqipëri e mjerë!
Vdiq Naimi, po kush mbeti?
Si Naimi s'ka të tjerë.*

Vdiq Naimi, po kush mbeti! Po ia kishte lindur Çajupi dhe po lindte Noli e do të lindnin të tjerë, ndonëse talentet unike, siç ka qenë Naimi, kur vdesin para kohe, duken të pazëvendësueshme. Në humbjen e tyre ka një të vërtetë të tillë tragiike. Naimi vdiq ende i ri. Ai kishte punuar vetëm 15 vjet për letërsinë shqipe; shëndeti nuk i premtoi të punonte edhe 30 të tiera. E tillë qe humbja. Humbje të tilla s'janë të zëvendësueshme.

Naimi do të kishte parë lirinë, do ta kishte kënduar me zjarr. Por edhe do të kishte derdhur tërë

zemëratën e do të kishte qarë me lot gjaku për atë gjysmë Shqipëri që u çlirua. Dhe Shqipëria kaloi shpejt nga duart e Ismail Qemalit e të shokëve të tij, të atyre që mund ta çonin përpara, në duart e të tillëve si Esad Pasha dhe Turhan Pasha, që për pak sa nuk i bënë varrin; të atyre që e lanë pas shumë, në mënxyrë, si Zogolli që e shiti dhe e përshiti dhe i përgatiti pushtimin mizor italian.

Naimi, realist në jetë, e dinte qëkuri se s'mund të priste nga e ardhmja e afërt shpëtimin e vërtetë shoqëror, por edhe prapambetjen që s'u shkul s'mund ta pandehte se do të qëndronte e tillë. Ai nga çlirimi priste shumë. Ai do të kishte ndier brengat më të rënda dhe, si pasardhësit e tij, Çajupi, Noli e Migjeni me të tjerë, do të kishte parë nevojën e të tjera luftërave të mëdha për popullin e vet. Këtë, gjithë vepra e patriotit dhe iluministit na bën ta përfytyrojmë. Prandaj që dhe kombi e qau me lot ngashëryes, këtë e kuptojmë sot dhe e ndiejmë plotësisht.

Kush poet e kush patriot që zinte pendën me dorë nuk u lëndua atëherë rëndë nga humbja? Shtjefën Gjeçovi e Jani Vruho, Asdreni e Filip Shiroka, Spiro Dine e Thanas Tashko, Visar Dodani e Andon Shkaba, Thoma Avrami, Milo Duçi e kaq e kaq patriotë, nga Shqipëria vetë e nga mërgimet shqiptare dhe arbëreshe. Dhe kështu jo vetëm muajt pas vdekjes, po për vite me radhë, e pakta për dhjetë vjet. Kurse jehona e veprës së tij vetëm rritej.

S'kishte gazetë e revistë shqiptare, kalendar e libër leximi, që të mos botonte diçka prej tij, — që nga «Shkëndij' e diellit ndaj manushaqes» te «Lig' e përjetshm' e shqiptaret», që nga «Dëshira e vërtetë e shqiptarëve», te «Shqipëria» që dilte si broshurë. Më 1902, më 1905, më 1908, më 1915, më 1918, më 1920. Jo rast e pa rast, po në çastet e mëdha të jetës së kombit ato vjet, çaste revolucionare, kryengritjesh popullore, ndeshjesh për liri, çelje shkollash e klubesh, themelime gazetash e revistash të reja, shpallje pavarësie, kongresesh kombëtare, luftërash me armiq të

vjetër e të rinj, kur fjala e tij ishte ngado aq e kërkuar. Shkruanin tani për të zelltarë të rinj të publicistikës e të kulturës, si Muço Qulli e Kostaq Cipo, pavarësisht se ndonjë Gjergj Çako e bënte «filoitalian». E poetin, kur italianët mbanin nën thundër Vlorën. E përkujtonte më 1921 rinia te varri i tij në Stamboll, duke shprehur dëshirën që eshtrat e poetit t'i kthente në «qytetin e tij historik» ku lindi, kurse studentët shqiptarë të Austrisë, në përvjetorin e 25-të të vdekjes, botonin një përmbledhje poezish të tij, poezish të tyre, kujtimesh e studimesh.

Aty, një poet që tanimë zinte një vend të shquar në poezinë shqiptare pasnaimjane, Lazgush Poradeci, botonte dy vjersha nga më të frymëzuarat e krijimtarisë së vet. Njëra prej tyre ishte në vargun aq të plotë dhe melodioz, — vargu naimjan i «Bagëti e bujqësisë»:

*Në çetele të kujtimit, që dhëmkoset pak nga pak,
ia shënova kohës sonë fluturimin vraparak...*

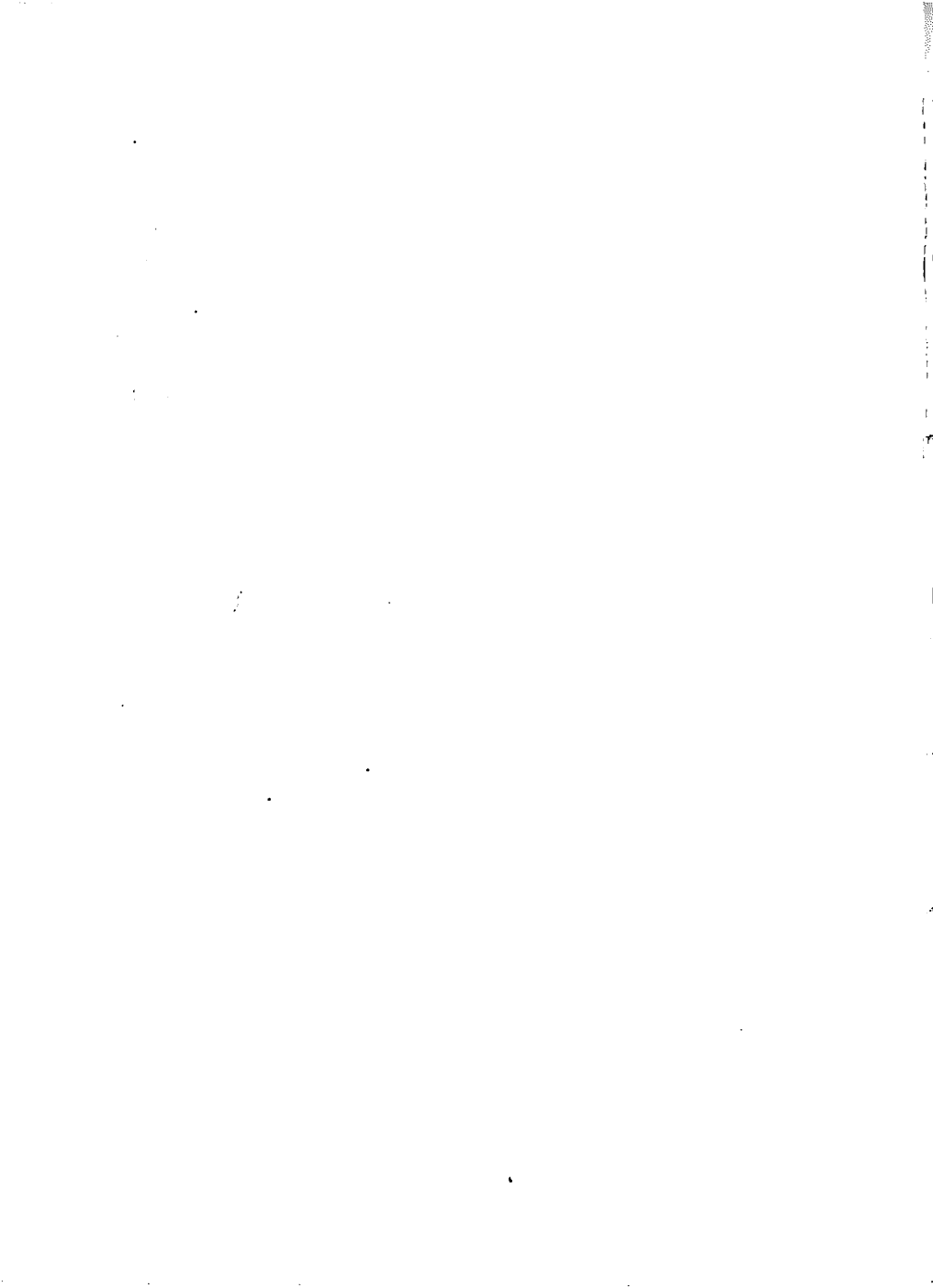
Ishte hedhur parulla e kthimit të eshtrave të Naim Frashërit në atdhe. Çështja shkoi gjer atje, sa të ngrihej në parlamentin shqiptar më 1925, kur Zogu ishte kthyer në fuqi me kundërrevolucionin e dhjetorit 1924. Një ndër deputetët, duke e përkrahur propozimin, nuk ndenji pa rrëfyer «*gjendjen e ngushtë financiare për pagimin e rrogave, sidomos të xhandarëve*». Cinizmi nuk ka fund. Kurse një deputet tjetër vërente se «*s'ke-mi akoma një plan të kryeqytetit dhe pra është e kotë të ngrejme monumente*». Një i tretë «*shqetësohej*» për disa patriotë të tjerë, që kërkonin edhe ata ato ndere... Nga të fillonin më parë zotërinjtë parlamentarë? S'e gjenin dot fillin deputetët e Ahmet Zogut. Kështu na informon «*Gazeta e Korçës*». Përfundimi: «*U shty për tjetër herë*». Priti satrapi vitin e 25-vjetorit të pavarësisë që të mund të lezetonte veten në sy të popullit, duke sjellë eshtrat e poetit në atdhe, — dhe Faiku pritë ditën që t'i përsëdyente popullit poetin

dhe ditën, me një artikull që nga Uashingtoni. Cinizmat s'kanë fund.

Më 1930, dr. Temoja, mik i Vëllezërve Frashëri, që pati vizituar atëherë Stambollin, — ai jetonte në Dobruxa, — ishte kthyer së andejmi i pikëlluar dhe kishte shkruar në shtypin e mërgimit: «*Në teqenë e bektashinjve Merdyven, në një kodër të vogël afër udhës, dergjen varret e Abdyl Frashërit dhe të Naim Frashërit... Dervishi më tha se, në kohë të operacionit, anglezët kërkuan armë edhe nëpër varret. Kështu u profanuan vërtet. Një tjetër më tha se mbi një pllakë ishte shkruar kështu: «Hybdyl vatan, minel yman», d.m.th. «dashuria e atdheut vjen plot besim», dhe nga ky shkak shovinistët, të zemëruar, i vrishën varret». Dhe për dëshmi, dr. Temoja botonte fotografinë e tyre. Sigurisht, ndërgjegjja kombëtare shtrëngonte grushtet e shtrëngonte dhëmbët. Nxënësit e Shkollës Normale të Elbasanit do të viheshin të mbledhin ndihma për t'i sjellë domosdo eshtrat e poetit në atdhe...*

Duhej të vinte populli në fuqi që t'i vinte të gjitha në vend, që sot të kishim përmendoren e Vëllezërve Frashëri në kryeqytetin e Shqipërisë. «*Dashuria e atdheut vjen plot besim.*» Populli që ruan dashurinë, e ruan atë besim në çdo furtunë, në këngët e tii të reja, ai i këndon sot Naimit pikërisht ashtu siç i pati kënduar Çajupi më 1900, — «*Naim Frashëri mendjetrimi!*»

VEDRA

Mendimtari dhe ideologu

Duke folur për traditat e pasura të popullit shqiptar në fushën e kulturës, për vlerësimin e tyre shkencor, për vënien e tyre në shërbim të së tashmes, shoku Enver Hoxha është ndalur më se një herë në traditat progresiste të Rilindjes sonë Kombëtare. Ai ka theksuar se «...rilindësit ishin njerëz të shquar me ide përparimtare», «iluministë revolucionarë, të guximshëm dhe me një atdhedashuri të madhe e të zjarrtë». Po, nga ana tjetër, «rilindësit tanë duhet të vihen drejt në epokën kur kanë jetuar, punuar dhe luftuar, duhet të vihen në dukje idetë e tyre, të cilat ishin prodhimi i zhvillimit të shoqërisë së asaj epoke, duhet të vihen në dukje qëllimet e tyre, ku synonin imediatisht dhe në perspektivë». Rilindësit «kanë anën e tyre negative, që duhet t'i nënshtrohen kritikës sonë marksiste-leniniste. Këto dobësi qëndrojnë në botëkuptimet e tyre filozofike, të cilat janë idealiste.»¹

1 Enver Hoxha, «Mbi letërsinë dhe artin», Tiranë, 1977, f.276.

Këto vlerësime mbi rilindësit dhe këto parime metodologjike mbi studimin dhe njohjen e së kaluarës së jetës sonë mendore, janë të një rëndësie të madhe për shkencën tonë mbi letërsinë dhe na ndihmojnë për depërtimin e saktë në veprën e Naim Frashërit.

Një ndër mendimtarët më kryesorë të Rilindjes Kombëtare Shqiptare është Naim Frashëri, përkrah të vëllait të tij, Samiut, përkrah të vëllait tjetër Abdylit, apo të Zef Jubanit, Pashko Vasës, Jani Vretos, Jeronim de Radës, Vinçenco Dorsës dhe të tjera personaliteteve nga më të shquarat e kohës së vet.

Historia e mendimit shqiptar, që nga Marin Barleti (fillim i shek. XVI) e këndej, d.m.th. që nga koha fill pas Skënderbeut, mbetet për të përvijuar. Burimet e patriotizmit shqiptar, në fushën e mendimit, i gjejmë te Barleti dhe bashkëkohësit e tij, dhe i njohim që nga Skënderbeu dhe njerëzit e ditur që e rrethojnë, p.sh. një Pal Engjëll, humanist e këshilltar i tij. Le të rikujtojmë letrën e famshme të Skënderbeut dërguar princit të Tarantos më 1460.

Temat e mëdha të dashurisë për atdheun, të sakrificës për të, të krenarisë për të kaluarën e lashtë të popullit tonë, — të cilin humanistët, me të drejtë, e shihnin të prejardhur nga popujt jogrekë të Ballkanit, dhe shumë njerëz tanët, p.sh. prizrenasi i ditur Pjetër Mazrreku, e quanin me të drejtë autokton në trojet ku ai banonte (1633); — temat e ndihmesës së shqiptarëve për mbrojtjen e qytetërimit evropian, në periudhën e Skënderbeut, por edhe më pas, me kryengritjet e tij të vazhdueshme, që, p.sh. në shek. XVI-XVIII, gozhdonin në Shqipëri armatat turke dhe bënin të dështojnë synimet e sulltanëve për të hedhur detin e për të sulmuar Italinë; temat e meritave të veçanta të shqiptarëve dhe të stërgjyshërve të tyre në artin ushtarak, të meritave të larta të karakterit të tyre, — p.sh. besa, për të cilën flet aq krenarisht Barleti; — këto tema, që do të jenë në qendër të letërsisë, të artit dhe të mendimit shqiptar të Rilindjes sonë Kombëtare, i kanë shtjelluar, përpunuar e argumentuar, sipas kohës, Pjetër

Budi e Franç Bardhi, Pjetër Bogdani e Nikollë Keta (arbëresh i shek. XVIII) me shumë të tjerë.

Duke ngritur lart karakterin e shqiptarëve, një patriot i mesit të shek. XVII, Mark Kryeziu, shkruante: «*Shqipëria, sikundër ae e fundit që u vu nën zgjedhë prej barbarëve, nuk ka ndryshuar zakonet e veta nga ato që kishte kur jetonte i paepuri princi i saj Skënderbej.*» Thua se na flet një rilindës i dy shekujve më vonë.

Koha e re, ajo e lëvizjes kombëtare shqiptare, përmes veprave të Veqilharxhit dhe të pasuesve të tij, dijetarë e ideologë që përmendëm, njerëz të veprimt politik e letrar, kjo kohë atyre temave do t'ua pasurojë përmbajtjen, do t'ua aktualizoi atë, do ta vërë atë në shërbim të lëvizjes për një Shqipëri jo vetëm të lirë, por edhe të përparuar e demokratike. Besimi që pati karakterizuar përherë patriotizmin shqiptar në masat e popullit, besimi në vetvete, — në forcat e veta, — ja një fill i kuq, i cili ndërlihd mendimin patriotik shqiptar të atyre shekujve që prunë te Rilindja Kombëtare dhe te poeti i saj, Naim Frashëri.

Më lart pamë se si shoku Enver Hoxha rilindësit i karakterizon si «*iluministë*». Iluminizmi, kjo lëvizje e madhe mendore që pushtoi shek. XVIII të përgatitjes së borgjezisë për revolucionin që ajo do të bënte atëherë në Francë, nisi t'i përhapte idetë në Shqipëri që asohere. Një filozof, si Theodor Kavalioti, i cili jetoi e dha mësimë në Voskopojë, ishte edhe një iluminist me disa ide progresiste për kohën. Përmetari Kostandin Duka, këshilltar i Aliut të Tepelenës, kishte qenë në Paris mik i enciklopedistëve. Në Janinë, ku do të studionte Naimi, në kohën e tij dhe më parë, idetë iluministe dhe progresiste zienin që nga dhjetëvjeçarët e mesit të shek. XVIII.

Përmbysja që pësoi feudalizmi në Evropë, aspiratat që morën zhvillim në një shumicë popujsh të robëruar nga sulltanët, — edhe në popullin turk vetë, — për të dalë një ditë ose një tjetër, dhe sa më shpejt, në një jetë më të denjë, për liri kombëtare, për dije

dhe përparim shoqëror, fituan një gjallërim shumë të madh. Racionalizmi, materializmi borgjez, zhvillimi i shpejtë i shkencave, hovi industrial e tekniko-shkencor, zhvillimi i përgjithshëm që mori shoqëria kapitaliste midis të dy shekujve të fundit, u bënë ide dhe ideale edhe të inteligjencisë së kombësive që vuanin nën zgjedhën mesjetare anadollake. Zhvillimi i tregtisë, i zejeve dhe i një farë industrie, krijoi një borgjezi të vendit, e cila, ku më pak e ku më shumë, i bëri të vetat ato ide dhe ideale, dhe kështu shpërthyen lëvizje kombëtare ku më pak e ku më shumë të fuqishme, përpjekje kulturore të shënuara dhe veprime revolucionare patriotike të mëdha.

Ende e njohim pak procesin e zhvillimit të mendimit patriotik e filozofik shqiptar që solli te Naim Frashëri. Po ky vetë dhe i vëllai, Samiu, kështu edhe Vretoja e ndonjë tjetër, p.sh. Hoxha Tahsini, na habisin ndonjëherë me guximin e mendimit të tyre, pa harruar, domosdo, kufizimet e tyre. Kufizimet ishin të kohës, që i shpjegon. Dhe, nëse do të kërkonim një mendim konsekuent shkencor tek ideologët e Rilindjes sonë, ka rrezik të binim në anakronizëm, duke harruar se kjo është periudha kur, në Shqipëri, kanë filluar të shturen vërtet marrëdhëniet feudale, po këto marrëdhënie mbahen ende fort. Ato qenë të tilla, sa, gjer në çlirimin e plotë të Shqipërisë nga populli i saj, i udhëhequr prej partisë së proletariatit, më 1944, shoqëria shqiptare mbeti një shoqëri, që e cilësojmë feudalo-borgjeze; shteti i saj mbeti një shtet i këtillë, ku borgjezia e ndante sundimin me feudalët.

Është folur shpesh për panteizmin e Naimit. Është treguar se si shprehja themelore e konceptit të tij filozofik është një panteizëm me një thelb mistik. Panteizmi nuk e ndan idenë nga materia dhe këto, për të, kanë qenë përjetësisht. Ai thelb i filozofisë së poetit tonë qëndron në faktin se Naimi idenë inherente te materia e quan «perëndi». Në vjershën e tij më të njohur filozofike, «Perëndia», kjo vihet re që në titull. Dhe Naimi shkroi edhe vepra me karakter fetar, si, bie fjala, poema e gjatë «Qerbelaja». Ai ishte një besimtar beкта-

shi dhe bektashizmi është një besim fetar panteistik.

Sidoqoftë, ky lloj idealizmi, që është panteizmi i Naimit, i lehtësonte udhën rilindësit tonë drejt racionalizmit. Në filozofinë mesjetare të Lindjes, me poetë si Nizamiu, Omar Khajami etj., panteizmi pati luajtur rolin e tij përparimtar, i veshur, kuptohet, me rroben fetare, sipas kohës. Në filozofinë e re evropiane, me filozofë si italianin Xhiordano Bruno dhe holandezi Baruh Spinoza, në shek. XVI-XVII, panteizmi luajti një rol të madh progresist. Panteizmi ishte atëherë një mjet i përshtatshëm i përhapjes së ideve materialiste. Brunon kisha e dogji të gjallë si heretik.

Engelsi, te «Ludvig Fojerbah», thotë se sistemet idealiste, duke marrë elemente materialiste, «*kërkonin ta kapërcenin kontrastin midis shpirtit dhe materies në mënyrë panteistike*». Sot kërkimi i pajtimit midis shpirtit dhe materies, perëndisë dhe shkencës, është reaksionar. Në kohën e racionalizmit evropian, si dhe në kohën e Naimit, kur sundonte feudalizmi dhe feja, kjo ishte një mënyrë përparimtare e afrimit me shkencën, e pasurimit me këtë.

Naimi e përmend Spinozën në shkrimet e tij, po nuk dimë sa e ka lexuar. S'ka dyshim se panteizmi i tij nuk ka një burim perëndimor, po lindor. Sidoqoftë, duke kthyer sytë nga racionalizmi i shek. XVII, nga Dekarti etj., racionalizëm ku bënte pjesë edhe Spinoza, Naimi i kthente sytë, mund të thuash, gati vetëm nga natyra dhe nga njeriu, kur merrej me shkencën. Poeti mendonte se njeriu është në gjendje, me forcën e arsyes, të depërtojë në «të fshehtat» e natyrës, të njohë ligjet e saj, t'i shpjegojë dukuritë e saj, ta përdorë natyrën për nevojat e tij. Tërë jeta e njeriut dhe e shoqërisë, për Naimin, është një përpjekje për t'u bërë dita me ditë edhe më shumë «*zot i natyrës*» me anë të shkencës.

Kështu Naimi e ngrinte lart filozofinë racionaliste në sy të lexuesve të tij, duke marrë, nga ana tjetër, një pozitë të qartë kundër iracionalizmit dhe teologjisë, kur shkruante te «Historia e përgjithshme» kundër «*filozo-*

fëve të vjetërë, që dojnë të merreshinë shumë herë me gjërëra të patrupta», p.sh. latini Seneka. «Është m'e vjeturë fjal' e Dekartit, — thoshte ai, — që është një nga filozofët e rinj, që thotë: pse të merremi me punëra që s'na sjellënë ndonjë të mirë? (...) Të marrëm vesh ç'janë gjërat që na sheh syri, (...) të mësojmë ç'janë, e me këtë mënyrë njeriu të bënetë zot i naturësë.»

Edhe Samiu pati shkruar që në 1879, në librin e tij turqisht «Qielli», se nuk ka asnjë të fshehtë në të cilën njeriu nuk duhet të përzihet, s'ka asgjë të cilën ai nuk mundet ta zbulojë.» Dhe ai godiste haptazi bestytnitë, në thelb teologjinë, duke folur mbi zbulimet e mëdha shkencore të Galileut, Njutonit, Kantit, Laplasit etj.

Kemi aty më lart, sikundër shihet, një qëndrim për shkencën dhe mundësitë e pashtershme të saj. Kështu mendimtari ynë Najm përqafoi rezultatet më revolucionare të shkencës moderne, gjer edhe teoritë mbi origjinën planetare të botës dhe mbi zhvillimin e saj dhe të qenieve të gjalla, teorinë e Kant-Laplasit dhe atë të Darvinit. Çdo shpjegim tjetër i botës, për Naimin, bën pjesë në «përrallat», si shprehet ai. Në mendimin e tij shkencor s'ka gjetur vend shpjegimi i botës sipas «Ungjijve» dhe «Kuranit». Ai ka besuar vetëm te kjo botë e te gjithësia «pa anë e fund»; «parajsën e skëterrën» i ka gjetur mbi tokë dhe s'ka shpresuar në një botë apo jetë të përtejme, «siç besojnë ata që s'dinë», polemizon hapur poeti. Dhe nëse një a dy herë në poezinë e tij hasim besimin metempsikik,¹ këtë e kuptojmë si shprehje ekstreme të panteizmit të tij.

Bën përshtypje dhe bie menjëherë në sy, kur lexojmë tërësinë e veprave të Naimit, se ka një ndryshim midis paraqitjes së botëkuptimit të autorit në veprat poetike dhe në ato me karakter fetar ose etik, dhe paraqitjes së atij botëkuptimi në veprat «diturake», që shkrimtari hartoi për shkollat. Rrallë i gjejmë në këto të fundit conceptet mistike. Po gjejmë një përpjekje të

¹ Metempsikoza — doktrinë sipas së cilës shpirti mund të kalojë nga një trup në tjetrin.

ndërgjegjshme për shpjegimin shkencor, antiteologjik, të zhvillimit të gjithësisë, të botës, e. së fundi, të qenieve të gjalla. Dheu ynë është një «*drudhësë*» materie, e shkëputur nga dielli; ai u zhvillua përmes katër epokash gjeologjike; gjatë këtij zhvillimi lindi edhe materia organike prej asaj inorganike; në epokën e fundit lindi njeriu, i cili prejardhjen e ka «*nga një farë majmuni*»; vetë njeriu mori zhvillim dhe shoqëria njerëzore ka vajtur e vete në rrugën e «*mbrothësisë*» etj. Njeriu është «*një pjellë e natyrës*», thotë Naimi. Nëpër shekujt e gjatë, kjo pjellë e natyrës, — pra, jo e perëndisë, — vjen nga gjendja e «*kafshërisë*» në gjendjen e «*qytetërisë*», kurse qytetëria, shkrimtari nuk thotë konkretisht se përmes çfarë procesi do të shkojë përpara e ku do të shkojë; por ai ka besim se me anë të shkencës. Duke besuar në progresin shoqëror të pandalshëm. Hasan Tahsini e lidhte atë me «*procesin e njohjes*», që për të, si «*dhe e vërteta, s'ka fund*».

Naimi s'e kishte konceptin e luftës së klasave. Në konceptin e tij mbi zhvillimin e shoqërisë, si dhe rilindësit e tjerë, ai mbeti një idealist. Mendimtari ynë është i bindur se rruga e progresit s'ka marrë fund. Kjo rrugë, për të, është rruga e zhvillimit të pandërrerë në kohë, siç mendonin dhe iluministët e shek. XVIII. Në fakt, ky do të ishte zhvillimi i pandërrerë i sistemit borgjez vetë dhe Naimi, si edhe Samiu, nuk është pa takim me filozofinë pozitiviste borgjeze të kohës së tij, që këtë predikonte. Ajo filozofi ishte e njohur në qarqet e reja intelektuale të Turqisë dhe kishte ndikimin e saj mbi to. Po, ndërsa tek ideologët e borgjezisë në fuqi në Evropë e gjetiu, kishim të bënim me një orvajtje reaksionare për të përietësuar rendin kapitalist, në kohën kur lëviziet e proletariatit kërkonin përmbysien e atij rendi, te Naimi dhe Samiu kishim një kërkesë përparimtare të kohës në Shqipëri: ishte pikërisht kërkesa e borgjezisë përparimtare për të kaluar Shqipëria nga feudalizmi në një shoqëri më të avancuar, sic është, e krahasuar me të, shoqëria kapitaliste. Kjo kërkesë mbështetej dhe e kishte burimin në vetë rrugën, sado ende

Naim Frashëri

jo të shtyrë shumë përpara, që kishte marrë zhvillimi i marrëdhënieve kapitaliste në vendin tonë.

Këto janë ndër vetitë kryesore të botëkuptimit të mendimtarit Naim, botëkuptim që, nga njëra anë, është për një shpjegim shkencor të gjithësisë e të botës, kurse, nga ana tjetër, nuk vete përtej një përfytyrimi të progresit njerëzor në fytyrën e zhvillimit borgjez të shoqërisë.

Sado që në themel të botëkuptimit të tij të përgjithshëm Naim Frashëri ishte një idealist, në kohën kur në perandorinë e sulltanëve dhe në Shqipëri sundonte feudalizmi dhe botëkuptimi fetar, përpjekja që botën dhe qeniet e gjalla, vetë dukjen e njeriut në tokë, t'i shpjegojë me anë të shkencës, braktisja e shpjegimeve fetare, besimi në progresin shoqëror dhe vështrimi i progresit sipas fytyrës së shoqërisë së përparuar të kohës, ishin pozita dhe pikëpamje me karakter revolucionar të theksuar.

Në këto pozita ishin edhe përfaqësuesit më të avancuar të mendimit shqiptar të kohës, secili, kuptohet, me origjinalitetin e vet të shtrimit të kësaj apo asaj çështjeje.

Mospajtimi është vërtet i dukshëm, siç thamë, midis, nga njëra anë, koncepteve që Naimi shpreh në «Dituritë» e tij dhe në libra të tjerë shkollorë, dhe, nga ana tjetër, koncepteve fetare, që gjejmë në panteizmin e tij, duke vazhduar edhe me shfaqje të koncepteve të monoteizmit, sidomos në veprat poetike. Janë, pastaj, edhe shkriemet dhe veprat fetare të tij, si «Fletore e bektashinjve» apo «Qerbelaja», disa proza të «Mësimeve» të tij, etj. Këto luhatje nga njëra kategori veprash te tjetra marrin një karakter kaq të hapët, sa, edhe duke ditur se Naimi nuk i organizoi mendimet e tij në një vepër të vetme a në një sistem filozofik, ato na bëjnë përshtypje me atë mospajtim flagrant, si mund të thuhet.

Shpjegimi se kështu poeti mund të arrinte më shpejt e më drejtpërsëdrejti me propagandën e tij patriotike dhe me mendimin e tij përparimtar të masat e besimtarëve, siç ishin lexuesit e kohës ndër ne, është sigurisht një

pjesë e së vërtetës. Në fakt, poezia, gjatë historisë së saj, u mbrujt me figurat e mitologjisë, të legjendave, të fesë, të të mrekullueshmit në përgjithësi. Koha kur jetoi poeti ynë, nuk e ndihmonte që të shkëputej nga ato figura e procedime. Dhe, nëse në vjershat e tij Naimi do të flasë për një botë «të krijuar» e për një «krijestar», pavarësisht se kjo bie në kundërshtim me konceptin e tij themelor filozofik, panteizmin, nëse ai do të flasë për një «botë të shpirtrave», ashtu si idealisti i lashtësisë greke, Platoni, fliste për një «botë të ideve», — le të kujtohet kënga XII e «Historisë së Skënderbeut», — kjo tregon, pikërisht, se poeti ynë s'ka mundur të mos pasqyronte ndikimin e fesë mbi botëkuptimin e kohës dhe s'ka mundur të mos e pësonte vetë atë ndikim.

Sidoqoftë, kjo nuk shpjegohet thjeshtësisht me «tak-tin» ndaj lexuesit bashkëkohës, apo me traditën poetike në përgjithësi. Kjo shpjegohet, në themel, me kufizimet që koha vetë impononte, me kontradiktat e kohës, të cilat Naimi s'i kapërceu dot, — kontradikta shoqërore, d.m.th. edhe botëkuptimore.

Naimi, si idealist, nuk u shkëput dot nga feja. Përkundrazi. Kjo duket veçanërisht kur është çështja për etikën, moralin.

Ndërsa progresin poeti e sheh në fytyrën e progresit që erdhi me borgjezinë, — për Evropën përpara Revolucionit Francez Naimi shkruan se «*priste Ruson' e Volterë ta zgjuanin ng'ajy gjumë*», nga «*gjumi*» i mesjetës, i feudalizmit, — për marrëdhëniet midis njerëzve dhe sjelljen e njeriut në shoqëri, humanizmi i Naimit, që spikat aq fort, p.sh., në besimin se rruga për të lehtësuar vuajtjet e të varfërve është «*mëshira*», — ndikim fetar ky, — ai humanizëm nuk i cenon marrëdhëniet klasore të kohës. Për të, «*më i vogli duhet ta nderojë më të madhin e më i madhi të pënkujdesnjë më të voglin*»; kurse dhunës në shoqëri, predikon të mos i përgjigjemi me dhunë, sipas parimit kristian të mosqëndresës ndaj së keqes, «*të bien në një faqe, kthe dhe tjetrën*», — natyrisht jo kur është fjala për detyrën ndaj atdheut: për atë luftojmë

me pushkë në dorë, armikun e vrasim, japim dhe jetën! Po kur është fjala për marrëdhëniet midis njerëzve, poeti bën arbitër hyjninë, — si të punoni «këtu», do të keni edhe shpërblimin «atje», «në atë jetë».

Sado me qëllim të mirë, që njerëzit të veprojnë drejt ndaj njëri-tjetrit, të ruhen mos veprojnë keq, Naimi është në pozitë fetare. Pozita të njohura këto të një humanizmi mbiklasor.

E megjithatë, është e madhe dashuria e poetit me njerëzit e thjeshtë, me popullin punonjës, besimi i plotë tek aftësitë e tij, mbështetja që ai dhe rilindës të tjerë kërkonin te masat.

Për Naimin, Shqipëria ishte, në radhë të parë, populli punonjës, Samiu kishte shkruar më 1876: «*Populli është themeli i shtetit; sa më i fortë të jetë ai themel, aq më shumë qëndron godina*». Tërë synimi i vëllezërve patriotë iluministë ka qenë që shqiptarët t'i jepte kulturën, ta fuste në rrugën e dijes e të qytetërimit, të këmbente gjendjen e tij të mjerimit ekonomik e shoqëror. Këto ideale ai i kushtëzonte me krijimin e Shqipërisë së lirë, po gjithashtu përpiquej që diçka të realizohej edhe në kushtet e robërisë.

Përpjekja e Naimit për çeljen e shkollave shqipe, për themelimin e arsimit shqiptar, ishte e lidhur me përpjekjen çlirimtare, por i përgjigjej edhe idealit për një të ardhme më të mirë për popullin e vet. Dhe bie menjëherë në sy se ai që mund të quhet sistem i edukatës që kërkon Naimi, dhe që e përvijon edhe më qartë Samiu, me shkollat për të gjithë e në tërë shkallët pa dallim kamjeje dhe seksi, me shkencën në themel, me shkëputjen nga kisha, ai ishte një sistem shumë përparimtar për Shqipërinë e kohës.

Iluminizmi i Naimit ishte një iluminizëm që synonte «*ndriçimin e gjithë kombit*». Këtë, pa dyshim, Naimi e kërkonte si një ideolog borgjez, po tek ai, si te rilindësit demokratë, kjo merrte një karakter të gjerë popullor dhe karakterin e një ideali të flaktë, që i kushtohet popullit punonjës, me besimin se ai ideal mundet e duhet të realizohet, se aty është i pritmi vetë i Shqipërisë.

Në fakt, ky i pritëm nuk do të vinte me Rilindjen, po Naimi aspironte për shumë më shumë nga ç'mund të sillte koha e tij, dhe këtu qëndron një nga bukuritë e veprës së tij dhe e zemrës së tij të gjerë.

Kur ishte puna për emancipimin e gruas, Naimi nuk shkonte më larg se rritja e rolit të saj në familje, porse zëri që ai ngrinte për zhvillimin e saj kulturor baras me burrin, në vetvete supozonte shumë më shumë. Çmimi i lartë që ai kishte për rolin e gruas në formimin e brezave të rinj, të cilët do të siguronin progresin shoqëror, nuk ishte thjeshtësisht ngritja e prestigjit të nënës brenda shoqërisë feudale dhe patriarkale, që atë e ndrydhte dhe e shtypte si mos më keq, po, drejtpërsëdrejti, pohimi se gruaja mundet dhe është e domosdoshme të marrë pjesë në përmirësimin e gjendjes shoqërore, se pa rolin e saj nuk mund të arrihet përparimi i vërtetë në shoqëri. Samiu shkruante se «*gratë janë në gjendje t'i kryejnë gati të gjitha punët sikurse burrat*». Pra, sipas Naimit dhe Samiut, edhe duhet ta përgatisim gruan për këtë, duke nisur nga respekti që ajo kërkon në familje. Dhe ashtu si për shkollën, ashtu edhe për emancipimin e gruas, poeti nuk i zgjat dorën fesë. Rolin ia jep diturisë, kulturës, tek e cila e ka besimin e madh për emancipimin jo vetëm të femrës, po të njeriut, të shoqërisë në përgjithësi.

Këto dalin qartë kryesisht nëpër faqet e librave të Naimit për shkollat, si «Këndimet» etj., dalin edhe te «Mësimet»; i gjejmë, ku më pak e ku më shumë, në tërë veprën e shkrimtarit dhe mendimtarit. Këto janë të lidhura ngushtë me mendimin e tij patriotik, po gjithashtu edhe me një humanizëm të gjerë, i cili, ndonëse në thelb mbiklasor, është humanizmi i një zemre të madhe, që beson dhe aspiro për një të ardhme më të mirë për njerëzimin. Ai i do të barabartë popujt e racat, do lumtërinë për të gjithë ata që s'e kanë, ushqen respektin më të lartë për genien njerëzore, ai që shpall: «*dhe falëtoare kemi njerinë*».

Për Naimin, si dhe për rilindës të tjerë, duke mos harruar idealizmin apo dhe fetarizmin e tyre, duhet

shënuar se ata filluan të ndeshen me fenë, sapo u përpoqën ta pajisin shqiptarin me botëkuptimin shkencor. Ata u përpoqën t'i largonin njerëzit nga dogmat obskurrantiste, sadopak ta kenë bërë këtë gjë. Kështu, p.sh., kryeideja e «Qerbelasë», si një legjendë islamike-bektashiane, është ajo e ndeshjes së të mirës me të keqen, triumfi i të parës mbi të dytën. Është e qartë, nga ana tjetër, se Naimi e shkroi atë poemë të gjatë fetare për ta tërhequr lexuesin besimtar në lëvizjen kombëtare. E kuptojmë edhe më mirë synimin patriotik të autorit, po të vëmë re se poema e tij qe edhe kundërveprim ndaj «Hadikasë» së Dalip Frashërit të krijuar gjysmë shekulli më parë. Kjo vepër mbi dogmën bektashiane, ishte e mbytur edhe nga leksiku osman e përgjithësisht oriental. «Qerbelaja», ku Naimi është i lidhur më shumë se kudo me fenë, sapo bën «historinë e shenjtë» të një sekti, ndoqi rrugën e përkthimeve fetare të Kristoforidhit, po duke e çuar edhe më tej këtë rrugë, me një farë shkar-kimi të asaj historie nga dogma.

Lufta edhe në platformën fetare qe e natyrshme të bëhej gjatë Rilindjes sonë, në një kohë kur masat popullore ishin besimtare dhe kur dasia fetare luante një rol të rrezikshëm, pasi atë e nxiste jo vetëm pushtuesi, por e nxisnin edhe shovinistët fqinjë, edhe fuqitë imperialiste. Dhe kështu, një pjesë e madhe e klerit të besimeve të ndryshme, e klasës feudale, por edhe një pjesë e borgjezisë, veçanërisht më të pasurit, bëheshin vegla të të huajve. Merita e madhe e Naimit dhe e rilindësve të tjerë qe se ata përmbi fenë vunë atdhenë. Me një parullë të tillë ata luftuan fort për unitetin e popullit, luftuan klerin reaksionar dhe përçarjen fetare ngado që vinte.

Po, nga ana tjetër, kjo supozonte dhe kërkonte edhe tolerancën fetare, sikundër supozonte akoma luftën për ritin shqip dhe për libra fetarë në gjuhë të pastër shqipe, luftë për të cilën u angazhua pjesërisht edhe Naimi, si qe angazhuar Kristoforidhi e do të vepronte më pas Noli. Dhe kjo ndihmon për të shpjeguar më se një kufizim, por edhe koncesion të rilindësve më përparimtarë në

botëkuptimin e përgjithshëm të tyre; kjo ndihmon për të shpjeguar aspekte të ndryshme të idealizmit, që tek ata mbisundoi si botëkuptim.

Duke predikuar tolerancën fetare, Naimi nuk nguroi të ngrihej me rreptësi të madhe kundër klerit dhe dëmeve shekullore të tij. Te «Historia e përgjithshme», ai sulej në mënyrë të tillë kundër Vatikanit: «*Në këto kohëra, papa dhe gjithë priftëria kishinë fuqi të madhe në Evropë; bota ishte pas syresh si bagëtia. Papa Grigor' i shtatë i përzjeu kaqë mbretëritë, saqë më 850 gjer më 1100 pas K., 250 vjet, s'pushoi lufta e trazimi.*»

Idealet shoqërore të rilindësve ishin përparimtare, por edhe të kufizuara. Koha, që shtronte detyrën e madhe të çlirimit kombëtar, nuk shtronte ende detyrën e revolucionit shoqëror, me atë borgjezi tepër pak të zhvilluar si klasë, që Shqipëria kishte. Borgjezia shqiptare jo vetëm që nuk e ndiente veten të fortë që të përmbyste feudalizmin, bashkë me shporrjen e pushtuesit, por e kërkonte aleancën me klasën sunduese në luftën që ajo bënte kundër pushtuesit. Ca më shumë, në projektkushtetutën e Sami Frashërit, te «Shqipëria ç'ka qenë, çështë e ç'do të bëhet» (1899), «parësia», d.m.th. në radhë të parë klasa feudale, mbetej në fuqi. Po patrioti demokrat kishte besim, — sigurisht, kjo ishte më shumë një dëshirë e pa-realizueshme dhe e ardhmja e afërme këtë vërtetoi, — se vetë parësia, me dashjen e saj, «do të merrte udhën e qytetërimit», pra, do të borgjezohej, dhe kështu Shqipëria vetë do të merrte po atë udhë, si shtet autonom apo i lirë. Vëllezërit Frashëri ishin antifeudalë të vendosur. Samiu p.sh. shkruante më 1881: «*Ndryshimi në mes një feudali dhe atij prerësit të rrugës me kusarin e natës është në forcën e tyre të shumtë ose të paktë.*»

Këto ishin, gati pikë për pikë, edhe idetë e Naimit për të nesërmen politike të Shqipërisë, që do të vinte përmes evoluimit të brendshëm të saj dhe me iniciativën e parësisë së «ndriçuar», sado që, nga ana tjetër, të dy vëllezërit e kanë shpallur haptazi dhe pa druajtje, se janë kundër monarkisë, gjë, që, tek ata, nënkuptonte se janë edhe kundër përjetësimit të feudalizmit, pa harruar se

Naim Frashëri

goðasin personin e sulltanit vetë. Naimi shkruante te vëllimi i dytë i veprës së tij shkollore «E këndimit të çunavet»: «Pleqësi a dhimokraci thuhetë kur nukë ka mbret, po të zgjedhurit venë vetë për një kohë një të parë, si është Franca sot». Dhe te «Historia e përgjithshme»: «Dhimokratia (ajo e vitit 1789, Dh. Sh.) dhe liria e madhoi Francën së gjithash (...) Më 1804, Bonaparti u bë mbret i Francësë e dhimokratia, q'u ble me shumë gjakëra, humbi përnjëherë». Dhe prapë po aty: «Më 1870, Franca humbi luftënë dhe Alasn'e Lorenë, po fitoi dhimokracinë». Samiu shkruante (1881): «Revolucioni i viteve 1789 dhe 1793 (...) i hapi sytë krejt Evropës me një dritë të jashtëzakonshme dhe kjo lëkundje vazhdoi deri më 1848, madje deri më 1871».

Këto që cituam dhe pohime të tjera, e zbulojnë mirë gartë mendimin antimonarkik dhe antifeydal të Vëllezërve Frashëri dhe idealin e tyre demokratik të përparuar.

Duke folur për rilindësit tanë si mendimtarë, shoku Enver Hoxha thotë se ata «...ishin iluministë dhe kanë genë frymëzuar nga revolucioni klasik demokratiko-borgjez i Francës ... Për këta dijetarë dhe njerëz të aksionit të popullit shqiptar, filozofët dhe mendimtarët që përgatitën revolucionin francez, si Didëroi, D'Alamberi, Volteri, Rusoi e të tjerë, ishin të njohur, po të njohur jo në mënyrë të përciptë... Por, pavarësisht se ishin të frymëzuar nga ky revolucion, si dhe nga revolucionet e tjera që u zhvilluan më vonë, më 1848, në gjithë Evropën..., mendimtarët e mëdhenj të popullit shqiptar ishin më të përparuar. Kjo shpjegohet me faktin se koha, zhvillimi dialektik materialist i historisë, i bëri këta ta shikojnin situatën e kombit shqiptar, të atdheut të tyre, dhe zhvillimin e politikën e Fuqive të Mëdha, me një sy tjetër nga sa e kishin parë revolucionarët francezë të revolucionit demokratiko-borgjez dhe të revolucioneve të tjera të vitit 1848 e më vonë që u zhvilluan në shumë shtete të Evropës.»¹

1. Enver Hoxha. «Disa mendime për rilindësit», në Studime politiko-shoqërore, T 1982/2 f. 12-13.

Në ballë të këtyre mendimtarëve ishin Vëllezërit Frashëri. Shoku Enver Hoxha e quan «program madhështor» atë «të rilindësve të Shqipërisë, me epiqendër Sami dhe Naim Frashërin». Ai u rekomandon historianëve që shkrimet e Leninit dhe atë program të kenë parasysh, «në interpretimin e fakteve historike të kësaj periudhe». Dhe shton: «Që të mos gabohemi për vlerësimin e ngjarjeve të kësaj periudhe, sipas mendimit tim, një bazë për orientim janë pikëpamjet filozofike, teorike, moralo-politike dhe organizative të Samiut e të Naimit, të cilët në përgjithësi ishin revolucionarë, progresistë, patriotë, demokratë-borgjezë, liberalë, të përshtatshëm për kohën.»¹.

Programi dhe taktika e Naimit dhe e shokëve të tij qenë realiste dhe ata i dhanë një drejtim të përshtatshëm, të drejtë e të hovshëm, lëvizjes kombëtare, së cilës i prinë në kushtet e zhvillimit të shoqërisë shqiptare të kohës, kushte që paşqyroheshin si në veprimtarinë, ashtu edhe në mendimin e rilindësve.

Naim Frashëri

Naim Frashëri

Naim Frashëri

¹ Enver Hoxha, Vepra, vëll. 23. f. 134.

Naim Frashëri

Fillimet poetike shqip të Naimit

Më 1880, kur njohim të parin poemth shqip të Naim Frashërit, nuk mund të thuhet se ai hiqte dorë nga vargjet persiane, që shkruante që në vitet kur ishte në Janinë, kur thellohej në mësimin e kësaj gjuhe, pasionohej pas autorëve të saj, duke pasur ndër poetët më të preferuar Sadiun, Nizamiun, Xhelaledin Rumiun, turk ky, po që shkruante persisht. Ata i zbuluan tërë një botë poetike dhe atëherë ai, me sa duket, u dha më shumë pas tyre se pas Dantes e Miltonit, Hygosë e Lamartinit, që disa i kishte pasur edhe në programet e shkollës. Kjo shpjegohet jo vetëm me vlerat estetike të poezisë së tyre, por edhe me një përmbajtje të afërt panteistike të botëkuptimit që ata kishin pasur dhe që afrohej me botëkuptimin e Naimit.

Duke shkruar për poezinë e Lindjes e të Perëndimit, më 1896, Naimi ka për të pohuar, në parathënien me të cilën e përcjell përkthimin e tij shqip të «Iliadës» së

Homerit (kënga I): «Vjersh' e Azisë ka bukuri të madhe, shije të shumë, rrjeshtë të ngrë, masë të pëlqyer, fjalë të xgjedhura e lodra të ndryshme. Po vjersh' e Evropës ka mejtim më të lartë. Eni të gjithë kanë vleftë më vetëhe.»¹ Tani jemi në një kohë, kur Naimi ka vjet që e ka kthyer vështrimin sidomos nga poezia evropiane, po prapë Sadiun nuk e kujton vetëm si poet, por edhe si një «nga të mirëtë», d.m.th. nga të shenjtët. Dhe vjershëtorëve të Persisë, midis të cilëve «m'i mirë e m'i madh i tyre është Firdevsiu», «shoku i Omirit dhe i Virgjilit», ai do t'u vejë pranë edhe lirikun osman Fuzuliuin, i shek. XV, të cilin e quan «mbret të vjershëtorëve» dhe që ka për t'i përshtatur shqip «Hadikanë», duke e quajtur «Qerbela».

Çka cituam, na jep një ide të kulturës poetike të Naimit dhe të parapëlqimeve të tij. Ai ndalet në disa emra të mëdhenj dhe givkon saktë. Sidoqoftë, duke u kthyer nga Evropa dhe poezia e saj, romantiku Naim ka për të vështruar sidomos në kohën e tij dhe, në mes të bashkëkohësve, për të, «ngjan të mbajë kryenë për-pjetë Lamartini.» Edhe këto janë shprehur në parathënien që i bëri Naimi për kthimit të vet shqip nga «Iliada».

Jemi në fund të krijimtarisë së tij poetike dhe, në e pastë bërë atë përkthim me kohë. — një përkthim turqisht pamë se Naimi e botoi që më 1886, — poeti ka përligjur pikërisht veten, jo vetëm si adhurues mbi të gjithë i Homerit, pa harruar dhe Virgjilin. po veçanërisht edhe pse cmonte tani vjershën e Perëndimit mbi atë të Lindjes, për «mendimin më të lartë» të saj.

Domosdo që poetit tonë, romantizmi i Evropës do të fillonte një ditë ta afronte e ta mbante më shumë, pikërisht me frymën e kohës. Po. nëse tregoi një admirim të veçantë për Lamartinin, ndonëse Evropa kishte romantikë shumë më të përparuar në mendimin e tyre, ar-

1 Me fjalën rrjeshtë Naimi kupton vargun dhe me atë masë-metrin; me lodra — shkathtësinë në të kombinuarit e vangerve, të rimave etj.

syet mund të kenë qenë në radhë të parë dy. Njëherë se Lamartini, ndonëse pati shprehur për shqiptarët edhe ndonjë gjykim të ngutur, ishte treguar, fundi i fundit, një gjykues i drejtë i tyre, kur në veprën e tij «Histori e Turqisë» ai thoshte se lufta e shqiptarëve nën Skënderbenë «*ishte më pak fetare dhe më shumë kombëtare*». Kur më 1825, Lamartini kishte provuar të shkruante vazhdimin e poemës së Bajronit, «Çajllid Harolld», ku admirohej Shqipëria dhe karakteri shqiptar, ai u jep-te në këtë mënyrë hakën shqiptarëve: «*Nuk ka pendë as penel që mund të shprehë sakrificën heroike të banorëve (të Shqipërisë) në luftërat që kanë bërë kohëve të fundit, më shumë se askush tjetër, për çlirimin e Gre-qisë.*» Ishte një e vërtetë që rilindësit, në ndeshje me shovinizmin grek, detyroheshin ta përsërisnin dhe që u vinte veçanërisht mirë ta dëgjonin prej gojës së një autori të njohur evropian.

Arsyeja tjetër e admirimit të posaçëm të Naimit për këtë poet është, se kur autori ynë po duket në letërsinë shqipe, Lamartini ka bërë emër në Turqi, dhe jo vetëm sepse i kushtoi Turqisë një vepër vëllimore, por edhe se romantizmi i tij, në poezi dhe në prozë, kishte doza të një sentimentalizmi që do të karakterizonte fillimet e letërsisë moderne turke në pjesën e dytë të shekullit, si dhe letërsitë e disa vendeve të sunduara nga Turqia. Kë-tij sentimentalizmi nuk i shpëtoi as letërsia jonë, jo kaq në poezinë e saj, që, duke u lidhur fort me idealet e çli-rimit kombëtar, fiton tiparin e saj kushtrues, sa në ato fillime të dramës e të romanit artistik që shkruan ndonjë autor yni në gjuhë të huaj, — p.sh. «Besa» e Samiut turqisht (1875), «Bardha e Temalit» e Pashko Vasës frën-gjisht (1890), — gjer te prozat e vogla tregimtare të Sa-miut e të Naimit vetë, gjer te ndonjë përkthim i Naimit turqisht nga sentimentalizmi i vonuar, pasromantik fran-cez, si «Të katër stinët» (1881). Leximet e preferuara të Vëllezërve Frashëri, siç e pamë, ishin krijime të llojit dhe pamë se si iu vu punës Samiu për të kthyer tur-qisht një vepër shumë të njohur të llojit, romanin «Të mjerët» nga Hygoi.

Më 1880, Naimi, me anë të Vretos, dërgonte në Bukuresht poemthin e tij të parë në gjuhën amtare, «Shqipëria». Nuk kemi ndonjë të dhënë që ta ketë dërguar për botim në ndonjë organ shtypi të Rumanisë, si bie fjala në gazetën «Iris», që dilte greqisht dhe ku botonte një vjershëtor shqiptar gjer dje i panjohur, që i këndoi Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, Nikolla Çakoja, një nga themeluesit e degës së Shoqërisë së Shkronjave në Bukuresht. Treguam se në atë gazetë Naimi do të botonte më 1884 vjershën e tij «Pellazgët», po që atëherë mbante emrin «Nga vjen shqiptari», — cila është origjina e tij.

Sidoqoftë, poemthin duhet t'ia ketë dhënë Samiu Vretos, se atë kohë Naimi jetonte në Janinë. Dëshmitë e kohës flasin për admirimin që ngjalli vepërza me buçitjen shqiptare të saj, — krenarinë për të kaluarën, dhimbjen për të tashmen, besimin e thirrjen për të ardhmen. Patriotët tanë të viseve danubiane s'do të kishin besuar që një «bej» shqiptar të ngrihej në të tillë mënyrë kundër sundesve turq. dhe për çlirimin nga Turqia. Ata i bëri për vete ky poet që u lindi. Poemthi i Naimit nuk është në lartësinë e shkrimeve të mira që bashkatdhetarët kishin për të njohur së shpejti nga pena e tij, po nëpër vargjet e tij. kishte depërtuar një frymëzim autentik dhe, domosdo, Nikolla Çakoja u duk i zbehtë përpara këtij poeti.

Vjersha e Naimit niste siç e kemi përmendur me ato vargjet e famshme, të skanduara, ashtu inatçe, dhe që ishin tërë një program për kohën:

*Bota që kur është zënë,
Shqipëria gjall'ka qënë!
Pellazgj u thoshin më parë,
më së fundi shqipëtarë.*

Ishte ky popull, që me emrin legjendar, paraqitej si më i vjetri në Evropë, popull për të cilin Homeri ishte shprehur me admirim shumë të madh, për të cilin kishte shkruar Herodoti. Në kohët moderne, me Kastriotin, pastaj me «Shkodranin» (Karamahmud Bushatin), me

«Marko Sulin» (Boçarin), shqiptarët «i dhanë dërmën Tyrqisë». Po, kthehej poeti me dhimbje dhe për të prekur sedrën kombëtare, çfarë fitoi Shqipëria «nga gjithë trimëria e saj»? Fajin që atdheu është në këtë ditë e kanë osmanët, kurse Evropa, «mejtohet për të», d.m.th. s'bën farëgjëje. Po të mos kishim mbetur në padituri, siç jemi, ne do të kishim pasur Aristotelët e Strabonët tanë, Homerët e Eskilët, Virgjilët e Dantet. Po kurrë nuk është vonë. Dituria do të sjellë një të ardhme të lumtur për Shqipërinë, hidhet iluministi. Pa dituri në kohën tonë më s'bëhet; pa të, Shqipëria «do të humbet». Pra, vëllezër shqiptarë, «ejani të mbledhim mentë!» Ky është vargu me të cilin e mbyll poemthin autori.

Në Shqipëri luftohet për të mbrojtur vendin nga copëtimi që duan t'i bëjnë të huajtë, po Naimi notën e fundit e ka për diturinë; jo se nënçmon luftën, po se u drejtohet shqiptarëve të Rumanisë, që t'i nxitë të ngrejne shpejt degën e Shoqërisë së Shkronjave, të themeluar një vit më parë në Stamboll. Dhe ata e ngritën, me vajtjen atje të Vretos. Synimi politik i shoqërisë kulturore ishte i qartë dhe, nëpër vargjet e Naimit, patriotët nuk e kishin të vështirë të zbulonin flamurin që u printe në betejën për gjuhën, pishën që duhej t'i vinin sundimtarit shekullor.

Ky debutim, me përmbajtjen e vet, ishte një premtim. Poeti, vëlla i të dy vëllezërve tanimë shumë të dëgjuar Frashëri, ishte aq i mençur dhe aq i guximshëm sa edhe ata, — dhe shkruante atë shqipe! Vjersha, sado modeste, premtonte në fakt shumë dhe ajo shpejt do ta mbante fjalën.

Një vit shumë më i rëndësishëm debutimi për Naim Frashërin ka qenë 1884.

Çastet e mëdha të lëvizjes kombëtare nuk vonuan t'i japin fletë talentit që u lindi shqiptarëve në zjarrin e luftës. Naimi, me Samiun, Vreton, Koto Hoxhin, Pandeli Sotirin e ndonjë tjetër, ia kishin hyrë punës për riorganizimin e lëvizjes kulturore shqiptare në Stamboll e pastaj në Aleksandri të Misirit e në Bukuresht, kishin nisur ti koordinonin veprimet me arbëreshët e Greqisë

dhe me ata të Italisë, edhe pse pak e aspak i kishin shfrytëzuar organet e tyre të shtypit. — të Anastas Kulluriotit e të De Radës. Ata krijuan kështu në Stamboll organin e tyre, revistën «Drita» — «Ditura»¹, me ndërhyrjen, siç e dimë, të Naimit vetë. Ja tek ishte krijuar edhe tribuna që i duhej poetit. Ajo shtypei me alfabetin e krijuar në Stamboll më 1879 dhe ndofta ishte çështja e alfabetit që i bënte patriotët e atyshëm gati të mos bashkëpunojnë në organet arbëreshe, siç mund të kuptohet nga një letër e Naimit, ku ai nuk e pëlqen fare alfabetin e De Radës.

Veprimtaria e gjerë botuese e Naimit, — me shkrimet «diturake» dhe me viersha të shumta, në të dymbëdhjetë numrat mujorë në të cilët doli revista, sigurisht nuk shpjegohet me kaq kohë punë. Naimi, s'ka dyshim se ka punuar si rrallëherë në ietën e vet në vitet 1880-85. që puna i kishte aq dukë. Dhe disa arritje të nivelit të lartë që do të tregojnë disa viersha të tij, disa shqipërime gjithashtu, ajo prozë e shkrimeve të tij për shkollat e ardhme shqipe, prozë që, gjer atëherë, zor se ishte shkruar më e bukur në Shqipëri, të gjitha këto flasin për një pikuri të meniëhershme të talentit e për një shpërthim të gjithanshëm të shkrimtarit.

Sigurisht, këtë talent e dëshmuar se kishte nisur të përcel me kohë disa viersha të tij persishte, që dimë se ai kishte nisur të shkruante që nga fillimi i viteve 70 e që do t'i përmbledhete e botonte në librin «Tehajvat», më 1885. Po ndonëse talenti shquante, ai i ndiente verigat e giuhës që nuk ishte e mëmës, si dhe ndikimet e thella, mund të thuhet, të një poezie që i ishte imponuar fort. Për verigave ai do të çlirohej mirë vetëm kur të shkruante në giuhën e tij. Kur Naimi ato nisi t'i këpus-te më 1880, ai ndjeu, s'do mend, gjithë lirinë e shpreh-

¹ Tetë muaj përpara se të dilte kjo revistë, Vretoja, Naimi dhe Samiu e ngushëllonin De Radën për vdekjen e djalit të tij Zefit, me një vjershë të pafirmuar, po që mund të jetë një improvizim i Naimit. De Rada e botoi te «Fjamuri Arbrit», shkurt 1884, me titullin «Vaj mbi shtëpin' e Radhanjet». Ajo mban datën 13.I. të atij viti.

jes, të cilën e ndiejmë dhe ne, në më se një nga vargjet e «Shqipërisë». Por ai është ende pak i stërvitur në shkrimin e shqipes. Shpërthimi do të duket më 1884-85, me krijime si «Fjalët e qiririt», me «Shkëndijën e diellit ndaj manushaqes», me një rikrijim që të mahniste shqip, si «Fyelli» i Xhelaledin Rumiut, me njëzet e pak fabula të La Fontenit, që përshtaste, etj., botuar te revista e Stambollit.

Lexuesi të na lejojë që ta nisim citimin me një strofë fabule, për zhërvjellësinë e vargut, për bukurinë e gjuhës, për saktësinë e detalit, për dialogun e mprehtë:

*Pendë këndesi
kunadhja vënë,
ndrruar dhe zënë,
pulave u erdh;
tha: — Mirëmëngjesi!
Çbëni, si jini?
U ngrit' a flini? —
dhe në mest u derdhë.*

(Kunadhja e veshur si këndes)

Ja një strofë nga «Fyelli», ku, le ta përsërisim, poeti duket sikur flet për veten:

*Gjithë bota më dëgjojnë,
po së jashtësmi më shohin,
dëshirën s'ma kupëtojnë,
zjarr' e brendësmë s'ma njohin.*

A është kështu? Po të polemizojmë me vetë poetin Naim, do të thoshim jo me plot gojën.

Mos Naimi ka ende një besim të pamjaftueshëm, të paktë, në efektin e artit të tij, me ato debutime? Mos është një modesti prej artisti, që njuh krijimtarinë e madhe të kontinenteve dhe druhet të çmojë çfarë krijon ai vetë? Mos druhet se mendimi që është duke shfaqur në një gjuhë jo të zakonshme për popullin, në një vjershë si kjo, ka për të qenë e vështirë që

të kuptohet? Sidoqoftë, Naimi, që i kishte afruar atë menjëherë shqiptarët me një «sprovë» poetike, — si mund ta quanin vjershën e tij të gjatë të vitit 1880, — do t'i lërë gojëhapur me krijimet e tanishme, që nisin të dalin te «Drita». Dhe kjo nisje e rrallë merrte gjithë kuptimin e vlerat e saj me vjershën «Fjalët e qiririt», që, nga më se një anë, shpjegonte edhe «Fyellin», që ishte një rikrijim i vërtetë.

Misionin e tij të shkrimtarit patriot, që e vë menjëherë veten në rreshtat e parë të luftëtarëve për ndriçimin dhe çlirimin e vendit, Naimi do ta shprehë përmes vargsh të tilla, që u drejton tani lexuesve, kombit vetë:

*Në mes tuaj kam qëndruar
e jam duke përvëlur,
që t'u ap pakëzë dritë,
natënë t'ua bënj ditë.
Do të tretem të kullohem,
të digjem, të përvëlohem,
që t'u ndrinj mir' e të shihni,
njëri-jatërin të njihni.*

Ky «qiri» kërkon, në fakt, të jetë një pishtar, — të ndriçojë ndërgjegjen kombëtare, e cila ka nevojë ende të ndriçohet, që ta çelë gjer në fund shpejt rrugën drejt lirisë. Poeti është i gatshëm të njohë holaukostin, — të flijohet i tëri. S'do të kursejë, për misionin me të cilin e ka ngarkuar veten, asgjë nga mendja dhe zemra, nga frymëzimi dhe dijet e tij. Mushkëritë kanë nisur me kohë t'i preken, por ai, që «digjet për njerinë,» humanisti patriot, «digjet si trimi» dhe «djeg mushkërinë», «tretet për njerinë». Një merak ka, se vallë a

*shkruhenë në kartë
fjalët e gjuhës së zjarrtë? —*

Ai i shkroi! Premtimin e mbajti, si vjershëtor i kombit, me tërë gjestin e flijimit.

S'ka dyshim se viti 1884, bashkë me vitet pranë, ka qenë nga më të mbarët, — në mos më i mbari, — në historinë e poezisë shqiptare të shekullit të kaluar shqiptar dhe të Rilindjes sonë. Vetëm le të përmendim se atë vit Da Rada botoi vëllimin e fundit, të gjashtin, të poemës së tij «Skënderbeu i pafat» (1872-84), ndërsa Mjeda atë vit niste dhe i shtronte në kartë strofat e tij aq të skali-tura. Dy vjet më parë, Serembeja kishte botuar, — për fat të keq vetëm në një përkthim italisht, dhe që ishte i dobët, — vjershat e tij. Më 1885, kur edhe vdiq, Dara i Ri firmoste «Këngën e sprasme të Ballës». Serembeja, siç dihet, i goditur nga një sëmundje fatale, rrallë e tek do të gjente tani një çast të vërtetë frymëzimi. Mjeda, qoftë nga pengesat e eprorëve jezuitë, qoftë nga një skrupull artisti që nuk e zë të mbaruar shpejt punën e tij me vargjet e strofat, rrallë ka për të botuar ndonjë gjë deri në fund të shekullit. De Rada dhe Naimi do t'i përgjigjen lëvizjes patriotike me botime të pareshtura. Jeta e gjatë, — prej gati 90 vjetësh, — De Radës i premtoi t'u kthehet e t'u rikthehet temave dhe poemave të tij mbi shekullin skënderbegian, — «Një pasqyrë e jetës njerë-zore», e vitit 1898, ishte prova e tretë, gjatë 59 vjetësh, e trajtimit të poemës së «Serafina Topias». Më 1898, kur Nami 52-vjeçar botonte «Historinë e Skënderbeut», ai kishte mbaruar së krijuari e pakta që tre vjet më parë, ndërsa për të jetuar s'i mbeteshin më shumë se dy vjet.

«Ëndërrimet» persishte

Viti 1885, kur do të mbyllte botimin revista e Stambollit, tani «Dituria», është dhe viti i botimit të përmbledhjes me vjersha në persishte të Naimit, «Tehajylat». Ky botim vlen të shihet veç dhe përpara se Naimi të botojë librat e tij të parë shqip më 1886. «Ëndërrimet» tanimë i kemi shqip prej disa vjetësh, në një përkthim të denjë,¹ që na lehtëson punën. Kjo ndalesë duhet bërë edhe për të kuptuar më mirë se nga vinte poeti dhe se si një talent i tillë arriti aq shpejt rezultatin e një viti më parë dhe rezultatin e një viti më pas. Kështu dhe do të mund ta njohim krijimtarinë e Naimit në tërë kompleksitetin e saj.

Ai i quajti «Ëndërrime» vjershat e tij persishte dhe nuk lajthiti. Naimi ishte për disa vjet, — e pakta që nga viti 1873, kur kemi të parën vjershë të datuar të për-

¹ Përkthyer nga V. Buharaja. Botuar së pari në «Studime filologjike» 2/1971; 26 vjersha. Ribotuar, pjesërisht, te N. Frashëri, *Vepra*, vëll. I, Tiranë, 1980.

mblehdhjes,¹ — ai ishte gjatë një dhjetëvjeçari një poet ëndërrimtar, që shqetësohej shumë për jetën, si meditues e filozof, që mendonte shumë për dashurinë, si i ri, që fatkeqësitë familjare, vëllezërit dhe fëmijët e vdekur, i çelën plagë mbas plage, po që në lirikat persishte u shpreh pak për çështjen kombëtare, e cila po merrte dhe mori flakë. Edhe nëse më 1880 ai shkroi shqip poemthin «Shqipëria» dhe, që nga ai vit e gjer më 1885, u bë plotësisht shkrimtar i momentit rilindës, ai vazhdoi të ndiqte zanën e vet persishte e pakta gjer më 1883, kur kemi vjershën e fundit të datuar² në «Tehajlyat».

Disa tituj vjershash na flasin vetë për to: «Pranvera», «Vera», «Dimri», «Hëna», «Lulja», «Bilbili», me temat e tyre të përgjithshme, «të përjetshme», siç thuhet; «Në breg të detit», «Durimi e shpresa», «Filozofi», të karakterit meditativ; «Bota e njeriut», prapë e këtij karakteri, po që shkasin e merr nga jeta, duke kapërcyer në përgjithësi, të cilat pak e lidhin autorin me realitetin e hidhur, të errët shumë, të një shoqërie që përpiqet të bëjë hapat e parë për të dalë nga mesjeta.

Ai sidoqoftë do t'i këndojë «Atdheut» plot përgjërime, nuk dimë në cilin vit, — vjersha nuk është e datuar, — me hallet e atdheut shqiptar, që dimë se nga mesi i viteve 70 e kanë shqetësuar shumë. Vargjet e para,

*O atdhe, më je i dashur sa më s'ka,
më je nënë, më je motër, më je vlla.
Nga ç'ka rrotull më i shtrenjti ti më je,
je m'i miri nga çdo gjë që mba ky dhe, —*

këto vargje ndërpriten nga kujtimi i dhëmshëruar i nënës së vdekur, veç kur shpërthen gati papritur nga fundi:

*Hi u bëfshin kurdoher' armiqt' e tij!
Gaz për jetë paçin zotërit e tij! —*

1 «Në vdekjen e vëllait».

2 «Zemra e pikëlluar dhe e brengosur».

apo në një distik më parë, që na kujton mbarimin e «Bagëti e bujqësisë»:

*Begatoje, o imzot, ti këtë vend!
Falu njerzve mbrothësi e falu shend!*

Në këtë mënyrë, poeti lidhet me të tashmen dhe «nënë», kush mund t'i bëhet më mirë se toka e tij e dashur? Mund të themi se hymë në notat e poemthit «Shqipëria».

Po shpejt, autori kalon te vjershat mbi brengat e tij familjare, të shkruara në kohë të ndryshme, — 1877-82, ato të datuarat, se ka që s'mbajnë datë. Ndiejmë dhimbje shumë për Naimin e vrrarë në zemër, ai që dhe më pas, shqip, nuk ka për të heshtur krejt për familjen dhe vetveten, po që do të mbahet stoik, ndonëse vetes ia sheh përditë e më shumë fundin e shpejtë, me shëndetin që ka.¹

Sidoqoftë, liriku, me tërë të dhënat e cilësitë e tij, tek «Ëndërrimet» ishte, pavarësisht se Naimi nuk shkroi në gjuhën e vet. Pranvera ka për t'i kujtuar atij gjithë bukurinë e jetës «bërë krejt trëndafilishtë», «vashën e brishtë, dhe fytyrëzëargjendë», po dhe me trishtim «varrin e mikes», «nga savani» i së cilës «shpërthejnë trëndafil e narcis», po dhe vdekjen e tij, mbi të cilin «cullufezeza e gjatë» «lotët do t'i shpjerë si vesë», që dhe prej tij «trëndafil e zymbyl» të mbijë.

Jemi më 1875, Naimit s'i ka marrë për mbarë shëndeti, përkundrazi. Bukuritë e gjithësisë e gllabërojnë, — dielli si dhe hëna, fytyra e mikes si dhe deti, lulet si dhe kroi. Le të përmendim vjershën «Në breg të detit», shkruar më 1876, pra në Sarandë, ku poeti njohu një magjepsje të re nga natyra.

Deti për të është «flladitje dhe gëzim» dhe tek ai zemra dhe shpirti i gjejnë gaz. Ai e bën të meditojë

¹ Le të përmendim vjersha «E Zonj' e Fatit» (vdekja) dhe «Të vdekurit» (botuar së pari te «Dituria», janar 1885), që do të hyjnë te «Lulet e verës».

shumë për jetën, — «ç'më fsheh zemra e dëgjoj në tënden valë, të shoh ty dhe nyjen time zgjidh ngadalë», — kuptoj ngadalë më mirë veten, do të na thotë poeti. Dhe i përtërihen kujtimet nga rinia e tij në mal, pranë bagëtisë që kullot, blegërimat e shqerrave, pllajat, majat e larta, dhe e entuzias «toka jonë dhe të sajat begati». Pas dhjetë vjetësh, ky poet na premton që tani poemën e «Bagëti e bujqësisë», që dhe atë pranë detit e shkroi, po në mërgim.

Pranë natyrës së vendlindjes, si të mos ia thotë këngës bilbili? — te vjersha me këtë titull, e datuar më 1880. Bilbilin ai e quan «këngëtor zemërdlirë», dhe shton:

*Se ç'na mori zemrën ky vajtimi yt,
ky rënkim, ky ah, përvëlimi yt.
Zemra brenda më dridhmohet kaqë shumë,
shok i zemrës ja t'u bëra tani unë... —*

dhe ai dëgjon i mahnitur, siç dëgjon natyra gjithë.

Binjaken e kësaj vjershe, autori ka për ta shkruar edhe shqip, për ta botuar pikërisht më 1885 te «Dituria», — dhe më 1890 te «Lulet e verës». Le t'i kujtojmë kësaj vjershe shqipe disa vargje, pikërisht për të parë se si Naimi rishkel në gjurmat e krijimeve të tij të mëparshme persishte:

*Qiej, yj e dhe, pushoni!
Tani juve kush u dëgjon?
Vini veshn' edhe dëgjoni,
bilbili, bilbili këndon.
O bilbil, e di se ç'thua,
andaj zëri bukur yt
më dogji shpirtinë mua,
edhe gjumë s'më hyn në syt.*

Në këto vargje kemi më shumë një mrekullim ndaj këngës, — poezisë, — kurse në vjershën persishte, romantiku, ndonëse jo pesimist, vuan nga dhëmbka që s'e

arriti dashurinë, si ç'kemi për ta parë edhe te poema «Bukuria» e «Luleve të verës». Prapë, na duket, kemi më shumë këtu reminishencat e poezisë lindore, — «bil-bilin që vuan për trëndafilin», — ndonëse jetën e tij intime Naimit nuk ia njohim, që të mos mendojmë edhe për ndonjë dështim dashuror real, që poeti mund të ketë pasur në rini.

Sidoqoftë, atij i është dhënë «Durimi dhe shpresa», — titull i një vjershe të përmbledhjes, — dhe, fundi i fundit, stoiku e di se, në shoqërinë ku jeton. «*cili vallë rroi pa brenga e andrallë*? Atë botë, — në fakt poeti përgjithëson, flet në përgjithësi për botën. — ai e quan «zuzare» dhe «rrëmallë», «*det me brenga dhe me vuajtje plot*», ndërsa «*shpresën si mirazh përpara*». Janë ende reminishenca, nuk duhet pasur dyshim, por janë edhe akuza që nuk përmbahen. Nga koha e kaluar ai s'kujton «*veç lëngatë*» dhe arrin gjer në dëshpërim kur thotë: «*Kopsht'i zemrës s'më ka më trëndafil*». Janë dufet më të rënda që ka shprehur ndonjëherë Naimi.

A duhet t'i lidhim ato drejtpërdrejt me ngjarjet e mëdha të lëvizjes kombëtare shqiptare të vitit 1879, kur u shkrua vjersha? Aludim në to nuk shohim. Arsye dëshpërimi nuk ka ende për gjendjen e Shqipërisë. ndonëse rreziqet paraqiten shumë serioze dhe poeti i njeh, duke i jetuar edhe ai me ankth, si veprimtar i kohës, si të vëllezërit, pranë Abdylit. Kjo atmosferë mund të nxi-ste për ato dufe. Po ne prapë mendojmë se nuk është domosdo atmosfera e ndezur e kohës që do kërkuar në to, po një brengë ndaj jetës në përgjithësi, në përgjithësi ndaj shoqërisë; dhe pastaj prapë ndikimet e poezisë persishte, por edhe të romantikëve të zhgënjyer nga realiteti i shekullit.

Është «Filozofi», — tjetër titull vjershe, — që «*mundon veten me aq pyetje*», së fundi për vetë gjithësinë: «*Kush? Pse? Çfarë? Ku e kur? E si e sa?*» pyet e s'merr përgjigje, dhe i duket «*se nga çdo anë tallje ka*». Meditimi ka shkuar larg. «*Ç'është bota, që s'ka krye, fund e anë?*» «*Zogu i mendjes*» mbetet «*i topitur*» dhe «*i ne-*

mitur», «i pazoti», *Thelbin*» e natyrës «njeriu nuk e di», sado që «*ka hyrë thellë*» në njohjen e saj.

Ndikimet e tij mistike, Naimin e bëjnë pra skeptik. Nuk gjejmë ende tek ai atë sigurinë e madhe që ka shprehur në shkrimet e tij të revistës së viteve 1884-85, mbi mundësitë e njeriut për ta njohur botën dhe për t'u bërë «*zot i natyrës*». E, megjithatë, te vjersha «*Lulja*», e padatur edhe kjo, autori ka nisur të flasë për bindjet e tij të sakta shkencore, që formuloi në vitet e përmendura. Ai shkruan:

*Dhe nga Dielli na u ndanë Tok' e Hënë...,
dhe u shfaq pastaj ky Dhë që vuri korë,
që u mbush me ujë, bim' e plot frymorë.*

Edhe pse ka përçafuar shkencën moderne, Naimi ka mbetur e do të mbesë panteisti, me thelbin mistik të botëkuptimit të tij, ai që përpiqet të pajtojë idealizmin me shkencën materialiste dhe nuk do të mund të dalë prej kësaj kontradikte. Po duke u hedhur në luftë për çështjen kombëtare, poeti ka për t'i dhënë drejtimet revolucionare krijimtarisë së tij, që do të ketë për mision të zgjojë dhe të mobilizojë ndërgjegjen kombëtare, të përgatisë, — në mos ta gëzojë dhe vetë, — lirinë e atdheut, të cilit i uron «*një të ardhme plot lumtëri*» që në vjershën ku u ndalëm më lart.

«*Ëndërrimet*» janë vjersha të viteve 1873-83, po më 1880 poeti kishte nisur të shkëputej mirë prej tyre. ndonëse më 1885 ai do t'i botojë të përmbledhura, gjë që tregon se ruan lidhjet shpirtërore me to. «*Bagëti e bujqësia*» më 1886 ka për të na folur sidomos për atë shkëputje, «*Lulet e verës*» më 1890 do të na flasin si për shkëputjen ashtu edhe për lidhjen, për një kontradiktë krijuese që Naimi nuk e kapërcente dot plotësisht. 1886-a ishte viti i madh naimjan i botimeve: 1890-a do të jetë një vit, në të cilin arti i tij ka për të fituar më shumë përsosuri forme.

«Bagëti e bujqësia»

Më 1886, shtypshkronja e themeluar nga dega e Shoqërisë së Stambollit në Bukuresht, që mbante emrin «Drita» dhe që, pas dy vjetësh, do të mbante atë »Dituria», botonte 10 libra, kryesisht për të përgatitur çeljen e të parave shkolla shqipe, që patriotët tanë në Stamboll, në Korçë e në Bukuresht vetë, po përpiqeshin me të madhe t'i bënin realitet, por edhe për t'i dhënë lexuesit shqiptar disa nga krijimet e para të poetit Naim. Nga ato 10 libra 6 ishin të Naimit: «Bagëti e bujqësia», «Dëshirë e vërtetë e shqiptarit» (greqisht), «Vjershat për mësonjëtoret të para», «E këndimit të çunave këndonjëtoreja (dy vëllime), «Histori e përgjithshme». Kemi përmendur për atë vit edhe botimin në Stamboll të përkthimit prej tij turqisht të këngës I të «Iliadës». Viti 1886 ishte viti i madh i debutimit të Naim Frashërit si shkrimtar i Rilindjes shqiptare.

Le të flasim së pari për «Bagëti e bujqësinë», me të cilën konsakrohet edhe më mirë arti i poetit, por edhe që duket të jetë botimi i tij i parë i atij viti.

Ajo datohet më 5 maj. Është një krijim pranveror, i një frymëzimi rinor vërtet, le të jetë tani poeti plot 40 vjeç.

Ai gjendet në mes të «*rrëmujës e të rrëmetit*» të Stambollit, kjo katrahurë nga të gjitha, — si kryeqendër e një perandorie të madhe, po në gradën e fundit të kalbëzimit; si një rrokopujë njerëzish prej Azie dhe Evrope e Afrike, memurë të çdo lloji, pashallarë e bejlerë të llangosur së tërash në krye të pushtetit; turma të varfërish të kombësive më të ndryshme, që të këputin shpirtin, kanë ardhur aty me shpresën se mos sigurojnë një krodhe bukë. Përfaqësues të popujve të shtypur nga një shtet mizor, që nga Kaukazi në Tripoli, që nga Bosnja në Liban, midis të cilëve mjaft intelektualë. Të ndikuar prej ideve të reja të çlirimit të kombeve dhe të përparimit shoqëror, ata përpiqen me të gjitha mënyrat, legale dhe ilegale, shpesh me rrezik koke, për të mbrojtur të drejtat e popujve të tyre, për të siguruar kush liri kulturore, kush autonomi politike dhe kush pavarësinë e plotë. Ata janë zakonisht përfaqësues të borgjezisë së re të vendeve të tyre. Po në disa vende, si p.sh. te fqinjët e Shqipërisë, kanë nisur të bëhen të papërmbajtura edhe orekset shoviniste. Ndeshtjet midis shovinistëve dhe patriotëve janë të ditës në Stamboll. Zënkat midis kombësive qeveria osmane i nxit për t'i shfrytëzuar në favorin e saj. Ka edhe përfaqësues të feudalëve liberalë të kombësive të ndryshme, të cilët marrin anën e borgjezisë dhe luajnë rol të dukshëm nga kjo anë, po prej vetë prejardhjes së tyre klasore, kuptohet edhe lëkundja apo pavendosmëria e tyre shumë shpesh, për t'u shkëputur nga perandoria. Xhonturqit, nga ana e tyre, s'e kuptojnë se nuk e mbajnë dot perandorinë gjallë, as me reforma kush-tetuese. Dembellëku, si në atë vakt. Kafehanet e çajhanet përplot. Nargjiletë tymosin më shumë hashash se duhan. Përdaljen s'e fsheh dot çarçafi. Ryshfeti kudo. Hajdutëria është ngritur në sistem. Xhahillëku ka zënë tre gisht zgjyrë mbi spaletat e pashallarëve dhe mbi çall-

mat e hoxhallarëve. Abdyl Hamid-Khani është bërë simbol i zvetënimit në tërë shfaqjet e tij, dhe i krimit.

Stambolli ka një vendosje nga më të rrallat përmbi ngushtica detesh. Pitoresku i tij, që nga brigjet e Ysqydarit, ku banon Naimi, nuk është i paktë, me Ajo Sofinë dhe Sulejmanien, — vepër e një arkitekti shqiptar kjo xhami, e Sinanit, — me pallatet e Dollmabahçesë dhe Topkapisë e të tjera, që duan të konkurrojnë me Luvrët e Sansusitë, me ato kodrina të panumërta, ku, për së gjati Bosforit, ngjiten shtëpi prej druri, sikur ngjit pati patin dhe dritarja dritaren, radhë-radhë e sërë-sërë, sikur çel çardaku çardakun. Nuk është e jashtëzakonshme që, midis tyre, të plasë zjarri dhe të shkretojë lagje të tëra, flaka të përsquqë Bosforin e Bririn e Artë, si lumenj gjaku për një poet, i cili vuan në atë hapsanë popujsh, që në fakt është kryeqendra e perandorisë së sulltanëve prej më shumë se katër shekujsh dhe e Bizantit prej katërmbëdhjetë të tjerësh... Poetit «mendja i merr fushat e malet», — larg prej atysh!

Nuk është romantiku i mërzitur nga kjo jetë, atë që pamë se qahej prej saj e prej botës tek «Ëndërrimet», ku lëshonte edhe ndonjë klithmë dëshpërimi. Atij mendja i merr tani arratinë në atdhe, në Shqipëri, në Frashër. E kujton djalërinë me theksat më të thekshëm. Djalëria ikën «si qen i qetë», ka për të shkruar ai gjetiu, jo pa brengë. Po tani kemi të bëjmë me një tjetër mall, që e ka pushtuar të tërin, — malli i madh i Shqipërisë, i përzier me melankolinë e romantikut që nis e thyhet në moshë. Dhe pikërisht është rinia që do t'i japë fletët e saj të fantazisë:

*Të paskësja vrapn' e veriut, të kisha krahë pëllumbi,
nxitimn' e lumit me valë, q'ikën me vërtik si plumbi,
e të vinja në gjit tuaj, n'ujë të ftohtë të pinja,
edhe nëpër ato hije një copëherë të rrinja,
syt' e ballit t'i zbavitnje, zemërenë ta dëfrenje,
gazë, që paçë njëherë, prap' aty ndër ju ja gjenje.
Opopo! kshu pse më vini përpara syve pa pushim,
o ditët e djalërisë, o moj kohëz' e të rit tim?*

Shumë është folur, me të drejtë, mbi mallin për atdheun e vendlindjen, që e mburjti poemën «Bagëti e bujqësia». Nuk është treguar sa duhet se e gjithë poema është e mbushur me përshtypje dhe kujtime të kthjellëta rinie. Naimi u bë 19 vjeç në fshat dhe ai atje u kthye jo rrallë, kur mësonte në Janinë e kur punonte në Sarandë, për t'u çmallur me vendin e dashur, për t'u përtërirë në gjurmat e fëminisë e të jetës djaloshare, me shpresë se po përtërin edhe shëndetin.

Frashëri, — vend i bagëtisë, i kopeve të buta të dhenve, i tufave levarashe të dhive, — vetëm sa Naimi ta kujtonte, i ringjallte atij, i përtërinte kaq gjëra. Syskat bukuriza, manaret lozonjare, deshtë inatçorë, cjep-të madhështorë, të gjitha janë nota realiste, që vijnë nga kujtimet konkrete të poetit. E kështu jeta e bagëtisë, lëvizja e saj «nëpër sheshe e nëpër brinja», lodrimet e të vegjëlve tani në pranverë, që shkruan Naimi, kur bagëtia është shumuar e gjallëruar; xhuraja që ia thotë majë një çuke, rrëzë një ahu e pishe, ndanë një lajthishte; baliku ruan berrat nga ujku dëmëtar përgjornjës. Baresha vjen «me llërët përveshur», «me zemërë të defryer e me buzëzë të qeshur», «me dy shqerrazë në duar, të bukura si dhe vetë», — skena është ekzakte dhe e përshkuar nga një patos i buruar jete. Dhe poeti, sikur të ishte atje, midis gjësë e midis gjethit, rijeton me ndjenjat djaloshare, që i sjellin entuziazmin: «Në sythit tënd e shoh gazë, që s'e kam gjetur në jetë».

Ahà! ai ka njohur gëzime shumë, po gëzime të tilla kaq të dlira a ka njohur? Na thotë se jo. Mendja, që i arratiset nga Bosfori në Frashër, i ngjet atij «larashit, që ngrihet përpjetë» në kupë të qiellit, mbushur me «gëzimt të gjithësisë». Zemrën ia kanë shpënë tani në atdhe ata «krahë pëllumbi»; apo ia kanë thirrur «lumi, q'ikën me vërtik si plumbi», «bilbili që këndon me ëmbëlsirë», «qyqeja që qesh», «trëndafil tek hapet», «blegërma e bagëtisë», bujku tek shtrëngon parmendën, «kaliu i plottë i kërrusurë nga barra», një vatër që e pret udhëtarin «me njerëzi, me të madh nder». Një majë mali nga kundron Arbërinë.

Skenat zhvillohen në mes të një natyre madhështore, — Tomori vigan përballë, që bën të mendosh te lashtësia e lashtësisë së popullit tënd («*bota që kur është zënë, / Shqipëria gjall' ka qënë!*»), të mendosh për historinë, trimërore mbi të tjera, të brezave pa numër e të paepur, që, ashtu si malet, qëndrojnë me «*kryet përperjetë*». Kënde, Mali Plak, — emri flet më bukur e më saktë, do të thoshe, se emri Kokojkë, që sikur luan me rrokjet. Dhe vjersha, pikërisht me këtë krenari të vendit të lashtë dhe të historisë së tij të lashtë e të re, që do ta quanim «malore», duke i kënduar bagëtisë, që ato vise «*mbajnë dhe ushqejnë*», gufon përmes vargjesh, që, me t'u botuar, u bënë pjesë e kujtesës poetike të shqiptarëve:

*Ti Shqipëri më ep nderë, më ep emërin shqipëtar,
zemërnë ti ma gatove plot me dëshirë dhe me zjarr.
Shqipëri! O mëma ime! ndonëse jam i mërguar,
dashurinë tënde kurrë zemëra s'e ka harruar.*

Poeti e krahason veten me atë qengjin e butë dhe lodërtar, që,

*kur dëgjon zëthin e s'emës le kopënë,
blegërin dy a tri herë edhe ikën e merr dhenë;
edhe në i përfshin udhën njëzet a tridhjetë vetë,
e ta trembin, ajy s'kthehet, po shkon në mest si
shigjetë.*

(Në parantezë, — është, sigurisht, një figurë klasike, shumë e njohur edhe në letërsinë frënge, të cilën Naimi mund të besohet se e ka rigjetur te një tingëllimë e famshme antologjike e poetit të kohës së humanizmit, Joakim de Belej, mbi atdheun e tij).

Është folur përherë për disa përsëritje dhe për një ndërtim të brendshëm «*jo kaq të kujdesur*», që vihet re te «Bagëti e bujqësia». Po s'është thënë se ajo zemër aq e mbushur me mall dhe aq e mallëngjyer e poetit, që ia merr këngës e kredhur në kujtime, e ka vështirë, e ka lë pamundur, të mos kthehet e të mos

rikthehet në kaq detale dhe në kaq imazhe të dashura, të përsëritet kështu, që të përtëritet. Dhe, ç'është e vërteta, atë që kritiku e vë re me gjykim, ai gati s'e ndjen se i cenon veshin në shijim, porse kalon përmes përsëritjeve, që i tingëllojnë shpesh si refrene, refrene jete dhe përjetimesh. Dhe kështu do të dëgjojmë shpesh nëpër vargjet e vjershës, si zëthin blegëritës, si zilet e këmborët, si xhuranë. Dhe jeta e stanit nuk do të na dalë veç një herë përpara sysh.

Të paharrueshme mbeten në mendje jo vetëm ato bukuriza të butëza, por edhe ašhpërsia e jetës, p.sh. ajo skena e bariut, natën në pyjet e thellë, kur

*mbliidhen ret' e hapësira bënëtë e zezë sterrë,
vetëtimat e gjëmimit nisin e shiu zë të bjerë,
bariu vë gunën në kokë, z'eshkën më herët të parë,
ndez shkarpat sakaqëherë, a lisenë fyl, dhe bën zjarrë;
fishëllen e thërret qenet, sicilën me emër veçan,
pa, kur derdhetë baliku, ujkun e zë edh' e për lan.*

Dhe pasuria e përjetimeve shkon duke u shtuar. Dëgjojmë «nga mes' i pyllit krismën e sëpatës së druvarit», apo «të sharrësë që bën lëndë», bashkë me «fyellin e shtërparit», që s'i trembet ujkut as kusarit, që «gogolëtë s'e hanë», që «ka shok e vëlla armëtë», dhe, përsëri, «ziletë, këmborëtë». Kini parasysh pyjet e Hotovës.

Gjahtari që shkon nëpër male, kush mund të jetë veçse Naimi i rinisë? Udhëtari, që e zë nata në udhë, që e presin me «mish e me bukëvale», kush mund të jetë veçse Naimi? Ai, që Tomorin përkarshi, në mënyrën e poezisë klasike, e invokon si «fron të lartë që rrij zoti, / pas fesë vjetër që kishin shqiptarëtë qëmoti», është Naimi, që merrte në rini kulturë klasike.

*O malet e Shqipërisë, që mbani kryet përpijetë,
tëmerr e frikë përhapni, përpinini qiejt e retë!*

Të patundurë përjetë jini...

S'ka dyshim se Naimi i ka lexuar kronistët osmanë që shkruajnë për këta male dhe për tmerrin që kanë parë jeniçerët e akinxhinjtë, kur janë futur nëpër ta me bylyqe dhe kanë dalë të firosur e të sakatosur. Përherë krenaria e birit të këtij vendi, e përzier me mallëngjimet e mëdha, me dashurinë për popullin, me besimin në forcat e tij, që u bënë ballë shekujve, që do të gjejë vendin të përsëritet në poemë.

Naim Frashëri, ky malësor i rritur pranë bagëtisë, duket se e ka pak të vështirë t'i këndojë po me aq frymëzim edhe bujqësisë. Ka jetuar Naimi edhe pranë Myzeqesë, në Berat, edhe midis Çamërisë, e ka njohur jetën e fushave. Dhe Frashëri i tij nuk qe pa një misërishte, pa një thekërishte. Po në qoftë se poema vërtet «bie» në pjesën e saj të dytë, ku i këndohet jetës së arave, jo se poetit i meket zëri se u lodh, po, më mirë të themi, se përjetimet e rinisë së parë ai i ka shumë më të gjalla, shumë më të plota, dhe ato i përkasin jetës së kullotave.

Do të ketë vargje të arrira «*kalorësi*» poet, që shpesh ka shkuar fushave dhe ka admiruar plugimet e korrjet, që ka uruar bujqit «*puna e mbarë*» rrëzë një «*lumi të kulluar*», «*që ikën me ligjërime*». «*Me zemërë të gëzuar*», djali, që «*këndon, fishëllen a vete ngadalë, duke mejtuar*», është Naimi. Ai është lektisur për «*vashëzatë bukuroshe, posi shqerratë mitare*», «*me këmbëzat' e kërthinjta*», me «*pulpëzatë bukuroshe*»; ato «*përveshin llërët e bardha e të majm' e të përndijta*», kur «*venë të lajnë në lumë, gjithë tok duke kënduar*», tek dallëndyshja «*u afrohetë si mike e u thotë fjalë shumë*», — edhe nga poeti i ri! — tek «*vjen të pijë ujë*» mëshqerra, apo «*të prehetë në hije, a të bënë gjë rrëmujë*».

Janë të gjalla e gjithë freski edhe këto detale të jetës së fushës e këto dridhërime ndjenjash rinore. Dhe kjo jetë, domosdo, nuk është pa anë të përbashkëta dhe bukuri me atë të maleve, — janë të pandara bagëti e bujqësia. Këto të gjitha, poetit i ringjallin dhe ai i përsërit meditimet e tij të njohura mbi «*gjithësinë, që s'ka anë*», mbi jetën kozmike, që njeriut i japin shembullin

jo thjesht të lëvizjes, por edhe të punës, — ide mistike dhe figurë e lashtësive poetike, — mbi vlagën e punës, që njeriut i sjell gazin e lumtërinë, që s'e le duarthatë. Dhe pastaj, ato këshilla të shumta që kemi nëpër vjershat e Naimit predikues të një morali të shëndoshë:

*Ki dëshirë për të mirë dhe në zemërë mëshirë,
ji i but', i urt', i vyer, e mos u bëj kurrë makut,
i egër e i mërzitur dhe i mahnitur e ladut,
mos iu afro dhëlpërisë, po së drejtësë iu nis pas;
në dëgjofsh fjalët e mija, do të jesh gjithënjë me gaz.*

Po mund të vërehet, sidoqoftë, se këto meditime dhe këshilla nuk e mbajnë sa duhet frymëzimin, Naimi nis përsëri e spekulon mbi atë «krijestarin» që «*parrajsën e vërtetë ka çfaqurë nëpër ara*», dhe numëron, — gjë që nuk bie në sy vetëm në këtë vepër të poetit, po që këtu përsëritet pak si shpesh, p.sh. kur flitet për punët e bujkut («*njëri mëh, jatëri lëron, njëri mbjell, jatëri prashit, / kush tharr,¹ kush korr, kush mbledh, kush shin, kush sharton, kush krasit*», etj.).

Mund të thuhet se, më së fundi, poeti e ndjen se frymëzimi nuk po e ndihmon më në mënyrë të mjaftueshme. Ai e këput këngën në atë skenën e dhimbshme të një motre që ka humbur motrëzën, — «*O! është mbuluarë në dhe vashëza fytyrëhënë!*» — thua se poema nuk mund të mbyllej ndryshe, veçse me një notë pikëllimi, që i vjen natyrshëm poetit.

Po prapë, zemërthyeri për atdheun e largët e të mjerë, Naimi, që është duke kënduar atje në Stamboll, le të ketë buçitur për bukurinë e madhështinë e atdheut, ky «jetim», e ndjen se, me atë notë, nuk mund ta mbyllë «Bagëti e bujqësinë», pra apostrofon dhe i ngre menjëherë tonet. Flet përsëri mbi punën dhe gëzimet e saj, mbi njeriun, që duhet të lartësojë vetëdijën me të cilën është pajisur, të luftojë për «*të mirën*» e për «*të madhen dritën*». Vjen pastaj urimi final, që zbulon

1 Lexo: t'harr.

edhe një herë përgjërimit e madh të patriotit dhe besimin e tij të plotë për të pritmin e Shqipërisë:

Tregomu dhe shqipëtarët udhën e punës së mbarë bashkomi, bëmi vëllezër edhe fjeshtë shqipëtarë, falmi, falmi Shqipërisë ditën e bardh' e lirisë, udhën e vëllazërisë, vahn' e gjithë mirësisë. Nxirr të vërtetënë në shesh, paskëtaj të mbretëronjë, errësira të përndahet, gënjeshτέρα të pushonjë.

Është një thirrje që besimtari poet i drejton hyjnisë, duke e ditur se kështu do ta prekë edhe më drejtpërsëdrejti lexuesin besimtar të kohës, dhe urimi tingëllon edhe si për poetin vetë, ai që është betuar e lufton për të gjitha këto, — për vëllazërimin e shqiptarëve, që do të sjellë «dritën e bardhë të lirisë».

Është vënë re se në ato qiindra vargje të poemës «Bagëti e bujqësia», s'ka asnjë fjalë tjetër veçse për popullin punëtor. Poeti i drejtohet vetëm blegtorit e bujkut, që përbënin mbi 90 për qind të shqiptarëve. Atje, te populli, i gjen ai vetitë stërgjyshore shqiptare të trimërisë, të besnikërisë, të zemrës së bardhë e bujarisë, të punës, që lulëzon e begaton atdheun dhe e mban gjallë, të shpresës së fundit për çlirimin nga zgjedha e huaj dhe për një përparim të shpejtë. Anastas Lakçes, që ia kushtoi veprën, i dha në këtë mënyrë një këshillë të madhe, dhe, përmes tij, edhe patriotëve të tjerë të kamur, klasave të larta të shoqërisë në përgjithësi, — se, në e duan me zemër atdheun e tyre, duhet të çmojnë popullin e tij kaq të virtytshëm, të fortë dhe të talentuar, të dinë të mobilizojnë vegjëlinë. Tjetër udhë shpëtimi nga zgjedha e prapambetja shekullore s'ka.

Ishte përpjekur demokratizmi shqiptar, që gjeti vendin e vet në vargjet e De Radës, — p.sh. tek poema e «Milosaos», — porse shkrimtari arbëresh, që i këndoi Motit të Madh të Skënderbeut, i këndoi më shumë me idenë e bashkimit të klasave të larta për t'i qëndruar fort në ballë Luftës kundër vërshimit otoman, p.sh. te poema «Serafina Topia». Po këtë bëri edhe demokra-

ti tjetër në jetë, Gavril Dara i Ri, me «Këngën e sprasme të Balës». Naimi çështjen kombëtare e shtroi shesh në stanet e Shqipërisë dhe në kasollet e bujqve të saj.

Ka një pasazh të tërë dhe që te «Bagëti e bujqësia» zë një vend qendror, ku poeti, përmes evokimit drejtpërsëdrejti të krahinave shqiptare, por edhe përmes tingujve të gjuhës dialektore, që nga Çamëria në Elbasan e që nga Durrësi në Prishtinë e Tetovë, me Krujën e Skënderbeut «*q'i ka pas dhan ner Shqypnisë, / tue bam me trimni luftë e me mund mren' e Tyrqisë*», me kujtimin edhe të ngjarjeve të atymëparshme të kohës së Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, që karakterizoheshin nga pjesëmarrja aq e gjerë e popullit në mbrojtjen e trojeve të veta dhe për liritë kombëtare, poeti së fundi përбетohet:

*Burrat tuaj¹ aqë trima do ta lënë vall'Ylqynë
edhe gjithë shqipëtarët ta mbanjë armiku ynë?
Nukë më ngjan e s'e besonj, kam te zoti shumë shpresë,
Shqipëria këtej-tutje kshu po nukë do të jesë.*

Zemra e poetit i «është thier, bërë milë copë, posi një pasqirë» për hallet e mëmëdheut. Mendjen ai e ka te «gjithë shqiptarët», tek ata «që ven' e vinë në punë», tek «burrat trima me besë dhe shpirtmir' e punëtorë» të «maleve me dëborë» të Shqipërisë, «të fushave pëllore që m'ushqejnë Shqipërinë», së cilës ai i këndoï «bagëti» dhe «bujqësinë». Këtij populli ai i uron lumtërinë në liri dhe begati.

Demokratizmi shqiptar zor se kishte tingëlluar ndonjëherë kaq i qartë dhe kaq i zjarrtë në vargjet e ndonjë poeti rilindës. Dhe kuptohet përse poema «Bagëti e bujqësia» njohu atë suksesin e menjëhershëm e të rrallë, duke u bërë pastaj, për brezat shqiptarë që erdhën, më i afërmi krijim i Naim Frashërit.

Është shpjeguar më se një herë se, duke mos u marrë poeti me paraqitjen e anës së mjerë shoqërore të masave popullore shqiptare, duke e idilizuar, si të thuash,

1 Të krahinave shqiptare.

jetën e blegtorëve dhe të bujqve të Shqipërisë, që vuanin nga një shfrytëzim dhe shtypje e egër dyfishë, e push-tuesve dhe e klasave të pasura të vendit, poeti ka dashur këtu të paraqitë bukuritë dhe begatimin e jetës shqiptare, për t'ua kujtuar e bërë më të dashur mërgimtarëve, pa harruar se, në mërgimin e tij, ai përmallohet pikërisht për Shqipërinë në bukurinë dhe madhësinë e saj, pa harruar se çasti historik shtronte problemin e zgjimit të ndërgjegjes kombëtare për çlirimin e vendit dhe jo ende probleme të çlirimit shoqëror.

Lirizmi i Naimit, me tone shumë të ngrohta, ndërthurur edhe me tone të forta e madhore, — herë «*zëthi i shqerrës*» edhe herë gjëmimi «*oshëtitës*» i një Tomori, herë fluturimi i «*fluturës kahëshkruar*» dhe herë kushtrimi për liri, — është këtu zëri i Naimit që u bë njësh me atë të popullit të vet punëtor, me dëshirat e tij për çlirim e përparim.

Vargut popullor, në këtë vepër, poeti i ka dhënë masën e pashit, — ishte tetërrokësh, e dyfishoi, e bëri gjashtëmbëdhjetërrokësh, i dha frymëmarrjen e gjithë krahërorit të tij të gjerë, duke i dhënë madhësinë, pa ia humbur atë larmi tingëllore, që tetërrokëshi e ka pasur dhe e ruan çuditërisht të pasur në shqipen.

«Dëshira e vërtetë e shqiptarëve»

Nuk na mbetet qejfi që Naimi, këtë tjetër vepër të tij të rëndësishme poetike, që botoi më 1886, e shkroi greqisht. Ia kuptojmë synimin dhe e shohim sa larg arrin e qëllon.

E shkroi greqisht për disa arsye. E para, se kërkonte t'u drejtohej të huajve, po njëherë grekëve dhe ballkanasve të tjerë, për të cilët greqishtja, me hir ose pahir, gjer atë kohë, kishte mbetur një gjuhë e dytë kulturre. E dyta, se ishin shumë edhe shqiptarët që, duke mos pasur mundësinë të shkolloheshin në gjuhën amtare, ndoqën arsimin grek në atdhe ose gjetiu. Kultura e huaj e pengonte më se njërin prej tyre t'i trokiste fort në gji ndërgjegjja e shqiptarësisë, pa harruar se pat edhe grekomanë dhe, bile, të rrezikshëm. E treta, se duke i jetuar aktivisht në jug të Shqipërisë ngjarjet e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, Naimi njohu nga pranë, përkrah Abdylit, gjithë politikën e gabuar të qarqeve sunduese të monarkisë fqinjë të asaj kohe dhe urdisjet

e megaliidejve kundër Shqipërisë dhe lëvizjes sonë kombëtare.

Stambolli kishte shumë grekë, të cilët përbënin një pjesë jo të vogël të popullatës, tregtarë, klerikë, por edhe nëpunës. Ata atje, në qendrën e Patrikanës fanariote, kishin një veprimtari të gjerë propagandistike, veçanërisht antishqiptare, me shoqëri të ndryshme kulturore, me shtyp të pasur, me kler agresiv, me intelektualë të zot, po dhe jo rrallë shovinistë, që s'e patën për gjë të falsifikonin historinë e popujve të Ballkanit për hesap të megaliidesë së tyre. Patrikana kishte rrjetin e saj shumë të gjerë kishtar thuajse kudo në Ballkan. Shkollat greke kontrolloheshin prej dhespotlerëve të Fanarit në viset jashtë Greqisë, le të qenë ndonjëherë edhe shqiptarë nga kombësia.

Dhespoti shqiptar Anthimi, treguam se si nuk nguroi të mallkonte alfabetin dhe shkrimin e shqipes më 1880, pas formimit të Shoqërisë sonë të Shkronjave në Stamboll dhe botimit të «Allfabetares» së saj. Kristaq Zografi, pas grekomanit të mëparshëm Vangjel Zhapa dhe krahas të kushëririt të këtij Kostandinit, të tre milionerë, ishin hedhur kundër çështjes shqiptare, ose duke sjellë përçarje në të ose duke dalë hapur kundër saj.

Kësaj veprimtarie dhe propagande i duhej kundërvënë veprimtaria dhe propaganda jonë patriotike. Ky ishte qëllimi më i rëndësishëm i Naimit: t'i drejtohej asaj propagande në gjuhën e saj, fqinjëve t'u thuhej botërisht mendimi shqiptar, dëshira e shqiptarëve për të jetuar të lirë, si fqinjë të dashur, për të bashkëpunuar për lirinë e përbashkët, dhe jo për të luftuar midis tyre, në dëm të njëri-tjetrit.

Naimi e dinte me rrënjë gjuhën e bukur greke dhe shkroi një poemë që ishte në lartësinë e krijimtarisë së tij më të mirë dhe të dellit qytetar më të mirë të asaj gjuhe.

Tezat e mëdha të Naimit në poemën e tij janë ato që kemi parë: shqiptarët, një popull nga më të vjetërit e Evropës, stërnipër të pellazgëve, gjatë një historie mijëra vjeçare u kanë qëndruar rrebesheve, edhe kundër

tri perandorive, romake, bizantine dhe osmane; ata kanë gjuhën e tyre dhe kulturën e tyre; janë një popull me veti të larta karakteri, trima dhe të besës mbi të tjera; ndjenjat e lirisë dhe të përparimit i kanë të zjarrta; mundësitë për t'u çliruar e për të vajtur shpejt përpara tanimë s'ua mohon dot kush, pas Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe Shoqërisë së Stambollit. Të drejtat e shqiptarëve janë të drejtat e çdo populli që kërkon të ndërtojë jetën e tij të lirë. Për të drejta të tilla ka luftuar dhe lufton edhe populli grek. Shqiptarët i respektojnë këto të drejta të fqinjët dhe kanë derdhur dhe gjakun që fqinjët t'i fitojnë. Ç'kërkojnë të huajtë në tokat tona? Mos kanë pandehur, bie fjala sllavët, se gjetën shesh e do të bëjnë përshesh? Ata gabohen rëndë, ngre zërin fort poeti dhe shkruan:

Poshtë duart, ju o sllavë, larg ju, larg nga Shqipëria!

«Fanariotët dhelparakë dhe kalemxhinjtë e tyre të ulët», vë re poeti, duan të provojnë të paprovueshmen. Por, «ashtu si fjala grek për ta është e shtrenjtë», ashtu dhe «fjala shqiptar është e shenjtë dhe e çmuar» për ne. Se jemi pjesërisht të krishterë, mos vallë për këtë s'jemi më shqiptarë? «Evropianët, që të gjithë, dihet, të krishterë» janë, po secili është i kombësisë së vet. Jemi pjesërisht ortodoksë, po ortodoksë janë «dhe rusët dhe të gjithë sllavët rrotull». Stërnipët e Homerit «nuk janë asfare sllavë» sepse janë ortodoksë. Ata me të drejtë druhen shumë nga sllavomëdhenjtë, që duan t'i përpijnë, siç duan të na përpijnë edhe ne, këta armiq tanë të përbashkët pas osmanllisë.

Shqiptarët duan vetëm miqësinë me gjithë fqinjët e tyre dhe ky është interesi i tyre i përbashkët, të cilin të mos e harrojmë. Pra, «të hiqet dorë nga sofizmat»; «miqësia e vërtetë mund të lidhet» vetëm kur secili të respektojë secilin. Miqësi do të thotë fqinjësi e mirë dhe fqinjësi e mirë do të thotë forcë për të dy palët; dhe nëse shqiptarët kishin për detyrë të çliroheshin nga

sundimi osman, edhe shumë toka greke a nuk ishin ende në atë sundim?

Ne me sllavët e me grekët, me të gjithë fqinjët tanë, duam të rrojmë ngaherë me harmoni, si vëllezër, veç e drejta e secilit gjithënjë të respektohet.

Sot tiranin e pret vdekja, pra nuk duhet të luftojmë si armiq me njëri-tjetrin; miq të jemi, në një mendje. Mjaft kaq vuajtje që shkuan, mjaft kaq tirani e zezë, pa të marrimë sot frymë dhe lirinë të gëzojmë!

Në të tillë mënyrë të hapur u drejtohet poeti fqinjëve në tërësi, duke i njohur mirë interesat, koniunkturat, mundësitë.

Shqiptarët s'e harrojnë Ulqinin, shkruante Naimi te «Bagëti e bujqësia» atë vit. Ata janë tanimë të qartë për kriminalitetin e «diplomacisë dinake» të Evropës. Po shovinistët ballkanas dhe fuqitë evropiane të mos harrojnë se te shqiptarët kanë të bëjnë me një popull, të cilin prapësitë e shekujve nuk e zhdukën dot, pra, që s'ka për t'i përpirë edhe koha e re.

O sa kombe janë zhdukur si të qenë gjethe vjeshte, dhe sa kombe kanë lindur prej të tyreve rrënoja! Kurr' në shekuj kombi ynë s'ka ndryshuar dhe siç qenë ashtu mbetënë vetijat, gjuha, doket e zakonet...

Kurrë dyndjet e të huajve s'arritën të shkatërrojnë kombin ton' as gjuhën tonë...

Baballarët tanë trima kundër dyndjeve barbare ranë dëshmorë në luftë, ata burra të vërtetë, për mëmëdhethin e dashur, për lirin' edhe për nderë. U mbyt në gjak mëmëdheu, armiqtë na e shkretuan, porse Shqipëria kurrë s'e duroi robërinë.

Askush nuk ka mundur kurrë që ta vërë nënë këmbë shqipëtarin e dëgjuar, këtë heroin e botës.

Në kohë paqe i butë, si qengj është shqipëtari, po në luftrat e betejat si luan i tmerrshëm bëhet.

Me një të tillë duf dhe patetikë Naimi mbron të drejtat stërgjyshore, duke luftuar një propagandë të tërë të huaj që e shfiguron emrin shqiptar, e nisur nga shfigurimi vetë i historisë së shqiptarëve. Dhe si vërsulet hapur jo vetëm kundër shovinistëve ballkanas, po veçanërisht edhe kundër sunduesve të vendit, osmanëve, për të vërejtur edhe se «bizantinët fanatikë, frikacakë, të pazotë», nuk i kundërshtuan «bishat e egra», «nuk u kundërshtuan fare»; «asnjëri nuk pati guxim t'i luftonte» gjer në fund; «të gjithë ulën qafën nën zgjedhën e zezë».

I rrëmbyer nga krenaria për luftën e popullit të vet, Naimi vazhdon:

*Një komb vetëm i guximshëm, një komb trim, i papërkulur,
u rreshtua para tyre edhe më t'u kalli dërmën,
përsëri duke shpëtuar nga rreziqe të llahtarshme
Perëndimin që s'ia diti, të pabesënë Evropë.*

Dhe poeti, duke çmuar patriotizmin e ri mbi çka pati më me emër lashtësia me heronjtë e saj, buçet:

*Ti, o muzë gojëartë, që njeh mirë të vërtetën...,
lëri mitet e Homerit për Akilin këmbëshpejtë,¹
lër Eneun adhuronjës dhe përrallat e Virgjilit,
se heroï i vërtetë tani njihet nga të gjithë,
është prijsi i shqiptarve, është Skënderbeu i madh!
Lumthi ti, shpirt i pamort! Lumja ti, zemër hyjnore!
Ti, o emër shumë i dashur, emër hyjnor, aq i ëmbël,
ti je shembull dashurie, ti je monument virtyti,
monument patriotizmi, trimërie dhe lavdie!...
Kur do vijë vallë dita të të ngrejme monumentin!*

1 Rilindësit fjalën e Homerit «aspetos» (i shpejtë) e nxirrnin të vetën, prej etimologje stërgjyshore.

Ky vrell patriotik, kjo lirikë e zjarrtë politike, s'ka dyshim se bëri përshtypje te lexuesit të cilëve u drejtohej, ballkanas e shqiptarë vetë, por edhe turq, dhe gjithashtu tek ata njerëz nga Evropa që mund ta lexonin, se të tillë kishte plot në Stamboll, që merreshin me diplomaci, me tregti e me të tjera.

Kuptohet se Naimi s'mund t'i firmoste këto vargje të një guximi të pashoq për kohën: ai i botoi pa emër autori.

Poeti u kthehet dhe një herë shqiptarëve, popullit të vet, që «*të kujdesemi për nesër*», «*për gjuhën, për mësimin, mbrohtësinë*», se «*kemi një komb të zgjuar, trim e që vështron përpara*». Po në ato kohë që janë karakterizuar përgjithësisht «*të qeta*», thirrjet, sikundër shihet, ishin plot vringëllima armësh në poemën «*Dëshira e vërtetë e shqiptarëve*», e shpallur botës si një manifest politik. Sot «*që jemi në një mendje*» për të mirën dhe «*lavdinë e Shqipërisë*». është, si kurdoherë, «*e shenjtë të luftojmë për atdhenë*», u drejtohet Naimi bashkatdhetarëve.

Fetë s'kanë për të na përcarë dot. rikthehet poeti në këtë rrezik, sapo u drejtohet shovinistëve dhe osmanëve. të cilët me këtë mjet përcarjeje, vërdojnë kundër nesh. Fetë «*ushtronin një ndikim të madh në mesjetë*», sillnin «*barbarinë*», sillnin «*errësirën*», po «*çështjeve siç është feja, sot me sot i kaloi koha*», proklamoi ai. Sot, «*meshar është shkencë*», «*libër i shenjtë natyra*», i fton patrioti me forcë argumenti shqiptarët në rrugën e kulturës, pa të cilën, për iluministin revolucionar, ç'të ardhme mund të kishte Shqipëria? Ai të përgjigjej: as liri, as përparim. Bota mbarë flet për «*besën dhe për nderin e shqiptarëve*», por edhe «*u njeh prirjen për liri, dituri, dritë*». Pra,

Poshtë armiqt' e tiranët! Poshtë grindja, errësira!
Rroftë besa dhe liria! Rroftë drita, dituria!

Është thirrja me të cilën mbvillet poema. Ajo i përmban të tëra, — idenë e bashkimit, luftën për liri, luftën

për kulturë, që përgatit një liri të shëndoshë dhe një përparim të vërtetë, siç mendon poeti.

Mbyllja e poemës me vetë fjalën dituri nuk është vetëm një theksim i kërkesës së madhe, pas humbjes ushtarake të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, në këtë veper ku bëhen edhe thirrje të hapëta për të rrëmbyer armët çlirimtare; është dhe një fjalë që u thuhet fort keqdashësve të Shqipërisë dhe njerëzve që gënjehen prej tyre, se shqiptarët, pikërisht ashtu siç e pohon poeti, nuk kanë vetëm prirjen e luftës, por edhe «*prirjen e diturisë, të dritës*». Dhe e tërë Rilindja Kombëtare nuk qe vetëm një lëvizje e madhe për çlirim, përmes luftërash që u rritën me valë dhe që mobilizuan masat e gjera, por edhe një përpjekje me rezultate të habitshme në fushën e kulturës, sidomos të letërsisë shqipe, ku mbi të tjerë shkëlqeu emri i Naim Frashërit vetë.

Një patos i tillë e ka përshtuar përherë lirikën patriotike të Naimit. Një lirizëm me ton tirtean ka tingëlluar përherë nëpër vargjet e ëmbla të tij. Vargjet e buta, — e pamë te «*Bagëti e bujqësia*», — ai i ndërthur me të fortat, psherëtimat me britmat, përgjërimet me thirrjet, meditimin me kushtimin.

Një mik grek, i cili nuk duhej të kishte paragjy-kime ndaj shqiptarëve, që e çmonte veçanërisht Naimin sepse e përdorte në mënyrë të tillë gjuhën greke, duke arritur lartësi poetike të shquara me kulturën e tij të gjerë klasike, i pati uruar me kohë që dhe një herë t'i ngacmojë telat e lirës eolike. Dhe, siç dihet Naimi, te cikli i tij greqisht «*Dashuria*» («*O eros*», 1895), e provoi me sukses lirizmin e butë nën ndikimin e klasikëve.

Pa hijen e shovinizmit në shpirt, Naim Frashëri, humanist sa dhe patriot, i jepte Sokratit atë që i përkiste Sokratit, — mund ta formulonim kështu thënien latine për Qesarin. Ai kishte admirim të thellë për kulturën e vjetër të fqinjëve tanë, që i kishte sjellë shërbime të pakrahasueshme kulturës evropiane, poeti që lakmonte edhe për popullin e vet një rilindje kulturore, e cila vërtet erdhi e që bota as duheshin dhe as mun-

deshin ta injoronin më, veçanërisht ballkanasit në luftë me feudalizmin e falimentuar osman, si dhe me kulturën e mexhelesë dhe të kalifatit. Dhe që t'i bënte shqiptarët të shijojnë kulturën greke, — dhe jo vetëm shqiptarët, por edhe turqit, — ai vuri shqip e turqisht këngën I të «Iliadës» të kryepoetit të lashtësisë.¹

¹ Poema e Naimit u përkthye dhe u botua së pari shqip nga K. Floqi, Sofje 1904. Autori i kishte bërë ndonjë përpunim, kur ishte gjallë. Ajo pati një botim të dytë të përmirësuar më 1912. Ne citojmë përkthimin e ri dhe shumë më të qëlluar të P. Çukës, botuar te vëll. I i *Veprave* të Naimit, 1980. Cikli «Dashuria» i shqipëruar mjeshtërisht nga S. Çomora, është botuar po aty.

«Vjershat për mësonjëtoret e para»

Duket sikur, domosdo, do të biem në një tingull «minor», po të merremi tani me librat për shkollat, që botoi Naimi që nga viti 1886, si «Vjershat», «Këndimet» e më pas të tjera, derisa mbylli sytë. Poezia e ka vështirë ta ruajë frymëzimin në gjinin didaskalike, si p.sh. te një vjershë e quajtur «Gjithësia», që është një ritregim në vargje i historisë së tokës, apo një tjetër mbi «Të vërtetën», e po atij qerthulli, dhe të tjera.

Po «Fjalët e qiririt», po «Shkëndijën e diellit ndaj manushaqes» Naimi i futi në përmbledhjen e tij për shkollat dhe nuk priti «Lulet e verës», aq të mbushura me lirizmin e tij. Ai s'mundi të mos u thoshte fëmijëve të «*mësonjëtoreve të para shqipe*», që ishin gati të hapnin dyert, por edhe lexuesve në përgjithësi, se arti, se poezia, kanë një mision të madh, misionin e të ndriçuarit të vetëdijës së kombit dhe të formimit të asaj vetëdije, sikundër kanë edhe misionin që të prijnë ndër beteja për liri dhe kulturë.

Samiu, duke folur për misionin e letërsisë, ka shkru-

ar: «Kudo që më është dhënë rasti, gjithmonë kam thënë dhe ja përsëri po e them. Letërsia, e sidomos poezia, duhet të shfaqë ndjenjat dhe mendimet e popullit, të paraqitura me një gjuhë të thjeshtë e të kuptueshme për cilindo. Këto ndjenja dhe ideale, sado të larta të jenë, sado që të jetë e lartë dhe e gdhendur ajo gjuhë, prapë baza e tyre, fryma e tyre, pasionet e tyre, duhet të merren nga gjuha, mjedisi dhe zemra e popullit. Ndjenjat dhe idealet kombëtare, të shprehura me një gjuhë kombëtare, kjo është letërsi».

S'kishte se si Samiu të na formulonte më mirë pikërisht konceptin e të vëllait të vet mbi artin, që shprehej figurshëm te «Fjalët e qiririt».

Shqipërinë Naimi do ta paraqiste, në mënyrë shumë origjinale dhe përmes një dliresie të veçantë frymëzimi, të përvuejtë e të brishtë si një lulezë e parfumuar, — si një «manushaqe». Atij atdheu të vështruar nga një kënd liriko-epik te poemthi «Shqipëria», do t'i përgjigjej tani atdheu i kqyrur nga një kënd liriko-elegjiak, i asaj luleje që çel midis «ferrave» dhe «gjëmbave», që i kanë marrë frymën, i «kanë zënë dritën». Është «rilindja» e Shqipërisë ky lulëzim, që nis e bëhet në ato kushte. Naimi ka gjetur një imazh kaq përgjërues, sa dhe të saktë, në pasurinë figurative me të cilën tek ai paraqitet e përshkruhet atdheu në robëri dhe shprehet shpresa për ditë më të mira, për një lulëzim të përmëbajtshëm, që tani, kërkon të na thotë ai, nuk është veçse në fillimet e veta, — po ç'ka për të qenë! ëndërron larg poeti.

Do të zgjatëshim po të qëmtonim te vjershat didaslike. Le të shënojmë se ato janë gatuar përherë me atë shqipen e Naimit, model natyrësie e pastërtie, ku thujse nuk mungon asnjëherë një korent i nënujshëm i ngrohtë, ku hasim distike e strofa të një bukurie të vërtetë. Le të citojmë sadopak:

*Dielli 'shtë një yll i zjarrtë,
që ndrin posi lëmsh i artë.*

(Dituritë)

*Dheu 'shtë një yll i qiellit,
që lëvrin në hapësirë,
i vjen rretherrotull diellit,
merr të ngrysur e të gdhirë.*

(Gjithësia)

*Shiu bje dhe ujit dhenë,
dhe rrëketë bëhen lumë,
e lumenjtë në det venë.
duke thënë fjalë shumë.*

(Po aty)

Është si një «medium» gjuha e Naimit, që atje ku nuk është frymëzimi, ajo prapë, me hieshinë e natyrshme të saj, na sjell tinguj, kadenca, dritë, ngjyra.

Nuk mungon në këto vjersha edhe ndonjë për stinët, si bie fjala «Dimëri», me atë strofën e fillimit, që dallohet ndër të tjera:

*Qjelli është bërë sterrë,
hapësira mbushur me re,
dëbora bij' e paprerë,
dheu i bër' i bardh' posi ve;
moti është egërsuar,
drurëtë janë ngarkuar.*

Doemos në vjersha të tilla vjen edhe dhimbja për njeriun e varfër, që ka mbetur lakuriq e për të cilin zemërmadhi poet lyp ngaherë «mëshirë», po nuk ndjen ende sa duhet se, pikërisht atëherë, duhet të ngrejë zërin kundër padrejtësisë shoqërore, që pamë se ai e ndien. A thua se do t'i shpëtojë të varfërit vera, tek e cila «*e kanë shpresën*»? Kjo s'është shpresë, po, tepër-tepër, një farë rënie e furisë, që ka për të shpërthyer dimrin tjetër. Cikël i mbyllur, — shpëtimi s'duket në horizont, — poeti ka për të kërkuar prapë dhe prapë «mëshirë» për të varfërit! Zemra e dhëmshur e tij, që nuk e gjen rrugëdaljen, vuan, gjer edhe pshon ndonjëherë; pra, nis e bën majë protesta shoqërore, që gati s'u shpreh te «Bagëti e bujqësia».

«Fjalët e t'urtet» zënë faqe të tëra në «Vjershat» e në «Këndimet» e Naimit. Edhe ato nuk u drejtohen vetëm shkollarëve, po cilitdo lexuesi. Naimi i ka vënë për mision vetes të jetë edukator i kombit dhe etika e tij shprehet gati gjithkund, ai i kushton asaj distike e strofa të shumta të «Fjalët», proza të «Mësimet», siç kemi për ta parë. Pamë se si «Bagëti e bujqësia» kishte plot nga to.

Moralizimi është një karakteristikë nga më të dalluarat e poezisë së Naimit dhe e tërë veprës së tij. Kur ai bëhet me takt, kur vargu e proza gjejnë theksa e ritme të qëlluara, kuptohet se efektin e ka të plotë. Dhe nëse mbi lexuesin e sotëm, qoftë me përmbajtje disaerë të vjetëruar dhe me kufizime konceptesh, qoftë me rëndimin që sjell në vepër, ai moralizim nuk e bën dot efektin që do, — në mos bën të kundërtën, — te lexuesi i viteve të Rilindjes, por edhe tek ai i dhjetëvjeçarëve të tjerë që erdhën, moralizimi i letërsisë është zakonisht i mirëpritur e i efektshëm. Ai formon, në përgjithësi, ndërgjegjen patriotike e shoqërore, dhe Naimi, ky poet i frymëzimeve sublime, nuk e pati nënçmuar, me të drejtë për kohën, didaskalizmin.

Shembujt mund t'i jepnim të shumtë nga «Fjalët e t'urtet», të qëlluara në përmbajtje dhe formë. Le të përmendim disa pak për t'u rikujtuar vlerat e tingëllimin.

*Mos ji me dy faqe kurrë,
ji i drejt' i mir' e burrë.*

*Miku njihet q'është mik
në të keq e në rrezik.*

*Mos dëgjo tjetërin ç'thotë,
po shiko se ç'bën në botë.*

*Dhe të të falin kamjen e jetës,
mos thuaj kurrë veç së vërtetës.*

«Fjalët e t'urtet» nuk janë meditime dhe përherë nuk i shërbejnë domosdo ngritjes shpirtërore. Mund të jenë edhe këshilla praktike për jetën. Në këto këshilla praktike ose jo, lexuesi mëson se duhet të ketë masë gati në të gjitha, të mos jetë i rrëmbyer në asgjë, të jetë punëtor, të mos bëhet shkak për të keqen, — se dhe atë që bën gjen, — të jetë i urtë, modest, i dhëmshur, zemërgjerë, i dashur, të lakmojë shumë diturinë. Dashuri mbi të gjitha është ajo për njeriun e prindërit, po mbi të qëndron dashuria për atdheun.

Janë këto fjalë të urta një tok maksimash mbi sjelljen në jetë dhe mbi vetitë e mira. Rrjedh nëpër to një mirësi e një dliresi, fjalë të rënda gati nuk dëgjojmë, — veç kur përmendet tradhtia, — dhe shpesh ka në to një prani të ndjenjës mistike dhe të hyjnisë, që paraqitet si arbitër mbi të mirën e të keqen. Zotëron mendimi dialektik, sipas së cilit e mira dhe e keqja janë të pandara në jetë, po njerëzimi drejt së mirës shkon dhe njeriut vetëm për të mirën duhet t'i jepet. Gjykatës ai ka hyjninë, po së pari duhet të ketë ndërgjegjen e tij: duhet ta vrasë ndërgjegjja, kur bën keq; kur bën mirë, ajo ç'mund të ketë tjetër, veçse gaz?

Ka përsëritje të shpeshta të «Fjalët e t'urtet». Kup-tojmë se autori i ka shkruar herë e pa kohë, duke riformuluar më se një maksimë, dhe, pasi i ka botuar në revistën e Stambollit sipas radhës që i shkroi, i ka përmbledhur pastaj, pa i herrur, një tog këtu e një tog më tej, në librat e tij për shkollat, duke i vendosur përmes vjershave dhe prozave të ndryshme të këtyre librave. I ka pëlqyer që një maksimë ta ketë formuluar kështu dhe në mënyrë tjetër. Nuk ka treguar parapëlqim për këtë ose atë.

Të vijnë te «Fabulat».

Duhet të përsëritim, së pari, se dhe ato janë ndër botimet e tij të revistës «Dituria» (1885), që pastaj Naimi i përmbloodhi në «Vjershat» për shkollat e vitit të ardhshëm, dhe që nuk bëheshin më shumë se 23 të gjitha sa përshtati nga La Fonteni. Këtyre u duhen shtuar pesë a gjashtë të tjera të përmbledhjes tjetër poetike «Fjalët fluturake» (1894), dhe që u përshtatën nga autorët e Lindjes, si «Guguçeja» e Xhelaledin Rumiut, që dallohet midis shoqeve. Ndonjëra fabul mund të jetë origjinale. Ndonjëra është më shumë e tipit anekdotik nastradinian.

Përshtatjet nga La Fonteni janë të lira, sado që u qëndrojnë pranë subjekteve. Po Naimi, me moralin e tij, nuk mund ta dënonte e ta linte pa lëmoshë e që të vdiste urie gjinkallën, e cila tërë verës këndoi, pa menduar se ka dhe dimër e s'ka për të pasur ç'të hajë. Çajupi, si dhe La Fonteni, realist, do t'i përmbahet moralit të rreptë, po të drejtë: ai s'ka mëshirë, — kush s'punon, nuk ha.

Naimi është i pari fabulist që bëhet i njohur në letërsinë shqipe. Një tog i madh fabulash, të përshtatura me shije nga arbëreshi Anton Santori, kanë mbetur gjer më sot të pabotuara. Na kanë tepruar që shumë më së hershmi një a dy të Ezopit, të përkthyer, po literalisht, nga Dhaskal Todhri dhe që shërbyen për mësimin e greqishtes së vjetër e të re në shkollat e kohës, me tekstet paralel. Sidoqoftë, me Çajupin kemi për të pasur fabulistin më të rëndësishëm të shqipes, me një libër të tërë fabulash të përshtatura mjeshtërisht nga La Fonteni (1921). Ai mësoi nga Naimi, si për zgjedhjen e lëndës që i shkonte më mirë momentit rilindës, — nga kjo anë, Çajupi u tregua edhe më tendencioz me temat që mund të aludonin në përpjekjen patriotike, — si për temat kundër padrejtësisë shoqërore.

Naimi, përshtatës shumë i shkathët, u përmbajt

në disa prej krijimeve më të njohura të La Fontenit, — p.sh. «Korbi e dhëlpëra», «Gomari dhe kafshët e cgra», «Ujku dhe qengji», «Të dy qetë dhe ujku», «Qeni dhe hij' e tij», etj. Morali? Le t'i marrim me radhë këto fabula: ki mendjen nga lajkatari; i urti, po të mos jetë dhe i mençur, ka rrezik t'ia hanë kokën lehtë të tjerët, se ka egërsi shumë në botë; i forti nuk njeh ligj, po vetëm përdhunën; të ndarë, armiku na përllan, të bashkuar ai s'do të kishte ç'të na bënte; mos lakmo tepër, se humb edhe atë që ke.

Nuk mungon, sikundër shihet, një sy realist mbi jetën. Jeta nuk është shesh me lule. Njeriu duhet të dijë t'u bëjë ballë rreziqeve. Shqiptarët të kenë mendjen kur i lajkëtojnë (osmanët), mos gënjejnë prej dinakërisë (së shovinistëve ballkanas). Nuk gjejmë në këto vjersha moralin e luftës kundër së keqes, të cilën edhe La Fonteni nuk e pati predikuar, po moralin e një veprimi të mençur, që të mund të shmangë të keqen që kanoset shpesh. Kemi një refleks të kontradiktës shoqërore në luftën e klasave, porse jo njohjen e kësaj lufte. Për këtë njohje, kur vjen çështja e çlirimit të Shqipërisë, duhet thënë se Naimi do ta ketë në thelb të predikimit të tij, që armikut t'i biem pa mëshirë dhe për atdheun s'ka fli që s'duhet bërë, ndonëse, ashtu si thotë dhe fjala popullore, duhet një trimëri e dhjetë mençuri. Domosdo, Naimi do të këmbëngulte në idenë e bashkimit, se ai bie forcën, dhe me bashkim kupton gjithë pjesëtarët e kombit. Të dy qetë, kur arriti t'i ndajë, ujku i çau; mund të kërkonim një aluzion të drejtpërdrejtë në kohën e të dy shteteve feudale shqiptare të kreut të shek. XIX. Kështu do të mbetemi edhe sot? — mund të pyeste patrioti. Do të na ndajnë krahinat, do të na ndajnë fetë, do të na përçajjnë armiqtë, që të na përllajnë? Na duhet një unitet i fortë dhe më i fortë. S'ishim pak të bashkuar në vitet e Lidhjes Shqiptare, po prapë na zhvaten një pjesë të atdheut. Forca e bashkimit qëndron te vetëdija kombëtare, pra ta forcojmë këtë vetëdije.

Ka në këto fabula një koncizion, të cilin, sigurisht, e kërkon vetë gjinia, — tregim i shkurtër në vargje, i

ngjeshur shumë, që nuk e qas zgjatjen, — dhe Naimi kishte përpara një model klasik të përkryer. Pastaj, ai përshtat La Fontenin, po njëj edhe Ezopin dhe Fedrin, që ishin lakonikë. Naimi, që njihet si një poet edhe proliks, këtu i është përmbajtur mirë masës. Të rikujtojmë citimin që kemi bërë më sipër:

*Pendë këndesi
kunadhja vënë... —*

Portretizimit, dhënies së veprimit me notat më të shpejta, me vargjet nga më të shkurtrat, — pesërrokësh, — i përgjigjet dialogu tërë nxitim i dinakes që kërkon t'u marrë mendtë dhe t'i rrëmbejë në befasi, ashtu si «*pu-lave u erdh*».

Po fabulat mund të nisin të tregohen edhe «vendshe»:

*Korbi në një degë na kishte qëndruar
edhe një brek djathi e kishte kafshuar,
dhelpra fort e urët i shkoi atje pranë... —*

prapë, vjersha mbetet e shkurtër, aksioni nuk tirret, gjithçka qëndron më shumë te dialogu: dhelpra e tororit me llogo korbin që të lëshojë djathin, se mendjeshkurtërin e lektisi më shumë lëvdato.

Edhe kur vargu shkurtohet, tregimi mund të rrjedhë shtruar, si te «Përçollaku edhe breshka»: e kërkon veprimi.

*Përçollaku la fëmijën,
atë kohë ra shi shumë,
vija u bë pors lumë;
dha e dha e s'hidhet dot,
se vija qe mbushur plot.
— Bobo! — tha, — i mjeri unë!
Ç'më gjet kjo e madhe punë,
qysh u ndodhçë i mahnitur
e dola për të zbavitur?
Përçollaku po mendohej,*

*po dridhej e rrotullohej,
breshka më një dasmë vinte...*

Naimi, si dhe modeli i tij, tregohet mjeshtër në përzierjen e vargjeve, p.sh. te fabula «Plaku dhe vdekja». Të mos harrojmë se kjo është një nga provat e para të përzierjes së vargjeve dhe të atyre të rimuara në poezinë tonë, po të lëmë mënjanë arbëreshët, si De Rada, i cili nuk rimonte. Kështu edhe Dara i Ri. Modeli më i afërt i Naimit është poezia popullore, së cilës prapë nuk i mbetet skllav, po rison, p.sh., duke përzier edhe ndonjë varg tek me çiftet, gjë që Çajupi ka për ta bërë sistem, po që te populli e hasim rrallë.

*Një plak i thinjur, me dru ngarkuar,
buzë një rripe kishte qëndruar;
fort ishte lodhur, këputur ishte,
dhe që shumë mërzitur,
e fare zverëtitur,
se gjë në jetë i gjori s'kishte...*

Ishin, sikundër thamë, këto shqipërime, një bazë e shëndoshë dhe me cilësi të veçanta gjuhe, stili, shkathtësie në të treguar, për fabulistikën shqiptare. Naimi mbe tej po ai përshtatës i shquar, rikrijues, që u bë i njohur mbi të tjera me «Fyellin» e që do të bëhej po aq i njohur edhe me «Iliadën».

*
* *
*

Që të mbetemi te didaskalizmi i autorit, le të flasim këtu edhe për prozat e «Mësimeve» (1894).

Duhet thënë së pari se, kur është fjala për art të prozës shqipe gjatë Rilindjes, «Mësimet» e Naimit, me koncizionin dhe harmoninë e stilit, zor se mund të krahasohen me gjë tjetër. Ato kanë një rrjedhshmëri gjuhe, që ia kalon asaj të Bogdanit apo të Kristoforidhit, mjeshtërit e mëdhenj të mëparshëm, që matet me Samiun

e Pashko Vasën, ndonëse stilet janë të ndryshme: këta kanë një stil publicistik të vërtetë, njëri më me vrull, tjetri më i matur, kurse Naimi ka stilin e predikuesit me zemër në dorë, me buzëqeshjen e pashlyer, me tingullin e unjët e të ëmbël të zërit.

Prozat e tij të llojit kanë cilësinë e madhe që e afrojnë shumë lexuesin, të cilin predikuesi e bën vëlla e bir, i flet me tërë afshin e zemrës. Ato kanë atë lirizmin e gjerë e të ngrohtë, që kanë edhe vjershat e tij. S'kanë fraza kushtruese, zemëratën e përlligjshme të udhëheqësit të lëvizjes kombëtare që ka dalë nga përvoja e viteve 78-81, kur vringëlluan shpatat, ndonëse autori tani shkruan, sigurisht, dhe është duke e mbaruar «Historinë e Skënderbeut», plot shungullima luftërash.

Te «Mësimet», Naimi është një këshillues në ato «ditët e qeta», kur, pa e harruar luftën që i pret shqiptarët me armët gati, mendon se atyre u duhet dhe shumë urtësi për atdheun e përgjithësisht për jetën. Është autori që ka shkruar maksimën: «Kohën në çdo pun' e ndaj, / çdo punë ka kohën e saj.»

Na duket se ky meditues, në këto çaste të jetës, kur po i afrohet dergjja, po e thekson edhe notën mistike. «Mësimet» kanë për të nisur me një pohim të tillë: «Dashuria e zotit është kreh i urtësisë». Doemos, nuk duhet të kuptojmë këtu me hyjninë atë personazh që konceptuan kisha dhe xhamia në librat e tyre. Për panteistin, ai mbetet «e vërteta», që njeriu ka për mision të zbulojë, por edhe të ndjekë në jetë, si thotë Naimi dy fraza më tej: «Mësoni diturinë e gjithësisë, (se) ahërë do të kuptoni fuqin' e mirësinë e zotit.» Në predikimet e tij, si zakonisht, autori përpiqet t'i qëndrojë larg dogmës me bestytnitë e saj. Prapë, është mistiku që moralizon.

Morali i tij është një humanizëm i tipit kristian, që shkon gjer atje: «Në të rënçin në një faqe, këthe dhe tjetrënë; duaj miknë, duaj edhe armiknë.» Le të kuptohemi: me armik nuk e ka në asnjë mënyrë fjalën për armikun e atdheut. Është fjala këtu për një «paqe» shoqërore brendapërbrenda njerëzve të kolektivit komb,

kur nevoja e unitetit është e madhe kundër pushtuesit, fuqive të mëdha e shovinistëve të huaj.

Po prapë, Naimi predikon me këtë rast një «paqe», e cila edhe s'mund të arrihet, se klasat antagonistë, sado ta ulin për një periudhë luftën midis tyre, atë s'e kanë pushuar dhe s'kanë për ta pushuar kurrë. Ajo është në natyrën e marrëdhënieve midis tyre. I varfëri përherë do të jetë nën sundimin dhe shfrytëzimin e të pasurit, se i pasuri do të jetë përherë edhe më i pangopur e më i pashpirt; pra, lufta është e pashmangshme në këto marrëdhënie. Le të predikojë Naimi, te «Lig' e përjetshm' e shqiptaret», — pjesë e «Mësimeve», — që «*m'i madhi ta doj' e ta nderonjë dhe ta përkujdesnjë më të vogëlinë*», kurse «*m'i vogëli prapë ta njohë radhën' e kufin' e tij dhe të dojë më të madh' e t'i bënjë nder.*» Jeta ka treguar se ku është vërtet «*radha e kufiri*» i të voglit dhe ku «*përkujdesja*» e të madhit në shoqërinë me klasa.

Naimi, demokrat e humanist, në shpirt, nuk e ka përdorur titullin «bej», që trashëgoi në fis, dhe kjo tregon se ai ka ndier e kuptuar që ky titull nuk i bënte nder. Bejlerët, si klasë, ishin gjakpirës. Naimi, që me idetë e tij të reja është diferencuar e përpiket me ndërgjegje të diferencohet prej bejlerëve, siç e pamë, nuk e shtroi çështjen e përmbysjes së regjimit shoqëror: koha kishte vënë në radhë të parë çështjen kombëtare dhe borgjezia nuk e ndiente veten të fortë për të ngritur zërin kundër një regjimi shoqëror që më s'kishte të ardhme, që kishte marrë tatëpjetën. Naimi ruan kufizimet e kohës dhe humanizmi i tij mbiklasor është një dukuri karakteristike e intelektualit demokrat-borgjez të kohës.

S'ka dyshim se lexuesi bashkohet me predikuesin e një morali të zjarrtë patriotik dhe disaherë me humanistin e gjerë Naim: «*M'i mir' i gjithë njerëzisë është ajy që do të mirën e njerëzisë, m'i ligu është ajy që do të ligënë*»; «*një njeri, sado të mira të ketë për vetëhen' e tija, s'mund të jetë fatbardhë, po të ketë kombin e mëmëdhen' e vet fatzi, se mendja dhe shpirti e vetëdija nukë prehen kurrë.*» Po ka pasur edhe «*Efiat*

të», tradhtarë përmbi tradhtarë. A thua se i mundonte ata vetëdija e tyre? Naimi, në «Historinë e Skënderbeut», ka një çast dobësie, kur do të donte ta shpjegonte tradhtinë e Mojsiut me një dinakëri që ai paska bërë për të dëmtuar armikun osman; prapëseprapë, ai s'qëndron aty, por e damkos si tradhtar.

Morali i tij është ky: «Gjithë ne shqipëtarëtë duhet të përpiqemi gjithënjë për Shqipërinë, për shqipëni e për shqipëtarët, se ndryshe nukë rrojmë dot me nder në jetë»; se «dashuri e Shqipërisë dh'e shqipes edhe shqipëtarit mund t'u zbrësë të tëra mirësitë gjithë shqipëtarëvet»; se «gjithë jemi një fis e një farë, kemi një gjak e një gjuhë; se «bashkimi bie fuqinë»; kurse «ajy njeri, që s'ka dashurin' e mëmëdheut dhe të mëmëdhetarëvet, është një farë kafshe, p'ajy që vuan për të huajtë është fare i humburë dhe i pabesë.» Dhe një nga konkluzionet e mëdha të këtyre këshillave tingëllon kështu: «Një komb, ç'vjeftë t'i vërë vetëhesë, atë i vënë dhe të huajtë.»

Të njohim, pra, dhe të çmojmë gjithçka është jona, shqiptare, të bëhemi plotësisht të vetëdijshëm të vetijave të larta të popullit tonë, të jemi krenarë për to, t'i ruajmë e t'i zhvillojmë, se kështu do të punojmë edhe më mirë për të shpëtuar Shqipërinë dhe bota do të dinë edhe më mirë se me cilët kanë të bëjnë.

Ka pastaj te «Mësimet» këshilla të shumta jo vetëm të karakterit të ngritur kombëtar e njerëzor, por edhe mbi praktikën jetësore të përditshme. Bie fjala, për martesat që duhen bërë me kohë, as herët as vonë; kundër teprimeve në dasma; kundër vajtimit të të vdekurve me klithma e sidomos me gjeste; kundër zisë, së tepruar; për rritjen e fëmijës me anë të shembullit të mirë të prindit, për kujdesin e gjithanshëm në edukimin e tyre, se kështu përgatisim të ardhmen: «Mësojini, kanë thënë t'urtëtë, fëmijët tuaj të dinë më shumë se ju, se ata janë për një kohë më tej nga koha juaj.» Detyrë të madhe e rol të veçantë ka për këtë nëna, dhe Naimi ndalet te figura e saj, te dashuria e saj për fëmijët e te dashuria e fëmijëve për të dhe prindërit në përgjithësi: «Parajsa

është nën këmbët e nënave tuaja», i shkon gjer në fund përgjërimit, ai që nënën e tij e pati kujtuar aq dhembshurisht tek «Ëndërrimet».

Naimi godet edhe vese të tjera shoqërore dhe ngre lart veti të tjera, ngre lart edhe një herë punën, në ato kohë feudalizmi dhe dembellëku oriental: *«Nuk është turp të punojë njeriu, po turp është të përtojë.»*

M'i shquari nga kapitujt e «Mësimeve», mbetet, pa dyshim, ai me titullin e përmendur, «Lig' e përjetshm' e shqipëtarët», ku gjejmë të përmbledhur mendimin e tij patriotik dhe tek kemi një nga shfaqjet më të shquara të këtij mendimi në veprat e Naimit, domosdo me kufizimet klasore për disa nga të cilat u fol më sipër.

«Lulet e verës»

Kemi treguar admirimin që shprehu Konstandin Kristoforidhi në Elbasan për «Lulet e verës», kur ato u botuan më 1890, apo të Pashko Vasës në Liban. E pra, te kjo përmbledhje kishte disa nga vjershat më të shquara të poetit dhe që të dy rilindësit sigurisht i njihnin, se kishin qenë botuar së pari te «Drita» — «Dituria» e Stambollit. P.sh. «Fyelli», «Zemëra» («Retë kur bënenë sterrë...»), «Bilbili», «Një lul' e fishkurë a një vashëz e vdekurë», dhe ndonjë vjershë tjetër. Të tjera vjersha, nga më të shquarat e Naimit, si «Fjalët e qiririt» dhe «Shkëndij' e diellit ndaj manushaqes», që kemi përmendur, ata i kishin lexuar po në atë revistë së pari e pastaj rilexuar te «Vjershat» për shkollat. «Bagëti e bujqësia», katër vjet më parë, i kishte dhënë famën poetit. Le të shënojmë se poema nuk ishte pa ndonjë ndikim të P. Vasës të librit «E vërteta mbi Shqipërinë dhe shqiptarët», kur autori fliste gjithë emocion për bukuritë e atdheut e gjithë shpresë për begatimin e tij. «Lulet e verës» ia kurorëzuan edhe një herë famën Naimit.

Përshtypje të madhe bëri kjo përmbledhje prej jo më shumë se 25 vjershash, jo vetëm me lirikat e reja që aty ishin, jo vetëm sepse cilësitë e poezisë së tij Naimi i afirmonte sërish, dhe, në më se një krijim, i çonte edhe më tej, — ato arrinin, mund të thuhet, një kulm të veçantë të «Bukuria», — por edhe se autori paraqitej tani edhe më i plotë si poet, duke përjashtuar epikën, së cilës i ishte vënë me siguri ta trajtonte në poemat e gjata që do t'i botonte në fund të jetës.

Naimi kishte botuar dy poemat që e bënë vjershetorin e madh të patriotizmit shqiptar, «Bagëti e bujqë sinë» dhe «Dëshirën e vërtetë të shqipëtarëve». Ai kishte derdhur në to gjithë krenarinë e shqiptarësisë dhe gjithë besimin për një të ardhme të ndritur për popullin e vet. Më 1890, «Lulet e verës» vetëm pjesërisht nuk ishin në këto tone. Jo se Naimi, si poet i lëvizjes kombëtare, nisi t'i ulte tonet e lirikës së tij qytetare pas vitit 1886. Po sepse, në këtë përmbledhje të re vjershash, vend nuk zënë vetëm ato të motivit patriotik. Ndonjë, si vjersha «Shpreh», e paraqiste të afërt çlirimin, posa Naimi, tanimë i prekur seriozisht në shëndetin e tij, guxon ta presë që ta gëzojë lirinë edhe vetë.

*Për Shqipërinë
ditët e mira
paskëtaj vinë,
shkoi errësira!*

*Lum kush të rronjë
ta shohë zonjë! —*

Kurse, te vjersha «Përse», poeti shkruan ankthshëm e më hapur;

*Pse, s'vjen, o dit' e mirë?
Pse vallë nukë vjen?
Gjer kur në errësirë?
Mos zoti të pëlqen?!*

1 Mos ai këtë pëlqen, këtë do.

*As hidhe gardhë
dhe shpejto pakë,
o dit' e bardhë,
dhe jakë, jakë,
se të pres,
nukë vdes!*

*Jak', o dit' e uruar,
që lind nga perëndon!*

Naimi jo vetëm është i paduruar, po do ta mbajë shpirtin me dhëmbë, që ta gëzojë lirinë.

Lirinë s'e koncepton pa progresin. «Errësirës» anadollake duhet t'i zërë vendin «qytetëria», që, kuptohet, ai e pret të tillë, siç është «nga perëndon», — në Evropën, që ka për model borgjezia e re shqiptare e hedhur në lëvizjen për çlirim, që ka për model intelektual ynë poet.

Herë tjetër, në këto «Lule të verës», Naimi do t'i këndojë me epitetet dhe figurat që ka më për zemër, ditës që shpreson se s'ka për të mënuar. Do ta quajë, «ditë e rezë», do ta krahasojë me ditën e parë të pranverës.

*Është dit' e dashurisë, ditë e vëllazërisë,
dit' e mbarë e gëzimit, dit' e bardh' e miqësisë.*

Fjala «verë» ka kuptimin e «pranverës», dhe «Lulet e verës», ja një simbol i së resë që lindi. Lidhja Shqiptare, shoqëritë patriotike, librat, shtypi, shkollat e para shqipe, ja «e reja», që do të realizohet e plotë dhe shpejt, që poeti e pret i paduruar, — liria.

Kur botoheshin në Stamboll «Lulet e verës», ndër intelektualët xhonturq, që do të botonin më 1891 revistën «Servet-i i funun», po admiroheshin «Lulet e së keqes» të Bodlerit, që nisën edhe të imitoheshin. Më 1894, Tefik Fikreti përkthente vjersha prej tij dhe prej simbolistëve. Samiu dhe Naimi ishin kundër kësaj lloji lehtësie me përmbajtje antipopullore ose jokombëtare. Kundërvënien e titullit të përmbledhjes së re të liri-

kave të Naimit me atë të vjershave të Bodlerit ka më shumë arsye ta marrim si një ko incidencë, se, në botën letrare shqiptare të shëndoshë rilindëse, ajo nuk kishte ndonjë tingëllim. Por e pamë se me çfarë mënyre fliste Samiu për letërsinë. Fjalët që cituam prej tij janë të vitit 1897 dhe të një artikulli turqisht. Ato tingëllojnë si një polemikë me letërsinë turke të ditës, që po bën rrugë në simbolizëm, duke u kthyer nga ana tjetër, te ndikimi i thellë i gjuhëve persiane dhe arabe.

Përkundrazi, poeti kombëtar shqiptar ka interesa të kundërta. Naimi ka gëzimin që jo vetëm ndërjegjja kombëtare shqiptare mori zjarr, se shqiptarët tundën Evropën aty më parë, po pikërisht edhe pse puna për ndriçimin e kombit, me lërimin e gjuhës, mori për mbarrë brenda në Shqipëri, gjithkund nëpër perandori, gjithkund ku rrojnë shqiptarë mërgimeve dhe kurbeteve. Ky është gëzimi i parë e më i madhi i tij. Dhe kështu, më 1887, me tërë entuziazmin, Naimi, që ishte përpjekur aq fort për këtë ditë, i ngrinte himnin shkollës së parë shqipe, që hapi dyert në mars në Korçë. Ishte pikërisht kjo ajo «ditë e rezë», që vumë «gur' e parë», ditë me të cilën «niset një tjetër jetë», — e entuziazmon ky fillim arsimit kombëtar njeriun e dijes. Dhe Korçës ai i këndon i ngashëryer, me tërë mirënjohjen e admirimit;

*Lumja ti, moj Korç' o lule,
q'i le pas shoqet e tua!
Si trimi në ball' u sule,
ta paçim përjetë hua! —*

Ndërsa gjuhës, — gjuhës, që u bë gjuhë shkollë, ai do t'i drejtojë vargjet e famshme:

*Gjuha jonë sa e mirë!
Sa e ëmblë, sa e gjerë!
Sa e lehtë, sa e lirë!
Sa e bukur, sa e vlerë!*

Janë treguar aty vetitë e një gjuhe që i ka tërë mundësitë e shprehjes, si mjet i kulturës, i artit, i shken-

cës. Këtë e ka provuar e po e provon vepra e Naimit. vetë, siç e provojnë dhe miqtë e shokët e vëllezërit e tij, siç e kanë provuar edhe të tjerë përpara tij.

Naimi i gëzon shqipes ëmbëlsinë dhe lirinë, si lirik i lindur që është; gjerësinë si shkrimtar i shumanshëm; vlerën, si mjet i madh i zhvillimit dhe shenjë e parë e kombit: «*E par' e gjithë mbrothësisë është gjuha*», ka shkruar patrioti iluminist. Dhe ai përsërit Veqilharxhin, që patë shkruar se një popull mund ta marrë kulturën, pra të shkojë përpara, vetëm duke u kulturuar në gjuhën e tij.

*Pa shihni ç'gjuhë' e mirë!
Sa shije ka e hije,
ç'e bukur edh'e dlirë,
si gjuhë perëndie, —*

këndon Naimi përsëri në vjershën që i kushton shqipes, «*Gjuha jonë*», sigurisht e vitit 1887 edhe kjo lirikë hareje e «*Luleve të verës*», me rastin prapë të çeljes së shkollës në Korçë, se më tej ai vijon:

*Shum' e bardhë kjo ditë
për gjithë shqiptarët,
do na sjellë një dritë,
që s'e kishin të parët.*

Ishin sigurisht vjersha si këto, që e entuziazmonin gjer në lot autorin e «*Fjalorit*» të shqipes në Elbasan dhe e nxitnin Pashko Vasën t'i përkthente frëngjisht, për krenarinë që u ngrit lart letërsia kombëtare, po ndofta edhe për t'iu kundërvënë modernizimit të kohës. Po s'ka dyshim se u tingëllonin fort edhe përbetimet, që ngriheshin në formë mallkimesh, kundër atyre shqiptarëve të pabesë, që kjo ditë sigurisht i tërbon, ata që «*mëmëdheut i bëjnë varrë*», po që «*do të bienë vetë*» brenda.

*Buk' e mëmëdheut zëntë
tradhëtarët e pabesë! —*

derdhet kundër tyre poeti në vjershën që u drejton.

Naimi, te «Lulet e verës», i përzien motivet, i larmon shumë. Kujdeset e tij filozofike, që i hasim shpesh në vjershat persishte të viteve 1873-83, po që nuk kanë për të munguar edhe në vjershat e tij shqipe të mesit të viteve 80, meditimet, do të zënë një vend të dukshëm edhe në këtë përmbledhje të re. E po kështu edhe natyra, jeta intime e poetit dhe e të afërmeve të tij, erotika. Erotikën mund të themi se ai po e trajton për herë të parë shqip dhe gjerë. Tek «Ëndërrimet» ajo zinte një vend sado-kudo të kufizuar.

Janë pikërisht disa vjersha të «Luleve të verës», që na kanë dhënë formulimin më të plotë të konceptit të shkrimtarit mendimtar mbi botën, mbi qenien, — pan-teizmin e tij. Dhe sidomos poemthi i tij «Perëndia», që i kushtohet kësaj teme. Pranë këtij krijimi, vjersha si «Abaz Aliu» dhe të tjera sjellin elemente dhe ngjyrimet të përcaktuara jo vetëm mistike, por edhe rituale, mund të themi, në besojmën e Naimit. Sidoqoftë, këtu dhe në vjersha dhe poema të tjera, do të vëmë re gjithmonë atë shkarkimin që Naimi i bën dogmës nga «përrallat», dhe gjithmonë atë synimin e tij që, edhe me këtë tematikë, të bëjë gjerësisht e hapur propagandën patriotike. Edhe kjo i afron posaçërisht njerëz si K. Kristoforidhi e P. Vasa.

Me poemthin e përmendur e me ndonjë tjetër vjershë të llojit, Naimi inauguron në letërsinë e Rilindjes poezinë filozofike, ku, bashkë me arsyetimet mbi qenien, shfaqet dhe humanizmi i tij, domosdo përherë i veshur me mistikën ose i mbrujtur me të. Poeti filozof, pa dyshim, ngjallte një admirim të veçantë tek të diturit rilindës, pavarësisht pikëpamjeve filozofike që mund të mos i kishin të njëjlojta, siç është e kuptueshme.

Ka te «Lulet e verës», siç e shënuam, edhe ndonjë vjershë të karakterit autobiografik, ku rigjejmë atë theksin sentimentalit të «Ëndërrimeve», me pikëllimin e

gjer dëshpërimin se jeta është e shkurtër shumë, se pak e gëzojmë, se ajo shpesh na vret. «Të vdekurit», — titull i njërës nga vjershat, — kanë qenë disa në familjen e tij dhe ai s'mund të mos i kujtojë pa ngashërime të thella, sado stoik qoftë zakonisht, Si të bëjë pa e kujtuar të kaluarën? Dhe si të mos i lëndohet zemra nga kaq kujtime, kur shumë shokë e shumë të dashur më s'janë?

*O moj koh' e shkuar,
kurdo që të kujtonj,
përsëri e lëndonj
zemërn' e lënduar.*

Dhe vijnë pastaj gjithato mallëngjime,, pshime mbi jetën, ngushëllimi mistik se «*lulet q'u thanë shpirtin gjall' e kanë*». Naimi, që nuk beson në «*një tjetër jetë*», kërkon një ngushëllim, qoftë dhe të rremë: «*zemëra ia do*», rrëfëhet ai. Pra, në këtë rast, le të heshtë, le të «*pushojë mendja*», arsyeja. Sidoqoftë, këto çaste janë më se të rralla tani në poezinë e Naimit. Në vjershën «*E Zonj' e fatit*», ai do t'i vërsulet me zemërim vdekjes, se e ndjen që «*po i qaset prapë e po i tfaqet*».

A mund të thoshim, siç është dëgjuar ndonjëherë, se në disa nga vjershat e përmendura paskemi të bëjmë, në mos me rimishenca nga poezia e Llindjes, apo dhe nga romantizmi perëndimor, — ta zëmë ne nga Lamartini, — me tema të konsakruara dhe pak a shumë konvencionale, sado të trajtuara shqip me art të shquar? Do të ishte gabim, sikundër është gabim të mohonim edhe ndikimet nga gjithë ajo poezi botërore, klasike dhe moderne, që Naimi ka lexuar, të mohonim dhe riminishencat. Po vjersha «*Fyelli*» nuk është një reminishencë; ajo është një rikrijim, që s'e ndan dot nga vjershat origjinale të Naimit, aq e tij është bërë. Ajo i përket botës së tij poetike, botëkuptimit vetë që ai ka krijuar.

Te «*Lulet e verës*» kemi edhe ndonjë përshtatje, po krejt të lirë, nga V. Hygoi, si vjersha «*Të varfërit*». Aty vetëm shenja ka mbetur nga origjinali. Kjo nuk do të

thotë se Naimi nuk është dhe pa reminishenca. Ama t'i kërkosh këto nëpër vargjet e strofat e tij në mënyrë të tillë, që të arrish e të thuash, bie fjala, se te «Bagëti e bujqësia» ai «ka imituar» «Bukoliket» apo «Gjeorgjiket» e Virgjilit, kur ata i ndajnë dy mijëvjeçarë, tri epoka historike, formimi shpirtëror e artistik, vetë konceptimi dhe ndërtimi i veprave etj., dhe kur, fundi i fundit, i afron gaçi vetëm titulli në mos edhe ndonjë varg, kjo është e kotë, dhe është një mënyrë formaliste e të gjykuarit mbi artin e mbi artistët, mbi ndikimet e mbi reminishencat vetë. Është «zbuluar» se dy vargje si këto të «Bagëti e bujqësisë», janë përkthyer nga V. Hygoi:

*Opopo! kshu pse më vini përpara syve pa pushim,
o ditët e djalërisë, o moj kohëz' e të rit tim?*¹ —

Po, kjo është e vërtetë. Veçse te «Bagëti e bujqësia» ato janë shkrirë në të tillë mënyrë, që s'na kujtojnë fare reminishencën hygoliane, po të mos na e qëmtojë një rëmues, e përse? Fundi i fundit, për atë që e dinim: se Naimi ka një formim shumë të gjerë poetik dhe, si çdo poet, si çdo krijues, «*e merr edhe ai gjërin e tij tek e gjen*», siç pati thënë Molieri, — po ky është «*gjëri i tij!*» Ai s'imiton, ai krijon.

Naimi, në këtë përmbledhje të rëndësishme lirikash, «Lulet e verës», është po ai poet gjeniu shqiptar që kemi njohur e do të njohim në veprat e tij, këtë radhë i një gjerësie edhe më të dukshme diapazoni.

Një nga veprat më të shquara të gjithë krijimtarisë poetike të Naim Frashërit, është, s'ka dyshim, «Bukuria». Po e quajmë poemë këtë krijim që u botua te «Lulet e verës» dhe të përbërë nga 16 vjersha të shkurtra. Dhe

1 «Pourquoi devant mes yeux revenez-vous sans cesse,
ô jours de mon enfance et de mon allegresse?

e quajmë poemë, jo thjeshtësisht sepse autori i ka rreshtuar këto vjersha nën një titull, meqë janë të së njëjtës tematikë, po se aty kemi një farë organiciteti të ndërtimit, sado jo me penelata të shtrira dhe nuanca të shkrira. Është një si mozaik i lirë dhe jo fort i kompozuar në dukje. Ka mundësi që vjershat e shkurtëra u krijuan në çaste të ndryshme dhe autori mendoi një ditë t'i rreshtonte të gjitha në një të tërë, duke i vënë secilës një numër. Por ato s'i lidhte vetëm tema, sigurisht, po një atmosferë e gjithë, që është në vetvete ajo çka e bën vërtet organike poemën.

Kur nis vjersha me një evokim të bukurisë, që për poetin është si shfaqja vetë e hyznisë në botë, bukuria «q'i dha shijë gjithësisë», dhe kur poeti bukurinë mbi gjithçka e gjen te femra, te «pëllumbesha», «zonja për-këdheloshe», siç këndon ai në vjershën e parë, që ne po e quajmë kënga 1 e poemës, domosdo do të vijë pastaj përshkrimi që ai i bën së dashurës me syrin e tij më shumë se të mahnitur në këngën 2 dhe në të tjerat. Përzihen në vargjet e tij e në mahnitjen, vuajtja për një dashuri që ngjan se nuk u realizua, mundimi që i ka sjellë të riut një e bukur që s'iu afrua. Këto, mënyrë-mënyrë, këtu më nurshëm se atje, atje më hijshëm se këtu, me vargje e strofa të një larmie të madhe, me ritme nga më të pasurat, me tinguj e kumbime magjepsëse. Nuk janë më pak tingujt se ngjyrat që ia sjellin atë harmoni «mozaikut». Aliteracionet, aq karakteristike në vjershat e Naimit, këtu shkëlqejnë («zemra ime zjen. / se ty më s'të gjen»; «vera vate, shkoi»; «soje ndritte gjithë jeta»).

Na duket se në këtë poemë është një fill i vetëm, gati i pakapshëm, i një dashurie të vërtetë, tek e cila mund të besohet se poeti rreh, dhe që, sado që ai është përpjekur ta bëjë të pайдentifikueshëm faktin, prapë, duke i kënduar me aq zjarr ndjenje, i ka pohuar ekzistencën. Edhe përmbledhja e tij në gjuhën greke, «Dashuria», që kemi përmendur, nuk na ndihmon të zbulojmë te «Bukuria» një kënd jete intime të autorit. Përkundrazi, na largon më tej në të panjohurën. Biografia e rinisë

së tij nuk na është e njohur veçanërisht nga kjo anë. Dimë se ai deshi një vajzë të varfër dhe e mori për grua. Mos kemi këtu gjithë «shastisjen» e tij pas asaj bukurie përpara martesës? Rrethanat e martesës nuk i dimë.

Theksi platonik, që i përshkon vargjet e «Bukurisë», a të kujton domosdo një dashuri që nuk u realizua? Ai është, sidoqoftë, tipik i fillimeve të Rilindjes Evropiane, — ka diçka nga Petrarka e nga Danteja, pa harruar dhe poezinë e Lindjes, — me atë vuajtjen e përzier me lektisje, që kemi për ta rigjetur te Lazgush Poradeci disa dhjetëvjeçarë më pas. Ai ishte tipik i një shoqërie feudale, po dhe gjysmëfeudale. Poeti edhe «pluhur» do të bëhej, «që ta shkelte këmb' e saj» («Do të shkrihem, /të venitem,/, si kandili kur s'ka vaj», ... «E të prehem/ duke puthur/ atë këmbë pasandaj».... «Haj, e zeza jetë, haj!»).

Këto janë theksa të një përgjërimi, do të thoshim të afektuar, të një ekzaltimi të pazakonshëm në poezinë e Naimit, me ndonjë notë sensuale nga rrëmbimet «rinore», emociione që kanë gjetur trajta të përsosura shprehjeje. Dhe për këtë përsosuri ka ndihmuar në mënyrë të posaçme një afrim, këtu më i dukshëm se asgjëkundi në krijimtarinë e Naimit, me poezinë popullore.

Strofa dhe vargje të tëra tingëllojnë si të mbujtura nga vetë poeti popullor.

*Të keqen e këmbës sate,
të iu bëfsha ati syri,
e leshravit si tërtërë,
e qepallës si gërshtë,
që në zemërë më hyri!
Ç'pate që më vrave, ç'pate?*

Apo:

*O Veri, pa hiq i thua
sorkadhesë qafëgjatë:
më ka dhënë pyllë mua,*

*s'mblidhem dot as dit' as natë,
Pyete vallë përse,
pastaj jak' e më rrëfe.*

Dhe gjetiu:

*Mos i hap leshratë n'erë
të m'arratiç mendjen time,
mos më shiko dhe një herë,
se m'u bë zemra thërrime...*

Dhe mund të vazhdonim.

Pjesa më e madhe e figuracionit, kur s'është marrë drejtpërdrejt nga gjuha e nga poezia popullore, është krijuar në këtë frymë. Po janë edhe çaste kur autori vete më përtej, kur ai luan me vargun e me figurën, në mënyrë që zor ta gjesh te poeti popullor. Psh:

*Nga qepallat jam qarë,
po të vërtetën e gjeta:
vetullat më paskan vrarë.
më vrau harku, jo shigjeta.*

Kemi, tepër-tepër, në këto vargje, një afrim me poezinë e lindur nëpër qytete, siç e gjejmë në këngë erotike, p.sh., të Përmetit apo të Beratit. Dhe nuk do të zbulonim asgjë, po të thoshim se në dy vargjet e fundit kemi një figurë të njohur të poezisë së Lindjes, pikërisht edhe të Fuzuliut, që Naimi admironte.¹

Po shihni se si asimilon një poet i madh: duke rrikruar, jo duke huajtur.

«Bukuria» mbetet një ndër kulmet e poezisë dhe veçanërisht të lirikës erotike shqiptare. Naimi është aty në pozitën e dashnorit soditës e filozof, shumë i ndryshëm nga Çajupi i poemës «Dashuria», e ndërtuar në të njëjtën mënyrë si poema e Naimit, por e një tingë-

¹ Edhe te Gevheriut, poet i njohur osman i shek. XVII.

llimi realist dhe e një përmbajtjeje të tillë, gjithashtu, sado në kuadrin e përgjithshëm romantik. S'është për t'u çuditur që Naimi të tillë ka për ta paraqitur edhe vetë Skënderbeun, në tërë një këngë të poemës epike, ku heroi shastis pas bukurisë së Donikës së tij në kohën e martesës.

Është një tipar i romantizmit karakteri kundruar e soditës, gjer edhe në shtangie. «Bukuria» e Naimit është më shumë një vjershë e mrekullimit para së bukurës, se e erotizmit të vërtetë, le të ketë edhe ndonjë notë sensuale, vjershë ku meditimit i shtohet ekzaltim shumë:

*Pashë pjeshkëtë në fletë,
pa m'u mejtua gjiri yt,...
dhe në mejtim të madh rashë,
më ra në det mendja, m'u mbyt...*

Pas «Luleve të verës», Naimi do të botonte edhe një përmbledhje tjetër poetike, «Fjala fluturake» (1894), me lirika të ndryshme, — patriotike (vjersha «Gjuha jonë»), mbi natyrën («Qershori»), të ndryshme («Të ve gjëlitë»), disa fabula, siç e kemi përmendur. Do të ketë në to vargje të bukura, strofa e pjesë të ardhura mirë, po nuk do t'i gjejmë lartësitë e «Luleve të verës» apo të «Bagëti e bujqësisë».

Naimi do të botojë një poemë patriotike «Parajsa» (1894), po të zvargur pak si tepër. Do të botojë disa vjersha të «Fletore e bektashinjet» (1896) dhe të përpunuar, vjershën «Pellazgët, — Shqipëtarët» (1897), që kishin dalë trembëdhjetë vjet të shkuara të një gazetë greqishte e Bukureshtit, me vlera, po jo me pjekurinë e vërtetë të artit të tij. Të tilla kanë për të cenë edhe dy vjersha të gjata (prapë më 1897, tek «Albania» e Brukselit të dyja, si dhe e mëparshmeja), po asnjëra nuk i shtonte gjë me vlerë të shquar artit të tij.

Mos janë këto që nga «Fjala fluturake,» — veç dy ve, «Shqipëria», e vitit 1880 dhe «Pellazgët», — krijime të një periudhe kapitjeje dhe shëndeti të tronditur keq, kur autori shkruante dhe poemat e tij të gjata epike, që do të dilnin më 1898? Apo janë krijime rinie, kur ai s'ishte argasur ende sa duhet me vargjet shqipe? S'e themi dot, po ka të ngjarë që kështu është. Prapë, ai «mediumi» gjuhësor, për të cilin folëm, na bën që shkrimet e Naimit, vargjet e tij, edhe kur s'janë të frymëzuara, t'i lexojmë për të shijuar atë bukuri shqipeje.

Me «Këndimet» dhe «Historinë e përgjithshme», apo me «Dituritë», nuk po merremi, sepse disa nga idetë kryesore të tyre i kemi dhënë në kapitujt e ndryshëm. Le të shënojmë edhe një herë rolin e tyre të madh për krijimin e shkollave të para shqipe dhe për të përhapur disa nga njohuritë më të nevojshme historike dhe shkencore në masat e lexuesve.

«Dituritë», të botuara më 1888 (pas botimit pjesë-pjesë te revista e Stambollit, katër dhe tre vjet më parë), njohën siç e kemi përmendur një ribotim aty-këtu të përpunuar më 1895 në Bukuresht, me titullin «Gjithësia», po pa emër autori. Tanimë, në kohën kur në perandorinë osmane është shtuar «zullumi» njohuritë shkencore që përhapte një libër si ai, ishin të rrezikshme shumë për kalifatin, sepse flaknin poshtë, në një mënyrë ose në një tjetër, dogmat e fesë. Ishte pikërisht koha kur, edhe në letërsinë e re turke, po nisnin të mbisundonin rrymat e ndikuara nga simbolizmi dhe misticizmi, me të cilat pamë se luftonte drejtpërdrejt letrari dhe enciklopedisti Sami.

«Histori e Skënderbeut»

Nëse i mbahemi pohimit që, pas vitit 1895, Naim Frashëri u sëmur rëndë dhe shëndeti i mori përditë e për më keq, duhet të mendojmë edhe se, pas atij viti, ai shkroi pak, në mos aspak, ndonëse vijoi së botuari edhe më shumë se përpara.

Botoi sidomos të dy veprat e tij të gjata epike, prej gati 20 mijë vargjesh, «Historinë e Skënderbeut» dhe «Qerbelanë» (1898), por edhe «Iliadën» e Homerit, «Fletoren e bektashinjet» (1896), disa vjersha të gjata tek «Albania» (1897), për ta mbyllur me «Historinë e Shqipërisë» (1899). Janë sigurisht, që të gjitha, krijime të përpara vitit 1896.

Ndonjë veçori e drejtshkrimit të Samiut, që bie në sy te «Historia e Skënderbeut», tregon se i vëllai ka ndihmuar të vëllanë, të paktën për të hedhur në të pastër veprën e tij të gjatë, për ta bërë gati për shtyp. Ato karakteristika nuk i gjejmë në botimet e viteve 1895-96 të Naimit. Ka arsye të mendohet se vepra mbi Heroin Kombëtar u shkrua në vitet 1890-95, krahas

45
اصحاب مطابعه اولهنگه سرى، جازى رساله اولهنگه

DITURIA

SHKRONJE MËRSIMI E HERBËRORIME

SHKRONJËTË HREJ DISA VETËQ.

shkruar prej

FANDELLI SOTIRIT

me lejjet e Kuvendit.

تعدادى مطابعه جليلستان ۱۰ محرم ۱۳۰۰ تاريخى و ۱۹۱۹ و ۱۹۲۰
در خندانة رسميه طبع اولهنگه

FLETORE E 9^a.

TE SHKRUARA QENDRA

Per te vertetene eke per Shkronjen e se Vertetese.—Shtepetore
te (vazde)—Histori e pergjithesme (vazde)—Te Parat e Tikesakut
(vazde)—Vjetera.—Drejtim' i te Ladhurave.

NE KONSTANDINOPLE

Nda shtypsenkronjet te Margaritit (Sh. i' Andon Makaurit
me
1888.

Leja e botimit të
«Gramatikes» së
Kristoforidhit
(Irmuar turqisht
nga Naimi 1882)

Revista «Dituria», 1885

VJERÇA

HEM

MESONJTORET TE PARA

HEM

N. H. F.

STYHURE HREJ GJQERISE "DRITE"

BUKUREIT

NE GJYHETORET TE GJQERISE

1886

"Bagëti e bujqësia", 1886

"Vjershat për mësonjëtoret e para", 1886

BAGËTI E BUJQËSIA

HEM

N. H. F.

STYHURE HREJ GJQERISE "DRITE"

BUKUREIT

STYHETORET TE GJQERISE

1886

ndofta me shqipërimin e këngës I të poemës homerike, krahas ose pas «Qerbelasë», që u botua në të njëjtin vit me «Historinë e Skënderbeut», porse kjo më përpara se tjetra. Procesverbalet e shoqërisë «Dituria» të Bukureshtit tregojnë se vendimi për botimin e poemës u mor më 24 shkurt 1898 dhe letërkëmbimi i rilindësve tanë të atyshëm tregon se ajo kishte nisur të qarkullojë në fund të marsit. Me të tillë hov entuziast u botua vepra mbi Kastriotin.

Që të dyja poemat e vëllimshme u botuan vetëm tani, kjo shpjegohet me faktin se tani shoqëria «Dituria» mundi të sigurojë fonde të mjaftueshme për t'i dërguar në shtyp.

Vitet 1890-95 nuk ndryshuan fort nga vitet fill pas Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe thyerjes ushtarake të saj. Lëvizja jonë kombëtare, për arsye të gjendjes politike të jashtme dhe të brendshme, vazhdoi punën e vet për zgjimin dhe forcimin e ndërgjegjes kombëtare, me organizimin dhe riorganizimin e shoqërive kulturore nëpër kolonitë e mërgimit (si në Sofje, Aleksandri të Misirit, tek arbëreshët, me mbajtjen e atyre të pakave shkolla shqipe që kishte toleruar sulltani (Korçë, Kolonjë, Prizren e gjetiu), me botimin e librave për shkollat dhe të letërsisë në gjuhën amtare (Naimi, De Rada, Sqiroi), me shtypin, që mori një hov të menjëhershëm në 1897. Fuqitë Imperialiste përpiqeshin të ruanin me çdo kusht e për interesat e tyre «statu-kuonë» në Ballkan. Monarkitë ballkanase fqinje do të kishin dashur që shqiptarët të hidheshin në lëvizjen e armatosur, që të dobësoheshin dhe, kështu, të mos u bënë dot ballë atyre monarkive, të cilat mprihnin thika e hanxharë për ta copëtuar Shqipërinë.

Në këto çaste të ashtuquajtura «qetësie», osmanët kishin duart më të lira. Rilindësit nuk e gjenin vullnetin për lëvizje të mëdha të armatosura. Kjo nuk do të thotë se pushka nuk kryste askundi në viset tona dhe se era e barutit nuk i ngacmonte shqiptarët për t'u çliruar përgjithmonë. Nga ana tjetër, rilindësit vazh-

donin t'i riformulonin kërkesat e tyre për autonominë e vendit, gjë që e bënë tri herë brenda viteve 1896-97.

Është koha kur nis të ziejë «çështja maqedone». Ajo rrezikonte jo vetëm «statu-kuonë» dhe vinte në lëvizje fuqitë imperialiste, sidomos ato që kishin rivalitete më të theksuara në Ballkan, si Rusia, Austro-Hungaria dhe Italia, po nga ana tjetër rishtronte edhe më me forcë përpara shqiptarëve çështjen e tyre. Në Maqedoni banonin disa qindra mijë shqiptarë, kurse monarkitë përreth rrezikonin rëndë njësinë tokësore të Shqipërisë, krahinat e së cilës, në një pjesë të madhe, ishin ndarë në vilajetet e Shkupit e të Manastirit. Shkëputja e këtyre vilajeteve, në çdo formë që të bëhej, pjesërisht apo tërësisht, mund t'i shkëpuste Shqipërisë gjer më dy të tretat e saj. Një e treta që mbetej, nëse nuk do të arrinin ta ndanin midis tyre lukunitë shoviniste, do të ishte një vend fort i vogël, edhe më i vogël se sot. Populli shqiptar duhej t'u bënte ballë disa rreziqeve shumë të mëdha, për të cilat lëvizja kombëtare duhej të përgatitej më fort e shpejt.

Në këto rrethana u shkrua dhe u botua vepra më kushtruese e letërsisë së gjeratëhershme të Rilindjes, poema «Histori e Skënderbeut» e Naimit, e frymëzuar nga ideali i madh i çlirimit, përmes mobilizimit më të plotë të forcave kombëtare dhe përmes qëndresës që atyre u duhej të bënin kundër Turqisë, kundër shovinistëve rrethues, kundër synimeve grabitqare të Austrisë dhe Italisë, kundër politikës antishqiptare të fuqive të tjera imperialiste, sidomos Rusisë cariste. Ashtu si dikur, në kohën e Skënderbeut, shqiptarët duhej fort të ruanin atdheun dhe «t'u jepnin dërmën» osmanëve dhe cilitdo armiku. Ata duhej ta fitonin përfundimisht këtë radhë lirinë e humbur. Kushtrimi ishte i dyfishtë: atdheu duhej mbrojtur, atdheu duhej çliruar. Dhe kjo mund të arrihej nën një udhëheqje të fortë kombëtare.

Vëllezërit Frashëri ishin përherë syçelë, që t'u përgjigjeshin kërkesave të ditës, që shtronte lëvizja kombëtare.

Në kohën kur do të botohej poema e Naimit ishin bërë përpjekjet për ripërtëritjen e Lidhjes Shqiptare dhe rol të dukshëm në ato përpjekje luante vetë Samiu, i cili do të botonte, vitin e ardhshëm, manifestin më të rëndësishëm të lëvizjes sonë kombëtare, librin «Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e çdo të bëhet» (1899). Ndeshjet e armatosura kishin filluar në Kosovë, pikërisht rreth Prizrenit, ndërsa në qarqet e Shkupit, të Dibrës, të Shkodrës e gjetiu, lëvizja kryengritëse po bëhej kërcënuese për pushtuesit. Në kaq qytete të Shqipërisë së Mesme dhe të Jugut, patriotët e kishin syun të shpërthenin burgjet apo të lironin të internuarit, kurse Himara rrëmbeu armët për të mbrojtur «venomet» (privilegjet) e saj.

Kush më mirë se shembulli i luftërave të Skënderbeut do ta frymëzonte popullin tonë në këto rrethana të ngrities së lëvizies së çlirimit? Simboli i madh, emri i Skënderbeut, i kishte mobilizuar dhe u kishte prirë ngamot shqiptarëve në luftërat për liri kundër osmanllinive, p.sh. në kryengritjet e mëdha popullore të shek. XVI-XVII. v.sh. në kohën e Karamahmud Bushatit, etj.

Koha heroike e Skënderbeut, figura e fatosit, e kishte frymëzuar letërsinë shqiptare që në fillimet e Rilindjes, pa harruar të kaluarën, — Barletin, Bardhin, voskopoiarin Kostë Çekani, arbëreshët Pomobil Rodotà dhe Nikollë Keta. këta të katër të shek. XVIII: një Anonim verior i fundit të atij shekulli. shkroi një viershë shumë të fortë mbi Skënderbeun, e bërë kënaqësi dhe e kënduar nga populli: një iugor, Jani Vailla, botoi në Moskë, serqisht, një histori të Skënderbeut, pikërisht në kohën e qendresës kundër fushatës së Napoleon Bonapartit në Rusi më 1812. etj.

Rilindësi Jani Vreto ka shkruar një poemth më 1847, kur studionte në Janinë. Gati e tërë vepra poetike e De Radës, për më se gjysmë shekulli, vecanërisht te vepra e giatë «Skënderbeu i pafat», asai kohe i ishte kushtuar, duke nisur që prej vitit 1836. Po kështu edhe noema e Darës së Ri. Po kështu edhe kaq viersha e vargje të poetëve të ndryshëm, si Mitkoja e Serembeja.

P. Doçi me të tjerë. Pashko Vasa, për herë të parë shqip, duke botuar tek «Alfabetarja» e Stambollit (1879) një sprovë të shkurtër të historisë së Shqipërisë, u ndal sidomos te Gjergj Kastrioti. Jubani dhe patrioti ynë i Misirit, Thimi Krej, me origjinë nga Krushova, bënë përpjekje të rëndësishme për t'u dhënë shqiptarëve historinë e Heroit Kombëtar në gjuhën e tyre. Të parin s'e la vdekja që ta mbaronte veprën (1880), i dyti s'e botoi dot. Dorëshkrimet ruhen.

Kjo ishte me kohë, pra. një temë e madhe e letërsisë shqiptare gjatë shekujve dhe mbeti një temë e madhe e letërsisë së Rilindjes Kombëtare, temë që priste një trajtim të ri dhe tërësor, jo më në gjuhën arkaike të arbëreshëve, që nuk preku veçse pak intelektualë shqiptarë të kohës, po në gjuhën e gjallë të popullit të Shqipërisë, siç e provoi Pashko Vasa me shokë dhe do t'ia arrinte përfundimisht Naim Frashëri.

Burimet ishin të njohura. «Historia» monumentale e Barletit kishte qenë botuar e ribotuar disa herë në origjinalin latin dhe përkthyer e përshtatur vazhdimisht gjuhë pas gjuhe të Evropës, që nga gjermanishtja në portugalisht, që nga frëngjishtja në greqisht, që nga suedishtja në polonisht etj. Atij burimi të madh, Barletit vetë ose përshtatësve të tij, iu drejtua Naimi.

Kemi përshtypjen, nga disa të dhëna, se ai u mbështet sidomos te autori francez Kamil Paganel (1855), i cili, siç e vlerëson Noli, shkroi «*në një frëngjishte të shkëlqyer*» dhe që pati sukses të veçantë në Evropë, se u përkthye gati menjëherë gjermanisht (1856) e pastaj greqisht (1861). Përshtypjen na e forcon edhe artikulli mbi Skënderbeun që Samiu ka botuar në «Enciklopedinë» e tij. Ai artikull ka gjëra të njëjta me veprën e Naimit. Ai dëshmon se Samiu njih më se një autor mbi Skënderbeun, ndonëse përmend vetëm Barletin. Ai mund të thuhet se njih edhe Paganelin.

* Vepra e këtij autori është tipike e historiografisë romantike, që rilindësit e kanë lexuar me dëshirë. Ajo e ruan mirë frymën barletiane, aq e përshtatshme për kohën e romantizmit revolucionar. Përkthimin greqisht

të veprës e kishte, fjala vjen, ndër librat e tij Kristo-foridhi. Më 24 maj 1880, Anastas Kullurioti lajmëronte se do ta botojë përkthimin greqisht të Paganelit në gazetën e tij «Zëri i Shqipërisë». Çasti ishte i gjetur: në Shqipëri luftohej për të mos i dorëzuar Malit të Zi Hotin e Grudën.

^ Besojmë se Naimi ka njohur edhe një shkurtore të historisë së Skënderbeut, të bazuar te Barleti, që shkroi humanisti tjetër shqiptar, Dhimitër Frëngu, dhe që u botua së pari më 1539, duke pasur një numër të madh ribotimesh italisht, e përkthyer edhe në ndonjë gjuhë tjetër, si frëngjishtja dhe anglishtja. Ajo u përhap mirë ndër shqiptarë. S'duhet dyshuar se Naimi ka njohur edhe një vepër me shumë sukses mbi Skënderbeun, atë të italianit Xhamaria Biemi (1742); duhet menduar së ka njohur edhe të tjera. Biblioteka e tij, po sidomos ajo e Samiut, kanë qenë të pasura me vepra mbi Shqipërinë e posaçërisht mbi Heroin Kombëtar, kurse Naimi njihte disa gjuhë të vjetra dhe të reja të Evropës. Sidoqoftë, mbeten ende për t'i përcaktuar më nga pranë burimet e tij.

Naimi e njihte përpjekjen e Pashko Vasës, porse jo punën e Jubanit e të Krejit. Ai i njihte veprat e De Radës dhe ndonië farë ndikimi e ka prej tij. Kështu, personazhin e Bozdar Strezit nga Narta, historikisht i panjohur, ai e mori nga «Skënderbeu i pafat» (në mos dhe nga «Serafina Topia»). (Një tjetër personazh i Naimit, Milushi, të kujton personazhin Miloshini të De Radës, që vetë e mori nga folklori i arbëreshëve. Më shumë se kaq: nxitjen për të shkruar këngën XII të «Historisë së Skënderbeut», atë këngë që po e quajmë «kontemplative» dhe ku heroi shastis pas gruas së tij, Naimi duket ta ketë marrë nga një këngë e ngjashme në disa anë të «Skënderbeu i pafat» i poetit arbëresh. Në këngën III të Librit IV të «Skënderbeut të pafat», De Rada bën që hiia e të vëllait të vdekur t'i shtiret Skënderbeut që lufton në Azi, dhe e këshillon të braktisë ushtrinë osmane e të kthehet në atdhe: te vepra e Naimit do të jetë babai i heroit, Gjon Kastrioti.

✕ Përsa u takon burimeve popullore, duhet thënë se legjenda mbi Skënderbeun jetonte dhe jeton kryesisht në Shqipërinë e Mesme dhe të Veriut, si dhe ndër arbëreshët e Italisë, po Naimi nuk dimë të ketë jetuar në ato vise, ndërsa gati asgjë nuk ishte mbledhur prej asaj legjende, përveç disa rapsodive arbëreshe që botoi më 1866 De Rada dhe aty-këtu ndonjë tjetër bashkëkombas i yni andej detit. Por është e sigurt se Naimi diçka dëgjoi nga i dhëndëri, Ibrahim Bërzeshta, apo nga miku i tij i ngushtë, Halit Bërzeshta, patriot i çmuar, mbi legjendën e Skënderbeut dhe të shokëve të tij në viset e Quksit e të Librazhdit. Shenja të kësaj legjende i hasim në veprën e poetit, ✕ Sidoqoftë, kaq është tepër pak.

Për burime të tjera, tani për tani, zor të flitet. po mund të shënohet ndonjë takim dhe së pari me veprën e Homerit. Është i ditur admirimi i poetit tonë për epikët e mëdhenj të lashtësisë. Naimi e shkroi «Historinë e Skënderbeut» duke rilexuar «Iliadën» ose duke iu vënë edhe përkthimit të një kënge të saj. Vepra e tij është larg nga një koncept homerik i epikës: ndikimi i Homerit aty është krejt i sipërfaqshëm. Naimi është një poet i Rilindies Shqiptare dhe i fundit të shek. XIX evropian, me idealet e reja të borgjezisë, larg së tepërmi në kohë dhe botëkuptim nga Greqia e lashtë. Cdo imitim ishte i kotë dhe cdo ndikim nuk mund të ishte thelbësor. Vecse Homeri, si dhe Virgjili, që për të një model i admiruar, i cili, sadokudo, Naimit ia nxitë dëshirën që t'i vihej një poeme të giatë epike dhe që ta merrte si shembull. Dhe kështu na mbeti ai evokim i «*engjëllit*», me të cilin fillon «Historia e Skënderbeut», ashtu si fillon «Iliada» me evokimin e «*perëndeshës muzë*», sikundër na mbeti dhe një si Nestor naimian, Pepë Tanushi, ndonië përpjekje në përshkrimin e ndonjë beteje dhe disa vogëlma.

Naimi shkroi një histori të vjershëruar. Histori të tilla, ndonëse edhe me vulën e eposeve të lashta, ai kishte lexuar disa persisht dhe kishte admiruar më se njëherë, duke nisur nga «Shahnameja» e Firdusiut e kë-

dej. Ai, sigurisht, nuk mund të mos kujtonte provat që kishin bërë shqip bashkëfshatarët e vet, bejtexhinjtë Dalip dhe Shahin Frashëri, me poemat e gjata tregimtare, që kishin përshtatur shqip, «Hadikaja» (1842) dhe «Muhtarnameja» (1856). Ato i kishte parasysh sidomos për t'iu kundërvënë te «Qerbelaja», me shkarkimin e madh që i bëri dogmës, apo te «Historia e Skënderbeut», me temën kombëtare aq të ditës për lëvizjen patriotike, apo te të dyja, me atë shqipe të kulluar, që mohonte çdo përpjekje letrare të bërë në gjuhën tonë nën ndikimin e gjuhës së pushtuesit.

Këto mund të jenë disa nga burimet, ndikimet apo takimet e Naimit, që duhen përmendur për ta vendosur edhe më mirë veprën e tij madhore në kohën kur u shkrua dhe në mjedisin letrar me të cilin pati të bënte poeti.

*
* *
*

X «Historia e Skënderbeut» mbeti kryesisht një histori në vargje, një ritregim në vargje.

Protagonisti, heroi Skënderbe, si dhe te Barleti, nuk i eklipson të tjerët vetëm me madhështinë e veprimit e të karakterit, por edhe me vetë praninë e tij fizike. Jeta e tij tregohet vit pas vitesh e betejë pas betejash, kronologjikisht, që nga lindja e gjer në vdekje, me hollësitë që njohim nga Barleti dhe pasuesit e këtij. Poeti pak ndryshon dhe pak shton: ndonjë ngjarje që s'i vjen për mbarë qëllimit të tij patriotik, ai gati sa e prek, kur nuk e harron; ndonjë personazh që ia sjell frymëzimi, e krijon vetiu, duke mos dashur kështu të mbetet vetëm te ritregimi i jetës e i bëmave të heroit, po të na japë edhe një vepër arti, ta aktivizojë më shumë imagjinatën, të na japë një vepër krijimi. Dhe ai i bën kështu thirrje frymëzimit, — muzës:

*Engjëll i bukur, po xbritmë,
dhe me dritët të uruar,*

shko përpara mej' e ndritmë,
të shoh gjithë ç'kanë shkuar.

× Poema do të përshkohet kështu fund e krye nga invokimet e pasionuara të romantikut dhe patriotit, nga gëzimet e helmet që i ngjallnin atij ngjarjet, nga mallëngjimet e përбетimet, admirimet e përbuzjet, nga krenaria e thirrmat e tij kushtruese. Ai bëhet njësh me historinë, e rijeton atë, duke e ritreguar, e vesh me tërë pasionet e mendimet e veta dhe të bashkatdhetarëve në ndeshjet e tyre të fundit me armiqtë osmanë. Kështu, që në këngën I, kur ai fillon me paraqitjen e së kaluarës së lashtë të Shqipërisë, të cilën romantiku domosdo e idealizon: «Ishte vënt' i perëndisë/ që së pari Shqipëria/ mëmëdheth i urtësisë,/ që del soje mirësia», — me «Aleksandrin e madh e burrë», me «Pirro trimin e të tjerë», «që dhe sot s'janë harruar»; — e «kë të zësh ngoje më parë,/ nga burratë e vërtetë,/ q'ishin gjithë shqiptarë/ e s'u erdhi shok në jetë!» Kështu edhe në çdo këngë.

× Skënderbeu është simboli i kësaj Shqipërie dhe poeti do t'ia trajtojë eposin me qëllim që:

*T'i ap dritë Shqipërisë
nga shpirt i ndritshëm i tija. ×*

Naim Frashëri

× Skënderbeu përfaqëson në mënyrë të përsosur vetitë shqiptare që ngre lart Naimi, ai është ideali i atyre vetive.

*Ish burr' i gjall' e i gjatë
e në shpatulla i gjerë;
s'ish i ligur e i thatë,
po ish si lulja në verë...
Ishte mbret i bukurisë,
si dielli epte dritë...
Fytyrën e kish të mirë,
zënë t'ëmbëlë si mjaltë,
zemërënë plot mëshirë,
vetëdijënë të naltë...*

*Lufta posa zij të ndizej,
ajy s'duronte aspakë,
i hipën kalit e hidhej
përmbi armikët si flakë.*

«Atë me gisht e tregonin», jo vetëm si njeri që «dinte të luftonte,/ dhe kishte fuqi shumë», «që trimëria s'i kish gjumë», «kur merrte kordhën në dorë», po sepse edhe «mënt shum' e urtësi kishte», se «në zemrë kish mirësitë/ e ndë mendje diturinë,/ në shpirt kish të madhe dritë», që «mirësin' e ligësinë/ s'i përzjen, t'i bënë kllirë», Skënderbeu që «ish së gjithash i zoti».

Ky portret, i dhënë gjatë pasazheve të ndryshme të këngës III, në të cilën Kastrioti paraqitet ende pa ardhur në Shqipëri dhe lufton në ushtritë osmane andej nga Azia, përsëritet me vargje dhe pasazhe të tjera të po këtij lloji, që na japin po këto karakteristika përgjithësisht, që konkretizojnë ndonjë prej tyre, që ngrejnë herë më lart njëren e herë më lart tjetrën. Fatosi atëherë kishte në dhe të huaj «aqë një mall të shumë/ për Shqipërit nat' e ditë», sa thoshte «s'kam as prëhje, as gjumë», kur i rrëfehej plakut shqiptar Hasan, njeri «me besë», që mbante gjithënjë pranë» atje në mërgimin e largët.

× Kështu, sipas shembullit të Barletit, Naimi krijoi te Skënderbeu një personazh të përkryer pozitiv, me tërë cilësitë e humanizmit evropian, me tërë cilësitë që admironte dhe humanisti romantik Naim te njeriu. Poeti e paraqit Skënderbeun popullor, të thjeshtë, aq kryelartë përballë armikut, sa dhe modest në jetë, aq të ashpër në betejë kundër osmanëve apo cilët të jenë sa dhe të butë e zemërgjerë për të gabuarit, njeri që jep fjalën e nuk luan, mik për kokë (ai që hidhet përtej detit dhe shkon të shpëtojë të birin e aleatit të tij, Alfonsit të Napolit, Ferdinandin, që është në rrezik të humbë fronin), prijës dhe edukues të pashoq të ushtrisë, strateg të rrallë e burrë shteti, veçanërisht të ndërgjegjshëm për rolin e madh historik që është duke luajtur në Evropë, duke mbrojtur, bashkë me atdheun, edhe qy-

tetërimin nga vërshimi osman. Atë e çmojnë miqtë dhe armiqtë.

Personazhi është konceptuar në madhështinë e vet epokale. Në fytyrën e tij personifikohet shpirti heroik i popullit të vet, tek i cili Naimi ka besimin e patundur se do ta tregojë edhe një herë veten e patjetër do të çlirohet nga Turqia, dhe shpejt, siç është duke e pritur poeti me ankth. Vepra ka për t'u mbyllur me vargjet e famshme:

*Skënderbeu është gjallë,
rron e mbretëron përjetë:
kjo fjalë s'është përrallë,
ndaj t'urtit është e vërtetë.*

Me fjalë të tjera, populli i pamposhtur shqiptar do t'i japë dërmën shpejt dhe një herë e përngaherë push-tuesit, do t'ia punojë si Skënderbeu qëmoti. Armiqtë nuk janë vetëm pushtuesit, por edhe të tjerë, dhe Naimi duke shkruar se si i theu venedikasit heroi, se si ai e pësoi nga Brankoviçi i Serbisë, i vjehrrri i sulltan Muratit, që i nxori çarravi dhe iu tregua i pabesë, Naimi rreh te çastet aktuale që kalon Shqipëria midis pabesisë së Fuqive të Mëdha e të shovinistëve që nuk lënë gjë pa kurdisur kundër saj, pas shpine dhe haptazi. Thua jse kemi përpara jo vetëm skenat e luftërave të kohës së Skënderbeut, por edhe ato të rejat e viteve të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, dhe ato që kanë për të krisur së afërmi dhe që poeti i pret, kur ai shkruan:

*Kur një madhe kërcëllimë
e tundi të tërë dhenë
dhe ndriti si vetëtimë:
turqit të mahnitur mbenë!
Një rrëmet unjejt nga bregu,
tymë sa vinte po shtohejt:
— Popo! — thanë, — Skënderbegu!*

Me fjalë të tjera, — prisni se me një kërcëllimë si kjo ka për t'u sulur populli shqiptar së shpejti. Dhe me të vërtetë një epizëm të tillë përtëriti kryengritja e përgjithshme shqiptare e viteve 1911-1912 dhe që të vjen aq keq që Naimi s'jetoj ta shihte.

Është e kuptueshme përse «Historinë» e tij, poeti nuk do të mund ta botonte veçse pa emër autori dhe pa emër vendi. Po të gjithë e dinin se e kujt ishte vepra dhe të gjithë e prisnin me padurim botimin e saj, p.sh. Çajupi, siç del nga letërkëmbimi i tij.

Naimi e pati vënë atë duf çlirimtar dhe një gri-shje për hakmarrje në gojën e Gjon Kastriotit, kur e paraqiste t'i shfaqej të birit në Azi, në sheshin e betejës, si një personazh virgjilian apo dhe shekspirian: «U ngrit fat' i Shqipërisë/ si i vdekuri nga varri,/ mori udhën e Azisë,/ duke rendur si i marri./ me një rrobëzë të çqyer,/ me fytyrë të tmerruar./ dhe me gjak lyster e ngjyer,/ e me sy të zgurdulluar;/ posi hije mori dhe-në...» — «Murati po të bën varrë!» «Muratit i pinja gjaknë!»

*Gjakn' e gjithë Shqipërisë
tani ti je nënë barrë
t'ia nxjerrç nga hundët Tyrqisë!*

Në fytyrën e Muratit, çdo shqiptar shihte Abdyl Hamidin, të cilin me të drejtë rilindësit e paraqitën si përbindësh (kujtoni vjershën e Çajupit «Sulltani»).

Personazhet e tjera kryesore të kohës, sipas rastit, trajtohen zakonisht shpejt e shkurt. Poeti ndalet te një personazh që krijoi vetë, Kamani, trim i ri, tek i cili Naimi ka dashur të simbolizojë vetë trimërinë e popullit dhe ka shprehur shumë vetveten. Është ai që jep i pari kushtrimin e zjarhtë për t'i bërë ballë Turqisë, kur Gjon Kastrioti detyrohej t'i dërgonte djemtë e tij peng te sulltani. Portreti i tij ka ndonjë tipar të përbashkët me atë të Skënderbeut, që pamë më lart:

*I holl' isht' e pak i gjatë,
nukë kish shumë mustaqe,*

Naim Frashëri
Naim Frashëri

vij si i zeshk' e i thatë,
 e s'kish fare mish mbi faqe...
 Mori kordhënë në duar
 e qëndroi në mes si burrë,
 me fytyrë t'ashpëruar,
 ngriti gishtin dhe tha: — Kurrë!
 Kurrë s'trembet Shqipëria,
 nukë vdiq, po është gjallë!
 Tjatër përgjegje Tyrqia
 nukë do, përveç me pallë!

Si edhe te Barleti, por edhe më shkurt, Naimi personazhet e njohura të kohës i karakterizon me fare pak fjalë, ndonjëherë vetëm me një epitete: Arianiti është «mendjegjerë», Kont Urani «lule e trimërisë». Një farë vendi u jep në poemë Gjon Kastriotit dhe Vojsavës, e cila është nëna shembullore, po patriotja mbi nënën, — «djemtë si shpirti i dua, / po më shumë Shqipërinë», thotë ajo kur ata shkojnë rob te sulltani. Te Donika poeti është ndalur më gjatë: ajo është gruaja e gjithvirtytshme, aq mbretëreshë, sa dhe nikoqire e thjeshtë shtëpie, dhe bukuria vetë. Ai e ka dhënë me penelat e poezisë popullore: i kishte «vetullat si hark», ishte «bardhush' e symëshqerrë».

Sa për armiqtë, si Murati ashtu dhe i biri, Mehmeti, të dy sulltanët që Skënderbeu i theu keq, janë aq bisha sa dhe të pabesë, kanë tërë të ligat mbi vete. Poeti i karikaturon shpesh dhe ky është një qëndrim jo nënvleftësues i forcës që ata kanë, po pikërisht sepse kanë tërë atë forcë, të cilën një popull i vogël me Skënderbeun në krye ua hodhi përtokë kaq e kaq vjet. Ai kishte mundur të tallej me ta ashtu siç u tall edhe me pashën e tyre, Karaxhanë, «që vriste shumë të trasha». Kjo është në fakt karikatūra e sulltan Hamidit vetë dhe e pashallarëve myflizër të tij, karikatūra e perandorisë osmane të fundit të shek. XIX, që shqiptarët s'duhet t'i druhen, po t'i vërsulen, sulltanit «t'i pinë gjakun».

Një farë kujdesi ka treguar autori në përpunimin e personazhit të Ballaban pashë Baderës, tek i cili kemi

tradhtarin, ambiciozin, dinakun, po që Skënderbeu e merr me kembet e para, e perbuz, e sikteros. Ai gjen vdekjen prej dore shqiptari të thjeshtë, ashtu siç e meritonte.

Kuptohet se s'ishte rasti për të treguar se në kohën e Skënderbeut jemi në kohën e feudalizmit, kur, me gjithë dorën e hekurt të prijësit, rivalitetet e krerëve ishin të natyrshme dhe sillnin dëme. Naimi, siç e pamë, do të dësnironte që Mojsiu të mos ketë tradhtuar me gjithë mend; kështu edhe Hamzai. Ai i bie borisë së fortë të kushtrimit dhe, në thirrjen që u bën bashkatdhetarëve për luftën e fundit kundër Turqisë, mendjen e ka të ngrejë lart e më lart bashkimin, domosdonë e tij për fitoren. Ai nuk do t'i paraqisë të çarat ose i paraqit sa më pak. Barleti nuk bëri ndryshe, që dhe ai i ftonte shqiptarët të mos e reshtin luftën për t'u çliruar.

Kur është fjala për fuqitë e mëdha të kohës së Skënderbeut dhe për aleatët e këtij, Naimi do të jetë pak a shumë i matur, duke qëndruar edhe këtu në pozitë përgjithësisht të Barletit, se dhe poetit ia do koha e vet, siç ia donte historianit të parë të Skënderbeut. S'ka dyshim se Huniadi e Vladislavi, që ishin në luftë të hapët me Turqinë, poetit do t'i frymëzojnë vetëm fjalë të mira. Po kështu edhe Alfonsi i Napolit me të birin, Ferdinandin, që ishin aleatë të Skënderbeut, edhe në mos i paçin ardhur ndihmë sa duhet. Naimi i njeh ata sipas Barletit dhe nuk njeh dokumentet që Ferdinandin e tregojnë dhe të pabesë. Ai nuk duket ta njohë historio-grafinë kritike të shekullit kur jeton. Autori nuk thotë gjë kundër mefshtësisë apo kopracisë së papëve, të cilët pamë se nuk i ka kursyer gjetiu në veprat e veta.

Sa për Venedikun, megjithëse e tregon të thyer nga Skënderbeu, poeti mban përgjithësisht qëndrimin simpatizues të Barletit, sepse jemi edhe në çastin kur, për qëllimet e saj ekspansioniste në Shqipëri, Italia imperialiste e fundit të shek. XIX, i nxit nganjëherë tendencat për kryengritje të shqiptarëve. Është pikërisht koha, kur poeti arbëresh Zef Siroi, i cili mbajti anën e politikës italiane ndaj vendit tonë, boton «Këngët e luftës», me thirrje të hapëta për të rrëmbyer armët. Naimi këto i

di dhe, që mban atë qëndrim ndaj Venedikut, nuk është fjala për ndonjë «filoitalianizëm», siç janë përpjekur t'ia veshin njerëzit e imperializmit dhe të fashizmit italian në Shqipëri.

Më se një herë, megjithatë, poeti nuk le pa përmendur se Skënderbeu i shpartallonte armatat e sulltanëve në një kohë kur «Evropa e tërë dridhej» nga Turqia dhe shumë pak bënte kundër saj. Pra, në fund të fundit, qe Skënderbeu ai që i dha shumë më shumë dorën Evropës, se Evropa atij. Këto dy ndihma s'mund të qëndrojnë në balancë. Populli shqiptar, kryesisht me forcat e veta dhe me flijime të parrëfyeshme, ua doli mbanë 25 vjetëve sulmesh të pareshtura, 50 armatave që lëshuan mbi të Murati dhe Mehmeti.

Samiu, te «Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhet», do të tregohej edhe ai i matur ndaj Fuqive të Mëdha, ndonëse me mosbesim për ndihmën e tyre ndaj gështjes shqiptare. Me përvojën e viteve të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit sidomos, kur Evropa u soll aq kriminale me Shqipërinë, ai deklaronte që shqiptarët duhej t'i mbështesnin shpresat në vetvete, po të donin çlirim. I tillë qe edhe qëndrimi i Naimit, në një kohë kur rrethanat ndërkombëtare nuk ishin në favorin tonë dhe kur rilindësit përpiqeshin të shfrytëzonin kontradiktat midis fuqive imperialiste, veçanërisht midis atyre që kishin synime në Ballkan e te ne. Kështu ai ruhej të mos e thoshte fjalën e keqe kundër tyre.

Naimi nuk ishte historian dhe nuk shkroi një traktat historie; ai ishte artist dhe shkroi një vepër poetike. Vepra e tij duhet parë në prizmin e ideve të mëdha të lëvizjes sonë kombëtare dhe të politikës së përgjithshme të saj ndaj pushtesit, fqinjëve dhe fuqive evropiane, në prizmin e qëllimeve që ndiqte poeti me shokët e tij, në çastin kur ai shkruante «Historinë e Skënderbeut», që ishte, mund të thuhet, si testamenti i tij poetik e politik, në prizmin e kërkesave të këtij çasti në lëvizjen kombëtare shqiptare. Dhe kjo vepër, duhet parë edhe në prizmin e botëkuptimit të përgjithshëm të poetit, të pikëpamjeve të tij filozofike e shoqërore në përgjithësi,

dhe të mënyrës romantike me të cilën ai e konceptonte historinë. Po, në thelb, poeti është edhe një politikan realist. Ai e di se «peshku i madh e ha të voglin» dhe, në Evropën ku shtypen ende shumë popuj, p.sh. në Rusi dhe Austro-Hungari, në Evropën që ka kolonizuar një pjesë të madhe të kontinenteve, ai e di se sytë duhet t'i bësh katër, duhet të dish të manovrosh, të jesh i matur, kur e do oportuniteti koniunktural-politik, t'i thuash edhe «derrit dajë».

Nga ana tjetër, ai drejtësinë s'e kërkon fort përtej çlirimit kombëtar dhe përtej një fqinjësie të mirë, gjë që ishte plotësisht në synimet, dhe në taktikën realiste të kohës. Çështjet e drejtësisë shoqërore brendapërbrenda kombit, poeti nuk i shtron, ose vetëm sa bën aluzion në to, duke përmendur Rusonë e Volterin, që «zgjuan» Evropën nga «gjumi» i mesjetës. Pra, me gjendjen shoqërore në të cilën ka mbetur Turqia dhe Shqipëria, më nuk mund e nuk duhet të shkohet. Prapë, si romantik, ai kohën e Skënderbeut e paraqit si idealin e kohëve «të lumtura» dhe «të ndritura» të Shqipërisë, pikërisht sepse e ka mendjen të shembulli që dha ajo kohë nën heroin e madh. Fjalët «Rilindje» ose «Përlindje», që i dhanë Naimi dhe shokët e tij periudhës në të cilën jetonin, tregon se si ata e idealizonin qoftë të kaluarën feudale, së cilës i kënduan për ekzaltimin e ndjenjës patriotike, qoftë të ardhmen borgjeze, që ata në fakt e shikonin si idealin e shoqërisë.

«Historia e Skënderbeut» ishte një kushtrim nga më të fortit për të rrëmbyer menjëherë armët çlirimtare. Kuptohet përse patriotët e prisnin me padurim botimin e veprës dhe përse kjo pati një përhapje të shpejtë dhe jehonën më të madhe në letërsinë e Rilindjes, jehonë që u rrit edhe pas krijimit të shtetit të lirë shqiptar më 1912, me përgjysmimin e tokave shqiptare, me rreziqet e mëdha që sollën vitet e luftës së përbotshme. Kjo jehonë nuk u shua asnjëherë, sa kohë që atdheu kërcënohej nga të huajtë dhe një tingull aktual vepra e ruan edhe sot, kur Shqipëria përfaqëson të ardhmen e njerëzimit, socializmin, komunizmin, pra është halë në

sy për armiq të e shumë, imperialistë e revizionistë, me pasuesit e tyre, që i shërbejnë regresit shoqëror, që përpiqen të marrin nëpër këmbë të drejtat e popujve të vegjël, që provokojnë e nderin luftëra për interesat e tyre gjakatare, p.sh. në tokat palestineze, që pushtojnë Çekoslovakinë e Afganistanin, që shpien luftën në brigjet e largëta të Argjentinës dhe mbajnë në pushtet fashizmin në Salvador, për të shtypur luftën çlirimtare të popullit të atjeshëm, që, duke e ngritur në sistem pabarazinë dhe shtypjen kombëtare brendapërbrenda shtetit të tyre, si në Jugosllavinë shumëkombëshe titiste, ia venë fajet Shqipërisë, sepse shqiptarët e atjeshëm kërkojnë të drejtat kushtetuese, që të kenë republikën e tyre.

«Historia e Skënderbeut» mbetet një nga veprat më dhore të letërsisë së Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Prapë, duke mos pasur njësi ndërtimi, njëthurje dramatike të mjaftueshme dhe një vijë kulminante, poema paraqitet zakonisht si një kronikë në vargje dhe merr kështu një karakter didaskalik, që vete duke u rënduar. Ngjarjet e njëlojta, si luftërat, janë përshkruar me mjetet shpesh të njëjta ose të afërta, që bëjnë kështu të humbë emocionin estetik. Në mënyrë të njëlojtë apo të ngjashme janë dhënë edhe personazhet, nga njëra anë pozitivet, nga tjetra negativet. Vetë kjo ngjyrë bardhë e zi shkakton monotoninë. Mjediset nuk janë sa duhet të individualizuara.

Prapëseprapë, në poemë gjejmë pasazhe të shumta që janë në lartësinë e poezisë më të mirë të Naimit, çaste dramatike të spikatura, si protesta e Kamanit, ndarja e Vojsavës nga djemtë e saj, të faniturit e Gjon Kastriotit të birit në Siri, etj. Ka përshkrime të shumta të një bukuri të vërtetë, si p.sh. ky i fushës së betejës pas luftës:

*Erdh të mugëtit dhe nata,
 yjtë duall të venitur;
 të shihnje, të merrte data,
 të vrarëtë q'ishin shtritur!
 Hëna përmbi ret të errët*

*dukej me vrap sikur shkonte,
të gjithë ata të mjerët
me pakë drit' i mbulonte.*

Poeti ia qëllon shpesh me përshkrimin e natës:

*Nata me robet të zezë
po tfaqej në hapësirë,
dritat e qjellit u ndezë,
dukeshin si ar i ngrirë.*

Ja dhe një përshkrim mëngjesi:

*Dielli posa kish dalë
edhe drit' e tij kish rënë
e kishte ndriturë malë,
hieja rrëzat kish zënë.
E kish xbukuruar vera
vendinë me lule t'arta,
fushat e ndera të gjera
ishinë bërë të zjarrta.
Trim' i madh doli nga tenda,
thëllëzatë po dëgjonte...*

Fillimet e disa këngëve janë të paharrueshme, p.sh. ai i këngës V, kur Gjon Kastrioti i fanitet të birit në Azi («U ngrit fat' i Shqipërisë/ si i vdekuri nga varri...»), fillimi i këngës VI, ku flitet për çlirimin e Krujës:

*Kruj' o qytet i bekuar
prite, prite Skënderbenë,
po vjen si pëllumb i shkruar
të shpëtonjë mëmëdhenë,
shqiptarët t'i shpëtonjë
nga xgjedh' e rënd' e Tyrqisë...*

Edhe aty ku tregimi rrjedh i zakonshëm, bukuria e gjuhës bën punën e saj për ruajtjen e interesit të lexuesi:

*Mbreti me shokëtë doli
e pa gjithë Shqipërinë*

*dhe naqdo që vate mbolli
trimërin' e mirësinë.
Fortesat i fortësojti
dhe ushtarëtë i mblodhi,
nga vate e kudo shkojti
shpresë dha e trima xgjodhi...*

Pasuria gjuhësore e «Historisë së Skënderbeut», poemë prej 12 mijë vargjesh (ndarë në 22 këngë), rrallë mund të krahasohet me të ndonjë tjetër vepër të Naimit e të Rilindjes, veçanërisht për frazeologjinë e saj. Me gjithë përsëritjet, e pasur është edhe pasuria figurative.¹ Kjo gjuhë dhe kjo pasuri figurative i ruajnë vlera të përhershme këtij eposi të parë kombëtar të shkruar në letërsinë e zhvilluar në Shqipëri, pa harruar pjesët e frymëzuara të veprës.

De Rada dhe Dara i Ri i patën kënduar kohës së Skënderbeut në poemat e tyre epiko-lirike. Naimi krijoi një poemë kryesisht epike, në të cilën nuk mungoi dhe një lirizëm i spikatur, dhe kjo vepër, e para, bëri për protagonist, në epikën tonë të gjinisë së gjatë poetike, Heroin e Kombit, Skënderbeun.

Ribotimi i «Historisë së Skënderbeut» dvherësh në Shqipëri pas Luftës Nacionalçlirimtare dhe nën kujdesin e shkencës sonë, si dhe dy ribotime të tjera në Kosovë, tregon interesin që aio ruan te lexuesit e sotëm shqiptarë. Ajo e bashkon zërin e rilindësve me tonin, duke qenë një nga ato vepra që tregon të vërtetën e madhe të shprehur në fjalët e shokut Enver Hoxha, që populli shqiptar rrugën e historisë «e ka çarë me shpatë në dorë».

1 Për poemën tjetër të gjatë epike të Naimit, «Qerbelaja» (1898) nuk po flasim veçanërisht. Karakteristikat kryesore të kësaj vepre i kemi përmendur. Është evident qëllimi edhe patriotik i kësaj vepre. Vlerat e saj gjuhësore janë ato të gjithë veprës së Naimit dhe nuk i mungon vende-vende impulsi poetik. Ajo luajti një rol të veçantë për t'i lidhur me lëvizien kombëtare besimtarët e shumë bektashini dhe për një letërsi fetare të shkruar në gjuhë të pastër shqipe, kundër rrymës osmanizante në gjuhë e në të tjera të bejtexhinjve.

Përmbyllje. Arti i Naimit. Gjuha.

Romantizmi shqiptar i arriti kulmet e tij me De Radën e me Naimin. Tek ata ai u derdh si llava e dy vullkaneve, po që morën trajta në forma epike dhe lirike, shpesh të një bukurie të jashtëzakonshme, por edhe duke u shpëtuar më se një herë «pritave» dhe duke u lëshuar në natyrë të hapur, me format shpesh të padisiplinuara dhe të lirshme, po të një bukurie fluidi të zjarrtë apo të një skorie të ashpër.

Lindën poetë të tjerë gjatë Rilindjes sonë dhe që patën një botë të pasur, porse jo me atë kraharor vigan. U dridhmua nga ndjenjat më të kapërthyera Serembeja; përdori mjeshtërinë edhe të punuesit të filigranit Mjeda, në tingëllima e strofa të mbushura me Shqipërinë e me dliresi të shquar konceptesh. Erdhi pastaj Çajupi, i cili e vuri edhe një herë letërsinë në shtigjet e realizmit, pa e lënë rrugën e madhe të romantizmit. Thamë «edhe një herë», sepse, një shekull më parë, realizmi kishte njohur talente të rrepta, si Hasan Zyko Kamberi. Dhe do të vinte, me Çajupin, romantiku dhe realisti Asdren,

nxënës i drejtpërdrejtë i Naimit në fillimet e tij. që do të ishte dhe ai ashik i vargjeve dhe i strofave, ndonëse jo me atë vetveti të një Mjede dhe Serembeje, as zakonisht me atë gjuhë burimtare të Naimit.

Romantizmi shqiptar është pjesë e rrymës së madhe që mbuloi Evropën me poezinë e tij, — pa harruar dramën e prozën,— që nga Bajroni dhe Hygoi me të tjerë. Në çdo vend, ai pati edhe tipare të vetat. që ia dha mjedisi i veçantë me historinë e vet politike dhe shoqërore, me traditat e veta kulturore dhe letrare. Po në vendet që e kishin kryer revolucionin borgjez, ai qe shprehje e një zhgënjimi të madh, kur më të zemëruar e kur të hidhur e të dëshpëruar, kundër regjimit të ri të një klase që zbuloi tërë egërsinë e saj prej grabitqareje dhe shfrytëzueseje, borgjezia e parullës së madhe të «Lirisë, barazisë, vëllazërisë», që doli aq false. Regjimi i ri përjetësoi kaq vese dhe mënxyra të regjimit feudal, duke u shtuar të tiera jo më pak të shëmtuara. Këto, klasikët e marksizëm-leninizmit i kanë analizuar e treguar në tërë kompleksitetin dhe lakuridësinë e tyre, duke bërë aktakuzën e madhe të borgjezisë si klasë, e cila duhej shembur dhe do të shembej nga proletariati. Romantikët, të zhgënjyer nga e tashmja, u hodhën në të kaluarën, për ta mohuar pikërisht të tashmen. Shumë e bënë në emër të një ideali të paçanësuar, po ndonjëri parandjeu se e ardhmja i përkiste proletariatit, si Shelli, të cilin e admironte Engelsi. Të tjerë kërkuan në të kaluar jo një ideal përparimtar, po rikthimin e feudalizmit që ata qanë, si Shatobriani.

Në vendet ku ishte në rend të ditës çështja kombëtare, si në Italinë e copëtuar në kaq principata e dukate, disa dhe në duart e të huajve dhe të papës, dhe ku borgjezia dhe aristokracia liberale kërkonte bashkimin e vendit në një shtet të vetëm, apo në Evropën Qendrore dhe në Ballkan, ku popullit fë tërë vuanin nën robërinë shekullore të Austro-Hungarisë, Rusisë, Turcoisë, romantizmi ngriti lart flamurin e çlirimit kombëtar. Romantizmi shqiptar i përket kësaj lëvizjeje të gjerë çlirimtare. Ka pasur edhe një romantizëm turk, siç e pamë. Ai u ku-

fizua në dëshirat për një të ardhme të «qytetëruar» të vendit, në shembullin e Evropës borgjeze, po dëshirat iu bënë pranga, sapo ai i vuri vetes për detyrë të shpëtonte dhe perandorinë që ishte në buzë të humnerës.

Tipari më kryesor i romantizmit shqiptar, që shquar edhe veprën e Naim Frashërit, ishte mishërimi në art i idealeve kombëtare në të gjitha llojet që letërsia jonë e Rilindjes lëroi në poezi, sadopak edhe në prozë dhe dramë. Letërsia i vuri për detyrë vetes të ndriçonte ndërgjegjen kombëtare dhe t'u bënte thirrje shqiptarëve për t'u çliruar njëherë e mirë nga zgjedha e gjatë osmane. Ajo u bë një flamurtare e vërtetë e gjithë përpjekjes kulturore e përgjithësisht ideologjike të lëvizjes sonë kombëtare. Parullën e fundit të saj do ta formulonte Çajupi më 1902: «Ja të vdesim, ja të rrojme! për Liri!»

Tipar tjetër kryesor i romantizmit shqiptar ishte iluminizmi. Shek. XVIII evropian, që i dha goditjen më të rëndë feudalizmit, me Revolucionin Borgjez të Francës (1789), ishte edhe shekulli i iluminizmit, që pushtoi edhe Ballkanin, që u përhap edhe në Shqipëri. Shek. XIX që ai i impulseve të lëvizjeve kombëtare, por edhe i kërcimeve në fushën e shkencës e të teknikës. Shqipëria, që s'i kishte reshtur kurrë përpjekjet për liri, këto përpjekje nis tani t'i bëjë jo vetëm nën parullën e luftës së armatosur, por edhe në luftën për zhvillimin e një kulture të re kombëtare, për ndriçimin e masave. Rilindësit ishin të bindur se ky ishte një nga faktorët bazë për të siguruar çlirimin dhe një të ardhme të begatë të atdheut. Naimi shkallte: pa dituri s'ka liri.

Shoku Enver Hoxha ka shkruar: «Dihet se zakonisht popullit dhe talentet e mëdha krijuese e treqimë veten më tepër se kurdoherë në momente kthesë të rëndësishme.»¹ Rilindja jonë Kombëtare që një ditë e tillë kthesë nër popullin shqiptar. Pra, ajo edhe i kërkoi edhe i lindi talentet e mëdha krijuese të saj, politikanë, ushtarakë, mendimtarë, poetë, publicistë etj. të shumtë e

1 Enver Hoxha, «Mbi letërsinë dhe artin», f. 132.

nga më të shquarit. U krijua një letërsi e madhe me vlera të larta idesh kombëtare dhe njerëzore, me nivele artistike nga më të lakmueshmet, me pasuri mjetesh, që bëri shumë edhe për edukimin estetik të masave dhe që ishte baza e shëndoshë e zhvillimit të mëpastajmë të letërsisë shqipe.

Kësaj lëvizjeje letrare e përgjithësisht kulturore, iluministët, në Shqipëri i priu sidomos Naimi, si poet e si mendimtar. Naimi ishte ndër iluministët tanë, që, siç thotë shoku Enver Hoxha, «...ishin njerëz të popullit, ata ishin të lidhur me të, ia ndienin pulsën, të rrahurat e zemrës së tij, ata dinin ku ishin të mirat dhe të metat e tij, për të mirat luftuan dhe i zmadhuan, i shumëzuan, të metat e tij u përpoqën me të gjitha forcat që t'ia zhduknin.»¹

Romantizmi ynë, edhe pse i njohu herë pas here theksat e dëshpërimit, — p.sh. te Serembeja, — dhe të sentimentalizmit, — p.sh. në prozën e në dramën e kohës, — kishte për veti optimizmin dhe tonin kushtrues, besimin në forcat popullore dhe në një të ardhme më të mirë, demokratike. Ai lidhej kështu drejtpërdrejt me humanizmin shqiptar të shek. XVI-XVII, pjellë e kryengritjeve popullore, që shungulluan atëherë Shqipërinë për të dëbuar osmanët nga vatrat tona. Ai, kështu, ndryshe nga romantizmi francez, fjala vjen, që, në fushën e letërsisë, ishte dhe një reaksion kundër klasicizmit të mëparshëm, që lulëzoi pas humanizmit, nuk u zhvillua te ne në luftë të hapur me letërsinë e vjetër shqiptare, veçse kur qe çështja për të luftuar ndikimin e letërsisë osmane mbi letërsinë tonë të shek. XVIII e më pas, siç bëri Naimi.

Duke luftuar kundër kulturës së pushtuesit, romantizmi shqiptar i mohoi dhe i luftoi përdjekiet osmanizante të shumë bejtexhinjve. Kjo nuk do të thotë se ai nuk përfitoi nga ç'kishte më vlerë në përvojën e tyre, po duke e kapërcyer së forti këtë përvojë, një

¹ Enver Hoxha, *Disa mendime për rilindasit*, në rev. «Studime politiko-shoqërore», T. 1982/2, f. 15.

herë me përmbajtjen e re kombëtare dhe, në thelb, antifeudale, pastaj në punën ngulmuese për ta pastruar shqipen nga ndikimi oriental, duke u mbështetur fuqimisht e në mënyrë të shquar krijuese në letërsinë popullore.

Romantikët tanë u mbështetën gjithashtu në letërsinë përparimtare evropiane të shekullit të tyre, por edhe të shekujve të mëparshëm; p.sh. te klasicizmi (kemi përmendur përshtatjet nga La Fonteni, mund të përmendim dhe ndikime nga Molieri e ndonjë tjetër), te rryma e letërsisë kalorsiake (p.sh. De Rada e Dara). Naimi, njohës i thellë i letërsive orientale, u mbështet edhe tek ato. Dhe romantikët tanë vështruan me përfitim gjer te letërsia antike greko-latine, që pati si admires të saj më të shquar ndër ne një Naimi e një De Radë.

Romantizmi shqiptar e kapërceu letërsinë tonë të vjetër didaskalike dhe fetare, po ruajti frymën e përgjithshme patriotike të një pjese të saj, që zbulohet në veprat e Budrit, të Bardhit e Bogdanit me shokë, të Dhaskal Todhrit, të njohura prej tyre dhe prej të diturve dhe shkrimtarëve tanë të tjerë të kohës, si Kristoforidhi. Jubani, Dorsa, Kamarda, Samiu, Vretoja, Mjeda etj. U shpënë me hov përpara gjinitë poetike, që nga vjershat e gjer te poemat e llojeve të ndryshme, me subjekt ose pa subjekt, epike dhe lirike, satirike. duke i dhënë këtij lloji të romës pa subjekt ato cilësi që çoi lart Naimi te «Bagëti e bujqësia». Letërsia e vjetër shqipe nuk i traitoi gjinitë e prozës artistike. — gjë që nuk do të thotë se nuk ka art në prozën e saj. Ajo letërsi nuk i preku gjinitë e skenës. Prozën artistike dhe dramën, romantizmi ynë sapo i provoi. Naimi dramën nuk e provoi fare.

Kështu, një prej karakteristikave kryesore të romantizmit shqiptar, që se ai mbeti një rrymë letrare poetike, pa harruar publicistikën e tij të pasur e plot vlera. Gjatë Rilindies nisën të bëhen hapat e parë seriozë drejt realizmit vetëm pas vdekjes së Naim Frashërit, por edhe ato, më me sukses, vazhduan të bëhen në fushën e poezisë.

Nuk është vendi këtu për t'u marrë me gjithë karakteristikat e romantizmit shqiptar, po do shënuar se të dyja rrymat e këtij romantizmi, ajo e Shqipërisë dhe ajo e arbëreshëve, me karakteristikat që përmendëm e me të tjera, flasin për një unitet të madh që njohu romantizmi ynë në përmbajtje dhe në formë, pavarësisht nga giuha që arbëreshët e ruajtën arkaike, duke bërë ndonjë përpjekje për t'u afruar me gjuhën e Shqipërisë (o.sh. Serembeia, Sqiroi), pavarësisht një trajtimi më të gjerë që arbëreshët i bënë temës së të kaluarës, thua se vetëm asaj të kohës së Skënderbeut, për të cilën ruanin nostalgjinë e krenarinë e kuptueshme, si mërgimtarë të atij «Moti të madh», që u patën jetuar stërgjyshërit dhe që nuk ishte shlyer nga letërsia e tyre gojore, pavarësisht edhe nga një afrim më i dukshëm me romantizmin evropian. Po fakt është se letërsia arbëreshe, e cila në kohë, i priu romantizmit shqiptar, — poema e «Milosaos» që e cel atë. është e vitit 1836, pra bashkëkohëse e romantizmit të madh evropian. — ajo letërsi u njoh dhe ndikoi pak në Shqipëri, në rrethin e disa intelektualëve. Në veprën e Naimit ka ndonjë ndikim deradian, më shumë rastësor ose të sivërfaqshëm. Atë e afroi pak krijimtaria e De Radës. së pari për shkak të arkaizmit të gjuhës.

Ishte e ardhshmja, shkenca ionë socialiste, që tregoi mirë unitetin e romantizmit shqiptar dhe që zbuloi për masat e lexuesve tanë vlerat e letërsisë arbëreshe të shek. XIX. e cila në kohën e saj pak mundi të depërtonte këndeit Adriatikut. Naimi, në Shqipëri, mbeti poeti i madh i pakontestueshëm dhe luaiti rolin kryesor atë shekull në letërsinë shqiptare në nërëithësi.

Gjer te Naimi, letërsia e Rilindjes Kombëtare në Shqipëri kishte dhënë prova të një gjallërimi me Thimi Mitkon, Preng Doçin, Leonard de Martinon, Pashko Vassën etj. Ndonëse ky gjallërim nuk ishte i shpejtë, prapë ai iente shpresa për një të nesërme të navonuar e me cilësi. Me Naimin bën ballë menjëherë një talent i jashtëzakonshëm, që do të imponohet brenda katër-nesë vjetëve, dhe kjo ngjan që në çastet e Lidhjes Shqiptare

të Prizrenit. Atëherë, De Rada ishte në kulmin e krijimtarisë së vet. De Rada mbështetej në poezinë popullore, në rapsoditë tradicionale arbëreshe, që ai kishte mbledhur e botuar. Ai u mbështet në to në mënyrë gjeniale krijuese. Edhe Naimi u mbështet në poezinë e popullit. Po te De Rada kemi një mbështetje të drejtpërdrejtë, që ruan mirë formën popullore, me mjetet prozodike dhe rulistike të rapsodive, gjer edhe të mënyra e ndërtimit, ndonëse ai ka një individualitet shumë të spikatur, që i vjen si nga brendia e re, si nga idetë dhe figuracioni, si edhe nga puna me gjuhën.

Naimi bën të vetën, në mënyrë gjeniale dhe ai, frymën popullore, frymën e poezisë së popullit, kryesisht përmes materialit gjuhësor, më pak përmes teknikës dhe sintaksës poetike. Edhe kur duket se ai citon, ai krijon në atë frymë. Rrallëherë krijimi i tij ruan pamjen e jashtme të vjershës folklorike, në vargje dhe pjesë të veçanta, në thënie të urta, kurse në vjersha të veçanta gati jo, si ngjët zakonisht të De Rada dhe ka për të ngjarë shpesh të Çajupi. Naimi solli kështu një përvojë tjetër të mbështetjes në artin e popullit, siç e kishte provuar herë-herë poezia shqipe përpara tij, bie fjala të Pashko Vasa, më shumë të Serembeja, që Naimi nuk e njihte. Poezia e tij është përgjithësisht strofike, ndryshe nga ajo e De Radës, që është në vargjet e bardha e të përziara, karakteristike të rapsodive të moçme. Edhe poema më e gjatë e Naimit, «Histori e Skënderbeut», ndonëse autori e paraqit në monokolonë, është strofike, me strofat e tipit *abab*, të cilat veçse rrallë nuk kanë unitetin e mendimit apo të figurës, që kërkohet zakonisht nga strofa, si një mis i vjershës. Po te poema të tjera të gjata, si «Qerbelaja» dhe, përpara kësaj, «Parajsa», ai përdori monokolonën me rimë të puthur. Kështu edhe të «Bagëti e bujqësia».

Sidoqoftë, poezia e Naimit është përgjithësisht strofike dhe ai, kështu, në Shqipëri i drejtohet përvojës së bejtexhinjve, kurse, jashtë, përvojës lindore dhe më shumë perëndimore. Përvoja lindore ka sjellë edhe një ndikim në numërimin e vargjeve, gjë që e prek theksi-

min e tyre. Një varg 16 rrokësh, p.sh., poeti do ta numërojë e do ta plotësojë me 16 rrokje tërësisht, edhe sikur në rimë apo në hemistish¹ të ketë fjalë oksitone, të cilat, në metrikën e re shqipe dhe në atë popullore vetë, numërohen për një rrokje më shumë. Kështu Naimi vargjet çifte të strofës

*O bilbil, e di se ç'thua,
andaj zëri i bukur yt
ma dogji shpirtinë mua
edhe gjumë s'më hyn në syt, —*

duke i numëruar rrokje për rrokje, por edhe duke i vështruar si tetërrokësh dhe jo si nëntërrokësh, që janë ata në të vërtetë me rrokjen e tyre të fundit e të gjatë, na detyron t'i theksojmë në rrokjet e parafundit, — *kur dhe në*, gjë që sjell një shqetësim shqiptimi, skandimi. Po në fakt, ne nuk i bindemi autorit dhe gjejmë mënyrën se si t'i shmangemi theksimit të tij, që shkaktonte një thyerje të harmonisë. Kështu ngjet edhe në vargjet aq të njohura të «Bagëti e bujqësisë»:

*Shqipëri ti më jep nderë, më ep emërin shqipëtar,
zemërnë ti ma gatove plot me dëshirë dhe me zjarr.*

Kemi vizuar rrokjet që ky procedim metrik i Naimit, i huajtur nga poezia e Lindjes, kërkon të theksojmë. Në këtë rast lexuesi e ka më lehtë të hajë ndonjë rrokje të secilit varg e të veprojë sipas sistemit metrik të shqipes:

*...më ep emrin shqipëtar,
...plot me dëshirë e me zjarr. —*

Vizuam vendet ku lexuesi ha një rrokje.

1 Në mes të vargut të formuar nga dy pjesë të njënjëshme, si 8+8, 5+5, etj.

Kështu thamë se mund të ngjasë edhe në mes të vargut; p.sh. tek e njëjta poemë:

*Njëri mih, jatëri, lëron, njëri mbjell, jatëri...
një pret e qep, një merr e jep, një mbath, një shikon
mullinë...*

Duhet të theksonim fjalët që vizuam, po nuk e bëjmë. Atëherë, në përdorimin e parë të fjalës «*jatëri*», lexojmë efektivisht «*jatri*», hamë një rrokje, kurse në vargun tjetër na pëlqen prej vetiu përzierja e nëntërrokëshit të parë me tetërrokëshin e dytë që përbëjnë vargun, ajo sjell një thyerje të lumtur të harmonisë në këto vargje ku sjell monotoni ai numërim i punëve të bujkut.

Po ky është një përjashtim, ndonëse i dukshëm, në sistemin prozodik të Naimit, sistem që i është përmbajtur ndërtimit të vargut shqip në mënyrë të përsosur, me tërë nuancat e mundshme melodike, ngado që ai e ka marrë metrin.

Duhet shënuar se dhe autorë si Pjetër Zarishi e Leonard de Martino, që shkruan para tij, patën një sistem të pasur strofash, pa harruar më herët Bogdanin. Po vjershat e Bogdanit ishin tanimë larg dhe duhet studiuar se në ç'mënyrë e sollën gjer vonë ndikimin e tyre mbi prozodinë shqiptare, ndërsa Zarishi nuk pati fatin t'i botonte vjershat e tij, si dhe Serembeja, i cili edhe ai ishte i pasur në strofa e ritme. De Martinoja që një poet pak i lexuar dhe u njoh sidomos në Veri, ku do të ndikonte mbi Mjedën e Shirokën.

Naimi s'i ka njohur botimet e rralla të Serembes shqip; me sa duket, ai nuk është ndalur te De Martinoja se, p.sh., nuk e shohim të shkruajë asnjë tingëllimë, siç bën tjetri me art e siç ka për të bërë Mjeda. Naimi, për këtë lloj vjershe aq të njohur në poezinë evropiane, të paktën që nga Danteja, nuk tregoi asnjë interes, se e fuste në kallëpe metrike të ngushta, ai që, ndonëse përdori strofat më të larmishme, pëlqeu ta ndiente veten sa më të lirë në të vjershëruar.

Në krahasim me tërë poezinë e mëparshme shqipe, edhe me atë arbëreshe, bota poetike e Naim Frashërit shtrihet në një gjerësi më të madhe. Është bota poetike e një novatori të madh. Ai lëroi dhe i shpuri me hov përpara gati tërë gjinitë që do të lëronte poezia jonë gjer në fund të shek. XIX, që të mos themi gjatë tërë Rilindjes: lirikën patriotike apo qytetare, atë meditative e filozofike, erotikën, lirikën mbi natyrën, vjershën didaskalike, fabulën, poezinë epike, duke bërë edhe përshtatjet më të përsosura poetike të kohës. Naimi u tregua edhe mjeshtër i prozës, jo kaq se inauguroi ndonjë gjini të saj (autori shkroi pak tregime për fëmijë dhe copëza leximi), po sepse, bashkë me Samiun, dha shembullin e një proze me veti të shquara, në shkrimet e tij patriotike e përgjithësisht etike. Kemi dhënë si shembull «Ligën e përjetëshme të shqipëtarëve», që dallohet në prozën shqipe të kohës për ritmin e saj gati si të një proze poetike, për koncizitetin.

Letërsia jonë, edhe në ditët më novatore të saj, siç janë ato të sotmet, të realizmit socialist, në fushën e prodhimit të artit poetik në përgjithësi, është kthyer përherë me përfitim nga përvoja e pasur naimjane, e ka ndier vazhdimisht gratin e saj mbi kaq përvoja të tjera, duke çmuar shumë edhe gjithë ndihmesat e ndërmjetme, si të Mjedës e Çajupit, Asdrenit e Nolit, Lazgushit e Migjenit. Shembuj nga të rinjtë, Kadareja, Agolli, Arapi dhe të tjerë.

Për sa i takon frymës kombëtare dhe popullore të Naimit në tërësinë e veprës së tij, le të përsëritim se, duke iu përgjigjur kërkesave themelore të kohës, duke njohur thellë aspiratat kombëtare dhe psikologjinë e popullit të vet, duke njohur historinë, kulturën, gjuhën, shpirtin poetik të shqiptarit, Naim Frashëri është ndër të parët që e ngritën në lartësi kombëtare poezinë tonë të lëruar e i dhanë asaj atë karakter, atë vulë të fortë të sajën, që e dallon nga letërsitë e kombeve të tjera.

Përpyjekja për shkrimin e shqipes dhe përpyjekja veçanërisht për hedhjen e bazave të gjuhës letrare, përpara Naimit që e rëndësishme. Që të mos përmendim të tjerë, po vetëm Vangjel Meksin e Kostandin Kristoforidhin, të shek. XIX, shohim se Naimi nuk pati pararendës të vegjël. Puna e elbasanasit të shquar, që e vuri shqipen letrare plotësisht në rrugën e Rilindjes, me pahëzimin e thesareve të saj të fjalorit e të frazeologjisë, me pastrimin sistematik të kësaj lënde, me pasurimin e ndjeshëm të saj, me përpyjekjen e tij për afrimin ndër-dialektor, ishte hapi më i rëndësishëm që u bë atë shekull përpara Naimit për shkrimin e gjuhës. Mund të thuhet se në «shkollën» e Kristoforidhit hynë shumica e rilindësve bashkëkohës, edhe Pashko Vasa e Mjeda, edhe më shumë Samiu e Naimi.

Vepra e Naimit pati meritën e jashtëzakonshme që zbatoi në art atë që Kristoforidhi nuk e bëri përmes përkthimeve. Dhe që një artist i madh që e bëri atë zbatim, një njeri, i cili, pikërisht sepse që artist i tillë, pati edhe një ndijë çuditërisht të mprehtë të vlerave dhe të bukurisë së gjuhës. Ai e njohu shqipen në gamën e kolokuteve të shumta që ajo kishte marrë me gojë dhe me shkrim. T'i kundërvësh Faik Konicën Naim Frashërit në meritën që ky i fundit pati për hedhjen e bazave të gjuhës letrare shqipe gjatë Rilindjes, është sikur t'i kundërvësh publicistin poetit. Pavarësisht se cila që përmbajtja e publicistikës së Konicës, — e cila «shkëlqen» edhe nga «këllira» — ajo ishte publicistikë dhe, në historinë e gjuhëve, nuk është gjendur shembull që një publicist të ketë hedhur themelet e një gjuhe letrare. Gjuha jonë letrare nuk bën përjashtim në këtë mes, — ajo e ka poetin e saj të madh të Rilindjes, që dha më shumë se askush atëherë për hedhjen e themeleve të saj pas Kristoforidhit. Dhe ajo ka rreth tyre një «ekip» të fortë shkrimtarësh të ndryshëm, që sollën

dhe pasurinë gjuhësore të disa krahinave, të disa të folmeve, të të dy dialekteve.

Naimi u pasurua me gjuhë jo vetëm përmes librave, po veçanërisht në kontakt me njerëzit, në disa krahina kryesore të jugut shqiptar ose në vise të banuara nga shqiptarët, siç qenë krahinat e Përmetit e Beratit, të Korçës e Sarandës, të Janinës e Çamërisë, dhe gati njëzet vjet në Stamboll, ku shqiptarët e ardhur nga të gjitha anët e atdheut ishin me qindra mijë. Bir i Danggëllisë, i kësaj krahine qendrore toske, ku dialekti jugor kishte dhënë e marrë shumë, duke ruajtur trajtat më të përgjithshme e duke braktisur më se një trajtë anësore, ku, në fushën e krijimtarisë letrare të popullit e veçanërisht të poezisë, përzihej folklori i jugut dhe kishte një veprimtari krijuese që spikaste për vlerat e saj në të gjitha gjinitë, Naimi pati, nga kjo anë, një plus, i cili do çmuar. Dhe kështu gjuha që ai shkroi, nëpër veprën e tij, më e vëllimshmja dhe më e përhapura e Rilindjes, më e lexuara për vlerat e përmbajtjes e të formës, me vetitë e saj artistike e me pasuritë e leksikut e të frazeologjisë, — këto të fundit janë vërtet mahnitëse, — nisi të vihet në themel të gjuhës letrare, duke pasur ndikimin e vazhdueshëm që njihet mbi kaq breza. Mund të thuhet, pa asnjë teprim, se fare pak gjë nga çka hyri në shkrimet e Naimit, si leksik e si frazeologji, nuk hyri në gjuhën letrare dhe nuk rron edhe sot në të, apo nuk meriton të rifitojë jetë, nëse ka qenë lënë pas dore.

Nuk duhet harruar këtu ndihma e Samiut, njeriut më të afërt të Naimit në gjithçka, edhe në veprime, edhe në mendime, edhe në përpjekjet për shkrimin e shqipes, të Samiut që e shpuri më tej punën e Kristoforidhit për njësimin e drejtshkrimit të shqipes.

Kur është çështja për gjuhën e Naimit, nuk do përmendur vetëm poezia e tij, po do kujtuar posaçërisht edhe ajo përpjekje për terminologjinë shkencore, sado në fillimet e saj gjatë Rilindjes, kurse përshtatjet e tij poetike tregonin edhe ato se çfarë mundësish shprehëse

Naim
Frasheri

kishte dhe mund të fitonte shpejt gjuha jonë, e lëruar prej dore mjeshtri.

Te Naimi, edhe kur çalon vargu, gjuha fluturon. Një ndijë e tillë e gjuhës mund të quhet e jashtëzakonshme. Gjuha eci shumë përpara dhe arriti ato mundësi të plota që i dha kultura jonë socialiste. Po gjuha e Naimit nuk vërtetohet vetëm se mbeti në bazë të shqipës letrare tanimë të njëzuar; ajo mbeti edhe një shebull i punës me gjuhën, shebull i një shqipeje që e ruan të pastër natyrën e saj, që nisat nga burimi popullor e kthehet tek ai, për t'u freskuar e pasuruar vazhdimisht. Kemi treguar se si e çmonte Naimi thesarin dialektor, se si kërkonte ai ta vinte në përdorim gjithë pasurinë e gjuhës, kudo që të gjendej. Kjo që edhe rruga e madhe që ndoqi e po ndjek shqipja letrare, me ndihmesën e të folmeve dhe të dialekteve të saj, që fliten në shtetin shqiptar apo jashtë tij.

Aq sa na bën për vete gjuha, kuptohet se na bën për vete dhe stili i shkrimtarit. Naimin e lexojmë përherë jo vetëm për bukuritë poetike, për imazhet e figurat, që veshin një përmbajtje të pasur kombëtare e njerëzore. Atë e lexojmë ngaherë edhe për bukuritë thjesht gjuhësore, edhe për stilin aq të vetin e që na tingëllon aq i afërt, aq i natyrës shqiptare.

Stili i Naimit shquhet nga po ato veti të lirizmit të tij. I thjeshtë e i ngrohtë, ai e afron lexuesin menjëherë, e bën të ndiejë ëmbëlsinë e një shpirti të përgjëruar, tek i cili rri ndezur gjithmonë një flakë dashurie për njeriun, dashuri që, së pari, e ndien lexuesi vetë. Kur është i zjarrtë ai stil, rrallë e humb njëfarë qetësie, njëfarë force statike, të cilën ia jep toni prej mësuesi dhe predikuesi të frymëzuar, që merr Naimi shpesh. Në poezinë e Naimit, lexuesi ndien një mendim e një ndjenjë të gjerë, hapësirë, liri. Fjala e tij, me kumbimin e saj të rrallë, është zakonisht shumë sugjestive. Kadenca e frazës së tij të bën për vete jo me atë mënyrën klasike, që ka disa herë fraza e Samiut dhe që do të ketë sidomos ajo e një Noli, i cili është stilisti më i shquar i shqipes në letërsinë tonë të kaluar.

Po natyrësia e stilit të Naimit është e tillë, që vjen si prej burimesh të kulluara malore, rrjedh nëpër gjeth⁶ e nëpër gërnxh, ka gjithë hieshinë e freskinë e mjedisit nga lind e rrjedh, ka gjithë dliresinë e tij.

Shoku Enver Hoxha, shpesh në veprat e tij dhe në bisedat, ka folur për Rilindjen Kombëtare Shqiptare, duke dhënë për të gjykime shumë të çmueshme dhe vlerësime të larta. Ai e ka çmuar atë si «...një epokë revolucionare, demokratike me shumë rëndësi në historinë dhe letërsinë e popullit tonë», si «një epokë e ndritur e udhëhequr nga idetë iluministe, nga njerëzit tanë të shquar të asaj periudhe, që me të drejtë është quajtur Rilindja Kombëtare, dalja nga errësira mesjetare — feudale, imperialiste, në dritë, në kryengritje, në luftë për liri, pavarësi, demokraci për dritë dhe arsim.»¹

Duke folur veçanërisht për Naimin, shoku Enver e ka çmuar shumë lart figurën dhe veprën e tij, rolin e tij në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare, si shkrimtar e si udhëheqës rilindës. Le të përsëritim edhe një herë atë që ai ka thënë më 1961, duke u shprehur për rilindësit, për patriotizmin e tyre, për trashëgimin e çmueshëm që ata na kanë lënë:

«Naim Frashëri mbetet Naim, poeti ynë më i madh, që adhurohet nga të gjithë, sepse ai i ka kënduar me patos të madh bukurisë së atdheut, u shkri si qiriri për lirinë, gjuhën shqipe; ëndërroi, punoi, luftoi për të ardhmen e popullit tonë, të cilën e bënë realitet Partia e Punës e Shqipërisë me pushtetin popullor.»²

1 Enver Hoxha, «Mbi letërsinë dhe artin,» f. 275.

2 Enver Hoxha, *Po aty* f. 132.

Kronologji bazë

- 1797, lind i ati i Naimit, Halid Frashëri.
1814, lind nëna e Naimit, Emineja, nga shtëpia e vjetër e Mirahorëve-Mytevelinj të Korçës.
1822, thyhet Ali pashë Tepelena dhe shkatërrohet shteti i tij.
1831, thyhet Mustafa pashë Bushati dhe shkatërrohet shteti i tij.
1836, Jeronim de Rada boton poemën e «Milosaos», fillim i romantizmit shqiptar.
1839, shpallet në Turqi Tanzimati.
1839, lind Abdyl Frashëri.
1842, Dalip Frashëri mbaron «Hadikanë».
1846, 19 prill, Naum Veqilharxhi shpall «Qarkoren» e tij. Ai helmatiset në Stamboll, në spitalin e Patriarkanës së Fanarit, përpara mbarimit të atij viti.
1846, 25 maj, lind në Frashër Naimi.

- 1847, kryengritja e fshatarësisë së Mallakastrës e Kurveleshit kundër Tanzimatit.
- 1847, Vinçenco Dorsa boton veprën «Mbi shqiptarët» («Su gli Albanesi»).
- 1850, lind Sami Frashëri.
- 1853-54, J. von Hahn boton «Studimet shqiptare» të tij («Albanesische Studien»).
- 1860, vdes babai i Naimit, Halidi.
- 1862, vdes edhe e ëma, Emineja.
- 1864, nis të botojë Kostandin Kristoforidhi.
- 1864 dhe 66, Dhimitër Kamarda boton «Gramatologjinë» e tij dhe «Shtojcën» e saj («Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese». — «Appendice»).
- 1865, Abdylë e vendos familjen në Janinë, ku Naimi dhe Samiu nisin mësimet në gjimnaz.
- 1866, lind Andon Zako-Çajupi.
- 1866, lind Ndre Mjeda.
- 1866, Dora d'Istria boton studimin e saj «Kombësia shqiptare sipas këngëve popullore» («La nationalité albanaise d'après les chants populaires»).
- 1866, De Rada boton «Rapsoditë arbëreshe» («Rapsodie d'un poema albanese»), ribotuar më 1883-84 nën titullin «Rapsodi kombëtare» («Rapsodie nationale»).
- 1869, Naimi dhe Samiu mbarojnë «Zosimean».
- 1871, Naimi kalon disa muaj si nëpunës në Drejtorinë e Shtypit në Stamboll, sëmurët e kthehet për klimë në Shqipëri. Samiu qëndron atje nëpunës.
- 1871, në Stamboll bëhen përpjekje për riorganizimin e një shoqërie kombëtare shqiptare.
- 1871, Naimi boton në Stamboll një «Gramatikë të persishtes».
- 1871, Zef Jubani boton «Përmbledhjen» e tij folklorike të veriut («Raccolta di canti e rapsodie di poemi albanesi»).
- 1872-84, De Rada boton «Skënderbeun e pafat».

- 1873, Naimi është nëpunës të dhjetash në Berat.
- 1874, vdes vëllai i Naimit, Sherifi.
- 1874-77, Naimi është nëpunës dogane në Sarandë.
- 1874-75, shkruhet dhe luhet (1875) drama «Besa» e Samiut, turqisht, botuar këtë kohë në Stamboll.
- 1876, dhjetor, shpallet Kushtetuta në Turqi.
- 1877-78, lufta midis Rosisë dhe Turqisë.
- 1877, vdes vëllai i Naimit, Tahsini.
- 1878, Thimi Mitko boton «Bletën shqiptare», në mars.
- 1878, 10 qershor, themelohet Lidhja Shqiptare në Prizren.
- 1878, Kongresi i Berlinit mbyllet më 13 korrik (hapur më 13 qershor).
- 1878, Naimi mori pjesë në mbledhjen e degëve të jugut të Lidhjes Shqiptare në Frashër.
- 1879, 12 tetor, themelohet Shoqëria e Stambollit («Shoqëria e të shtypurit shkronja shqip»). Më parë ishte botuar «Allfabetareja».
- 1879, Pashko Vasa boton frengjisht, pastaj dhe gjermanisht e turqisht veprën «E vërteta mbi Shqipërinë dhe shqiptarët» («La vérité sur l'Albanie et des Albanais»).
- 1879-80, Anastas Kullurioti boton, në Athinë, gazetën «Zëri i Shqipërisë» («I foni tis Alvanias»).
- 1879, Kristoforidhi boton të plotë, në dialektin jugor, «Dhjatën e Re» (bot. i plotë në dialektin verior, 1872).
- 1880, Naimi shkruan poemën e tij të parë të njohur shqip, «Shqipëria», botuar shumë më pas më 1897, te revista «Albania» e Brukselit.
- 1880, pranverë, Pashko Vasa boton në «fletë volante» vjershën e tij «O moj Shqypni!» dhe e përhap në atdhe.
- 1880, Thimi Mitko boton në «fletë volante» përshtatjen shqip të «Marsejzës».
- 1880, Mali i zi merr Ulqinin, në nëntor.
- 1881, thyhen forcat e Lidhjes Shqiptare nga ushtria

- turke, e cila më 8 maj merr Gjakovën; më 23 prill ajo kishte hyrë në Prizren.
- 1881, arrestohet Abdyl Frashëri.
- 1881, themelohet dega e Bukureshtit e Shoqërisë së Stambollit, që më 1884 riorganizohet me emrin «Drita» dhe më 1887 merr emrin «Dituria».
- 1881, Naimi boton turqisht veprën «*Shpikjet e zbulimet*» («Ihtiaraat ve qeshfijat»), Stamboll.
- 1882, Naimi vendoset familjarisht në Stamboll, përpara gushtit. Emërohet anëtar i komisionit të censurës pranë Ministrisë së Arsimit, më pas kryetar i atij komisioni.
- 1882, Kristoforidhi boton «Gramatikën» e tij të dialektit jugor, greqisht («Gramatiki tis alvanikis glosis»). Lejen e botimit e ka firmuar Naimi, më 14 gusht.
- 1882, vdes Dhimitër Kamarda.
- 1883-87, De Rada boton revistën «Fjamuri i Arbrit».
- 1884, Abdyl i burgun e Prizrenit dhe internohet në Anadoll.
- 1884, Naimi boton në Stamboll turqisht novelën e përshtatur nga frëngjishtja «*Katër stinët*» («*Fusuli erbea*»).
- 1884-85, botohet në Stamboll nga Naimi, Samiu, Vretoja, Pandeli Sotiri (drejtor), Koto Hoxhi etj., revista «Drita», më pas «Dituria». Në nr 1 (gusht 1884) botohet vjersha e Naimit «*Fjalët e qiririt*». Naimi i firmon me siglën D. shkrimet e tij.
- 1884, nis të shkruajë vjersha Ndre Mjeda.
- 1884, dhjetor, Naimi boton në gazetën greke «Iris» të Bukureshtit, vjershën «*Nga dolli shqiptari*» (ribotuar më 1897 me titull «*Pellazgët — Shqiptarët*» te revista «Albania» e Brukselit). Firmoi: Biri i Shqipërisë.
- 1885, vdes Gavril Dara i Ri, kur firmon dhe poemën e tij «*Kënga e sprasme e Ballës*», e cila botohet e plotë vetëm më 1906.

- 1885, Naimi boton në Stamboll përmbledhjen e lirikave persishte «*Ëndërrimet*» («*Tehajylat*»).
- 1886, nis nga puna shtypshkronja shqipe e Bukureshtit, me botimin e 10 librave, të Naimit, Samiut, Vretos.
- 1886, Samiu boton në Bukuresht «*Shkronjëtoren e gjuhësë shqip*» (gramatikën). Firmon S.H.F.
- 1886, Naimi boton atje «*Bagëti e bujqësinë*», shkruar më 1 maj dhe kushtuar Anastas Lakçes më 25. Firmon N.H.F.
- 1886, Naimi boton në Bukuresht «*Dëshirë e vërtetë e shqipëtarëve*», poemë greqisht («*O alithis ponthos ton Alvanon*»), pa emër autori.
- 1886, ai boton «*Vjershat për mësonjëtoret të para*», si dhe: «*E këndimit të çunave këndonjëtoreja*», në dy vëllime;
- 1886, «*Histori e përgjithëshme*».
- 1886, Naimi boton në Stamboll përshtatjen e tij turqisht të këngës I të «*Iliadës*» së Homerit.
- 1887, Naimi riboton në Stamboll «*Gramatikën persisht*» të tij.
- 1887, 7 mars, hapet e para shkollë shqipe në Korçë.
- 1888, Naimi boton «*Dituritë*» (bot. 2, me titullin «*Gjithësia*», del më 1895).
- 1890, themelohet shoqëria «*Dëshira*» e shqiptarëve të Sofjes, degë e Shoqërisë së Stambollit.
- 1890, Naimi boton «*Lulet e verës*».
- 1890, vdes Thimi Mitkoja.
- 1892, vdes Pashko Vasa.
- 1892, hapet shkolla e parë shqipe për vajza në Korçë.
- 1893, vdes Abdyli në Stamboll.
- 1894, themelohet në Benisuef shoqëria «*Vëllazëria*» e shqiptarëve të Egjiptit.
- 1894, Naimi boton, në një vëllim, «*Mësimet*», «*Parajsa*» dhe «*Fjala fluturake*».
- 1895, ai boton në Stamboll përmbledhjen greqishte të lirikave «*Dashuria*» («*O eros*»).
- 1895, boton «*Gjithësia*», pa emër autori (ishte një ribotim i «*Diturive*» 1888),

- 1895, vdes Kristoforidhi.
- 1896, Naimi boton shqipërimin e këngës I të «Iliadës», «*Iliadhë e Omirit*». Turqisht e botoi më 1886.
- 1896, ai boton «*Fletoren e bektashinjet*», kushtuar Abdylit.
- 1897, riboton, të ripunuar, te «Albania» e Brukselit, vjershën «*Pellazgët, — Shqiptarët*», botuar së pari më 1884.
- 1897, boton po aty poemthin «*Shqipëria*» të vitit 1880, që s'e kishte botuar më parë; doli si libër më 1902.
- 1897, boton po aty vjershën «*Feja*».
- 1897, nis botimin revista «Albania» e Faik Konicës në Bruksel, për të vazhduar pastaj në Londër gjer më 1909.
- 1897, nis botimin e përkohshmja e Anselmo Lorekjos, «Kombi shqiptar» («La nazione albanese») tek arbëreshët e Italisë, për të vazhduar gjer më 1928.
- 1897, nis botimin «Kalendari kombiar» në Sofje, për të vazhduar pastaj në Selanik e së fundit në Tiranë gjer më 1928.
- 1897, nis botimin e përkohshmja e Bukureshtit «Shqipëria», për të vazhduar edhe vitin tjetër. Boton pjesë nga «*Historia e Skënderbeut*» e Naimit.
- 1898, Naimi boton poemën «*Histori e Skënderbeut*», pa emër autori dhe pa emër vendi.
- 1898, boton poemën «*Qerbelaja*».
- 1899, Samiu boton «Shqipëria ç'ka qenë, ç'është dhe ç'do të bëhet», pa emër autori dhe vend botimi.
- 1899, Naimi boton «*Histori e Shqipërisë*», pjesë e «*Historisë së përgjithëshme*», Sofje (i pari libër i tij i dalë në këtë qytet dhe i fundit botim që shkrintari bën me gjallje. Librat e tij të tjera shqipe u botuan në Bukuresht).
- 1899, janar, mbahej Kuvendi i Pejës që vendoste për riformimin e Lidhjes Shqiptare.
- 1900, para qershor-korrik, vdes Jani Vreto.

- 1900, 20 tetor, vdes Naim Frashëri, në Erenqoj, lagje aziatike e Stambollit, pranë Ysçydarit.
- 1902, botohet në Sofje poemthi «Shqipëria» si libërth.
- 1904, vdes Samiu në Stamboll.
- 1904, botohet në Sofje e shqipëruar poema e Naimit «Dëshira e vërtetë e shqiptarëve», me një ribotim të përmirësuar më 1912. Poeti kishte bërë ndonjë ripunim me gjallje të tij.

PASQYRA E LËNDËS

Faqe

Hyrje, 3

J E T A

Koha, 15
Kultura dhe letërsia shqiptare përpara Naim Frashërit, 24
Frashëri dhe Frashërinjtë, 36
Halid Frashëri dhe familja e tij e madhe, 44
Rinia e Naimit në Frashër, 47
Njohja me kulturën perëndimore, 54
Naimi në vitet 70, 60
Vitet e mëdha: Vitet 80 (I), 76
Vitet e mëdha: Vitet 80 (II), 92
Vitet e mëdha: Vitet 90, 97
Jehona e vdekjes së Naimit dhe e kujtimit të tij, 110

V E P R A

Mendimtari dhe ideologu,	117
Filloimet poetike shqip të Naimit,	132
«Ëndërrimet» persishte,	141
«Bagëti e bujqësia»,	147
«Dëshira e vërtetë e shqiptarëve»,	158
«Vjershat për mësonjëtoret të para»,	166
«Lulet e verës»,	179
«Histori e Skënderbeut»,	192
Përmbyllje. Arti i Naimit. Gjuha,	211
Kronologji bazë,	225

Shuteriqi, DH. S.

Naim Frashëri (Jeta dhe vepra) [Red.:
E. Kadare] T., «8 Nëntori», 1982.

236 f. fl. il.

(B.m.): 891.983(092)

+ 92:891.983 [Frashëri, N.]

(B.v.): 891.983(092)

+ 92 Frashëri, N.

SH. 97